

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2003

Redactie:

Prof. dr Ad Knotter (SHCL), voorzitter

Dr Willibrord Rutten (SHCL), secretaris en eindredacteur

Dr Theo Engelen (KUN)

Prof. dr Ernst Homburg (UM)

Dr Annemieke Klijn (UM)

Prof. dr Joep Leerssen (UvA)

Beeldredactie:

Drs Jac van den Boogard (SHCL)

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis van
Limburg XLVIII**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2003

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...- Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Versijnt jaarlijks

Jaarboek XLVIII-2003/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2003 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht

Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie: Unigraphic

Drukwerk: Unigraphic

Bindwerk: Boekbinderij Tindemans

Inhoud

Wim Mellaerts	3
Op zoek naar 'de kloof tussen justitie en volk' in Nederland omstreeks 1900: de Maastrichtse praktijk	
Hugo Jacobs	33
'Jong zonder schuld, oud zonder goed'. Agrarisch krediet in Sevenum, 1890-1920	
Thomas Müller	52
Het zogenaamde Frankenland. Nationaal-socialistische voorlopers van een grensoverschrijdende Euregionale identiteitspolitiek, 1933-1945	
Emmy Jacobs-Arts m.m.v. Jac van den Boogard	92
Schepper naast God: Scheppend Ambacht Limburg, 1949-1978	
Tanja Cranssen	120
Marokkaanse mijnwerkers in Limburg, 1963-1975	
Erwin H. Karel	149
De Nota Belvedere en de identificering van een grenslandschap: de Nieuwstraat te Kerkrade	
Annemieke Klijn	176
Een retourtje Venray. Over het belang van patiëntendossiers voor het historisch onderzoek naar de geschiedenis van de psychiatrie	
Over de auteurs	183
Jac van den Boogard m.m.v. Jessica Slijkhuis	185
De psychiatrische inrichtingen 'Sint-Servatius' en 'Sint-Anna' in beeld	
Jaarverslag 2002	201
Contribuanten en begunstigers	227

Wim Mellaerts

Op zoek naar 'de kloof tussen justitie en volk' in Nederland omstreeks 1900: de Maastrichtse praktijk

De afgelopen jaren is er een aantal uitstekende overzichtswerken verschenen over criminaliteit en de menigvuldige relaties tussen gerecht, politie en samenleving in de negentiende eeuw. In recent onderzoek springt vooral in het oog de stringentere strafvervolgning van vermogensdelicten en de strafbaarstelling van zaken die de 'openbare orde' of de 'goede zeden' verstoorden. Wetgevers en lokale functionarissen gingen een steeds groter aantal gedragingen en gebruiken die deel uitmaakten van de volks- en arbeiderscultuur als criminaliteit definiëren en interpreteren.¹ Er bestaan nochtans belangrijke hiaten in onze kennis over het beeld dat het gewone volk zich vormde van justitie en politie. Men schrijft de bredere bevolkingslagen al te gemakkelijk louter wantrouwen, vijandigheid en verzet ten aanzien van het gerechtelijk apparaat toe, zeker als men naast repressieve en disciplinerende mechanismen ook nog eens de nadruk legt op het gecentraliseerde, bureaucratische karakter van het gerecht en de inquisitoire zijde van de strafrechtspleging.

Om deze vastgeroeste opinie enigszins te corrigeren en te nuanceren is het belangrijk de 'zorgende' kant van de justitiële en politieke praktijk meer in kaart te brengen. Britse sociale historici en sociale wetenschappers actief op dit terrein hebben bijvoorbeeld uitvoerig betoogd dat het Engelse rechtsapparaat een zeker prestige had onder de arbeidersklasse.² Zij kennen daarbij gewoonlijk een centrale rol toe aan de vaststelling dat het gewone volk tot op zekere hoogte ook de deur van de justitie vond en beschermd werd door het strafrecht. Met name vermogens- en geweldsmisdrijven werden volgens de Britse vakliteratuur onder arbeiders soms (soms ook niet) scherp afgekeurd en slachtoffers van zulke delicten schroomden niet om hulp te zoeken bij de politie of justitie. Deze andere kant van de medaille, uitgewerkt in het eerste deel van dit stuk, komt nog onvoldoende aan bod in studies over criminaliteit en strafrechtspleging in negentiende-eeuws Nederland, ten dele omwille van lacunes in het bronnenmateriaal.³ Voor dit soort vraagstelling komen allereerst de archiefbestanden

¹ Vincent Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied, 1770-1914* (Assen 1994) 201-204, 297-300.

² Ik verwijs hier naar baanbrekend werk: David Philips, *Crime and authority in Victorian England. The Black Country, 1835-1860* (Londen 1977) 123-129; Jennifer Davis, 'A poor man's system of justice: the London police courts in the second half of the nineteenth century', *Historical Journal* 27/2 (1984) 309-335; V.A.C. Gatrell, 'Crime, authority and the policeman-state', in: F.M.L. Thompson (ed.), *The Cambridge social history of Britain, 1750-1950 III* (Cambridge 1990) 282-284; Clive Emsley, *The English police. A political and social history* (Hemel Hempstead 1991) 75-76.

³ Nelleke Manneke, *Uit oogpunt van politie. Zorg en repressie in Rotterdam tussen 1870 en 1914* (Arnhem 1993); Sleebe, *In termen van fatsoen*, 250, 255-257, 270; Sibbo van Ruller en Sjoerd Faber, *Afdoening van strafzaken in Nederland sinds 1813. Ontwikkelingen in wetgeving, beleid en praktijk* (Amsterdam 1995); een uitzondering betreft de studie van Annemieke Keunen, "'Ongaarne beticht en bevlekt': vrouwen, mannen en hun beledigingen voor de correctionele rechtbank te Amsterdam, 1811-1838", *Volkskundig Bulletin* 18 (1992) 415-431.

van het Openbaar Ministerie (OM) als informatiebron in aanmerking, eerder dan rechtbankarchieven in de strikte zin van het woord, dé basisbron in veel historisch-criminologisch onderzoek. Procesdossiers en andere pakketstukken zijn immers niet alleen gedetailleerder dan vonnisboeken, maar kunnen tevens licht werpen op het veel minder zichtbare: klachten over vermeende delicten waar geen vervolgingen uit voortvloeiden. Het probleem is echter dat de bewaarde en ontsloten parketarchieven doorgaans bijzonder lacuneus zijn: men vindt er veel summiere registers, maar heel weinig procesdossiers.⁴ Een rijke alternatieve bron, zeker voor wat Maastricht betreft, zijn de archivalia van de gemeentepolitie. In dit stuk wil ik meer in het bijzonder aandacht schenken aan de verschillende methodologische problemen, verbonden aan dit soort onderzoek.

Daarnaast moet het historische maatschappelijke decor gereconstrueerd worden, waartegen het verschijnsel van een 'dienstverlenende' politie en justitie zich afspeelde. Dit vereist een meer theoretische benadering, gericht op de sociaal-politieke functie van deze praktijken. Binnen de Engelse en Franse geschiedschrijving, die kan bogen op een langere onderzoekstraditie op dit terrein dan de Nederlandse, is vanuit deze invalshoek de laatste twee decennia een aantal perspectiefrijke verklaringen geformuleerd, onder andere ontleend aan neo-marxistische theorieën.⁵ Gehoopt wordt - en dit is een tweede doelstelling van dit stuk - met de resultaten van buitenlands onderzoek als houvast de weg te wijzen naar een aantal nieuwe hypothesen en denksporen voor de Nederlandse *casus*.⁶ Hoe belangrijk een goed begrip van de sociaal-politieke context is voor een analyse van de 'consumptie' van het recht, zal ik vooral proberen aan te tonen in het tweede stuk van dit artikel, waar de civiele rechtspleging aan bod komt. Daar ga ik uiteraard ook in op de preliminaire vraag óf en in hoeverre de burgerlijke rechtbanken openstonden voor de lagere maatschappelijke lagen; dit onderwerp is, met uitzondering van de arbeidsrechtspraak, nog meer terra incognita dan de strafrechtelijke zijde van het geheel.⁷

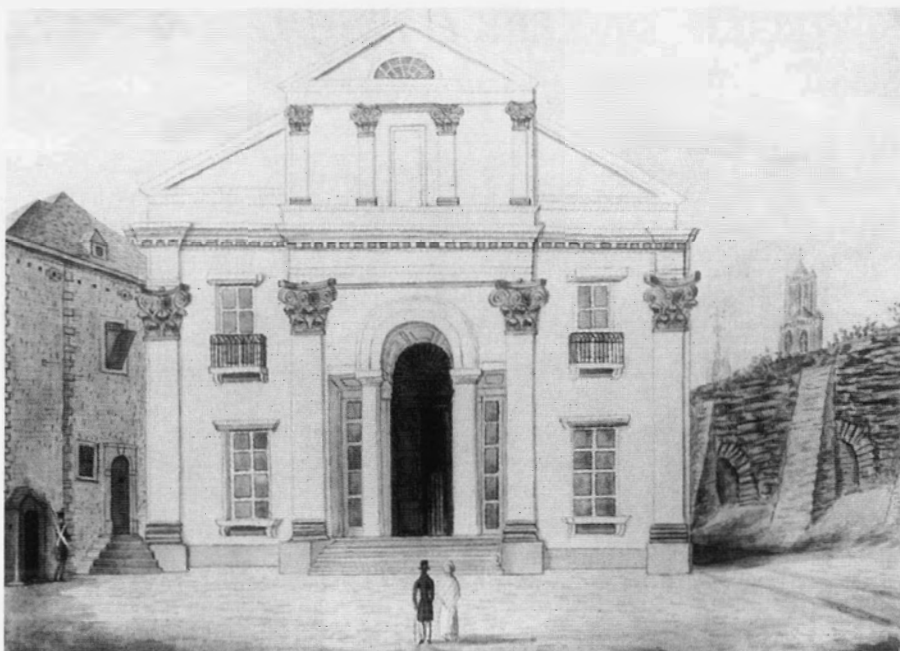
Het hier verzamelde materiaal heeft merendeels betrekking op Maastricht tussen 1890 en 1905, een kleine stad die toen zo'n 30 à 36.000 inwoners telde.

4 Sjoerd Faber, 'OM-richtlijnen: geen nieuw verschijnsel', in: H.G. van de Bunt, J.F.L. Roording en M.J.M. Verpalen (eds.), *Richtlijnen van het Openbaar Ministerie* (Nijmegen 1993) 5-23.

5 Louis A. Knafla and Susan W.S. Binnie, 'Beyond the state: law and legal pluralism in the making of modern societies', in: idem (eds.), *Law, society and the state. Essays in modern legal history* (Toronto 1995) 3-33.

6 Het is geen toeval dat de Engelse en Franse geschiedenis een rijke voorraad aan inzichten en concepten voor de historicus van de hedendaagse Nederlandse justitie biedt: deze landen vertegenwoordigen twee uitersten in het rechts- en politiek-culturele spectrum van negentiende-eeuws Noordwest-Europa. Politiek-bestuurlijk gaat het hier om het proces van de verschuiving van het bestuurlijke gewicht van de lokale naar de centrale overheid; rechtscultureel betreft het een verschil tussen de Engelse gewoonterechtelijke (common law) traditie en het civielrechtelijke patroon van de rest van West-Europa.

7 Annie J. de Roo en Rob W. Jagtenberg, *Settling labour disputes in Europe* (Deventer en Boston 1994) 209-237; naar kosteloze rechtsbijstand werd nog maar weinig onderzoek verricht: Kees Schuyt, Kees Groenendijk en Ben Sloot, *De weg naar het recht* (Deventer 1976) 6-16; C. van Baalen, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in de negentiende eeuw. De discussie onder de juristen en de praktijk in het arrondissement Haarlem (1838-1905)', ongepubl. scriptie, fac. geschiedenis, RULeiden 1983.

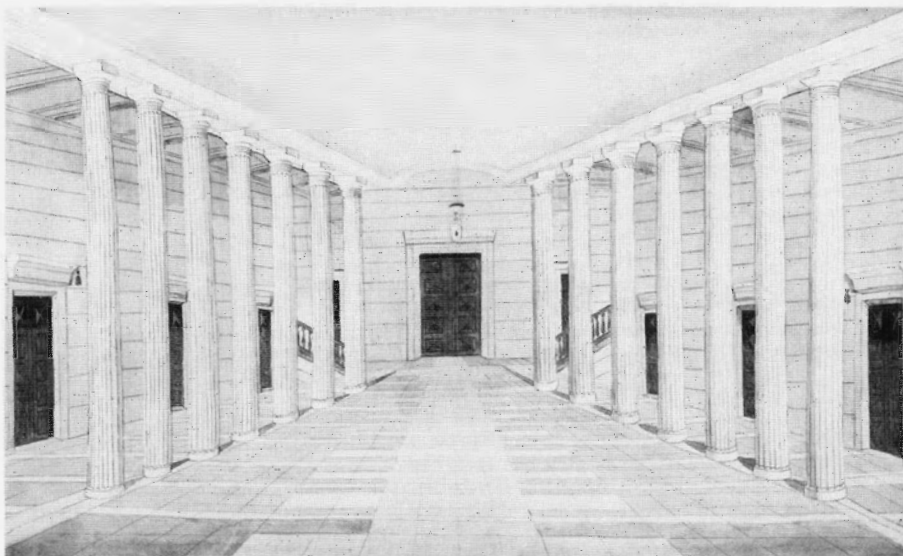

Voorgevel van de voormalige Minderbroederskerk, in 1825 verbouwd tot paleis van justitie. Tegenwoordig hoofdgebouw van de Universiteit Maastricht. Tekening van Philippus van Gulpen circa 1846, GAM.

Het economische landschap werd er gedomineerd door de moderne grootindustrie, terwijl op het omringende platteland commerciële landbouw een belangrijke rol speelde.⁸ Het laatste decennium van de negentiende eeuw was een overgangstijd, waarin nationale en lokale elites hun best deden vat te krijgen op de enorme sociale en politieke uitdagingen van de naderende massamenleving. Dat gebeurde via een mengeling van uiteenlopende maatregelen: het meest opvallend was uiteraard de uitbreiding van het kiesrecht en een grotere overheidsbemoeienis met onderwijs, maar veel minder zichtbaar was het doorvoeren van een hele reeks politieke en justitiële hervormingen, onder andere een reorganisatie van lokale politiekorpsen.⁹ Ondanks de evidente verschillen tussen de Maastrichtse *casus* en andere Nederlandse steden in economisch, politiek en socio-cultureel opzicht en ondanks de verkennende staat van veel van dit onderzoek, ga ik er hierbij voornamelijk van uit dat de reikwijdte van deze

⁸ J.F.R. Philips, 'Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 34 (1989) 17-42; Jos Perry, *Roomsche kinine tegen rode koorts: arbeidersbeweging en Katholieke Kerk in Maastricht, 1880-1920* (Amsterdam 1983); Nick Bos, 'De "deftige lui": Elites in Maastricht tussen 1850 en 1890', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12 (1986) 53-89.

⁹ Manneke, *Uit oogpunt van politie*, 7; Jaap van der Linden, 'De ontwikkeling van het Amsterdamse politie-apparaat (1840-1940)', in: Sjoerd Faber e.a. (eds.), *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989) 41-50; Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999).

De statige zuilenhal van de rechtbank. De rechtszaal lag op de eerste verdieping. Tekening van Philippus van Gulpen, GAM.

micro-geschiedenis het relatief beperkte lokale en regionale sociale kader ontstijgt.

Het gewone volk en 'dienstverlenende' strafrechtspleging in Maastricht

Een eerste vereiste voor een antwoord op de vraag wie of welke sociale groepen gebruikmaakten van de diensten van het strafrechtsapparaat is empirisch onderzoek. Voor deze studie heb ik mij geconcentreerd op welbepaalde delicttypen, zoals diefstal, mishandeling en belediging (wat in onze tijd wellicht 'kleine criminaliteit' zou heten), en dit om twee redenen. Allereerst moet men zich er rekenschap van geven dat de politionele en justitiële overheden ten aanzien van dit soort zaken eerder reactief dan proactief optraden (wat voor onze doeleinden bijzonder interessant is), dat wil zeggen het merendeel der vervolgingen werd ingesteld naar aanleiding van een aangifte door een particulier.¹⁰ Ik zou zelfs de

¹⁰ Zie Wim Mellaerts, 'Criminal justice in provincial England, France and Netherlands, c.1880-1905: some comparative perspectives', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 4/2 (2000) 21-24; zie voor een gelijksoortige analyse op een ander terrein, Leo Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk. Het beleid van de Nederlandse vreemdelingenpolitie tegenover buitenlandse dienstbodes (1920-1940)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (2000) 186; hierbij moet aangetekend worden dat de autoriteiten proactief te werk gingen op twee wijzen: ofwel was een politiefunctionaris zelf getuige van een misdrijf (op voorwaarde dat het feit in kwestie vatbaar was voor onmiddellijke arrestatie), waarop de zaak dan, al dan niet onderbouwd met een klacht vanwege het slachtoffer, aan het OM gerapporteerd werd; ofwel kwam een vermeend delict de politie onrechtstreeks ter kennis (bijvoorbeeld in het kader van een lopend onderzoek).

hypothese willen formuleren dat het functioneren van het rechtsapparaat op deze drie terreinen in grote mate gedetermineerd werd door de meldings- en aangiftebereidheid van particulieren, eerder dan door het activisme van politie, marechaussee of andere functionarissen.¹¹ De tweede reden voor onze keuze is gerelateerd aan hun omschrijving in het Wetboek van Strafrecht. In het nieuwe strafwetboek van 1886 werd diefstal gecategoriseerd als een misdrijf (te behandelen door een arrondissementsrechtbank). Mishandeling stond eveneens te boek als een misdrijf, maar werd in de regel lichter bestraft. Belediging was van de drie het minst ernstige soort van delict. Een uitvloeisel van deze geringere officiële preoccupatie met mishandeling en belediging was het feit dat functionarissen 'aan de basis' meer bereid waren om, binnen de hen toegekende discretionaire bevoegdheid, rekening te houden met rechtsopvattingen die soms niet strookten met de strikte letter van de wet.¹² De relevantie hiervan zal duidelijk worden in onze uiteenzetting.

Welke bronnen te bestuderen, hoe het materiaal te verzamelen, gebruiken en interpreteren, zijn complexe vragen in dit onderzoek. Ten eerste leent het zich niet voor een correcte cijfermatige benadering. Het strafvorderingsrecht legde hogere politiefunctionarissen de verplichting op alle door hen vastgestelde vermeende misdrijven te rapporteren aan de officier van justitie. Strafrechtshistorici hebben echter geconstateerd dat zulks lang niet altijd het geval was. In de praktijk oefenden commissarissen en inspecteurs een quasi-rechterlijke rol uit.¹³ Wanneer een zekere Ravestein, een leiendekker, een klacht over belediging indiende tegen Luijten, noteerde de politie dat hij 'geen meerdere getuigen, ter bevestiging zijner klachte [kon] bijbrengen, zoodat dit proces-verbaal niet zal worden ingezonden'.¹⁴ In Maastricht werd in tal van gevallen gewoonweg geen proces-verbaal opgemaakt en werd het parket dus nooit ingeschakeld. Het enige spoor was dikwijls enkel een optekening in een register van aangiften of in een wachtboek. Het blijkt zelfs dat in de beginjaren van de bestudeerde periode zulke zaken numeriek belangrijker waren dan de aan het OM gerapporteerde

¹¹ Dit blijft een hypothese omdat ik mij baseer op het opsporingspatroon van *vervolgde* misdrijven in plaats van dat van vastgestelde misdrijven. Zie voor het relatieve belang van politieopsporing en nieuwe deskundigheden bij de politie, Mellaerts, 'Criminal justice', 22-24.

¹² Zie voor de beleidsruimte die het OM toegemeten kreeg, Faber, 'OM-richtlijnen'.

¹³ Het is aannemelijk dat de politie, in overleg met de officier van justitie, zich al naargelang de context in grotere of kleinere mate ervan trachtte te vergewissen of het feit in kwestie aan de wettelijke definitie van een delict voldeed, vooraleer het parket in te schakelen; zie in dit verband Faber, 'OM-richtlijnen', 13, 17-18; Sjoerd Faber en Sibo van Ruller, 'Integration and unification of the Dutch penal system; some historical remarks', in: Xavier Rousseaux & René Lévy (eds.), *Le pénal dans tous ses états. Justice, états et société en Europe (XIIe-XXe siècles)* (Brussel 1997) 146; A.A. Cnopius, 'De positie van den Officier van Justitie in het strafproces', *Tijdschrift voor Strafrecht* (verder *TvSr*) 22 (1911) 95; [Anon], 'Enkele artikelen van het ontwerp wetboek van strafvordering bezien van het standpunt der gerechtelijke politie', *TvSr* 25 (1914) 364-66. Ik spits mij hier toe op de gemeentepolitie en laat de marechaussee buiten beschouwing.

¹⁴ In wat volgt worden steeds fictieve namen gebruikt voor de verdachte; Gemeente Archief Maastricht (verder GAM), Archief Commissaris van Politie (verder Politie), inv.nr. 108, ongenummerd p.v.; zie ook inv.nr. 728, ongenummerd p.v. [d.d. 16 mei 1906].

feiten. Jammer genoeg zijn er vrij weinig sporen in de archieven van dit soort bronnen en zelfs als die er zijn, leveren ze doorgaans slechts uiterst summiere contextuele informatie op over de beschreven delicten.¹⁵ Het lijdt mijns inziens overigens nauwelijks twijfel dat van talrijke klachten helemaal geen schriftelijke optekening of verslag werd gemaakt. Ten dele vloeide dit ook voort uit de nog vrij ongeraffineerde registratietechnieken die de gemeentepolitie hanteerde. Professionalisering en bureaucratisering binnen de politie (de achtergrond waartegen het voorgaande geduid moet worden) is tot nu toe nog niet grondig geanalyseerd, net zo min als de persoonlijke invloed van commissarissen en inspecteurs in de behandeling van delicten.¹⁶ Een kwantificerende benadering lijkt mij binnen dit perspectief dus weinig zinvol.

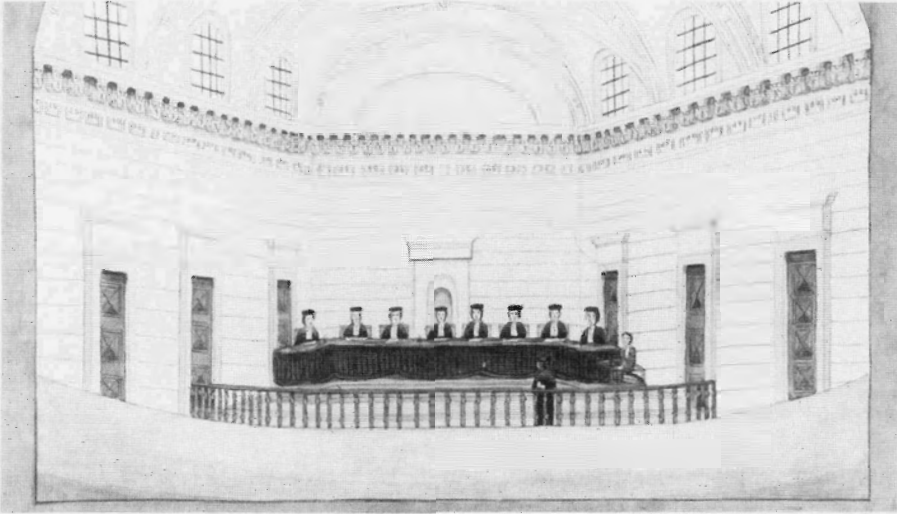
Ondanks deze methodologische problemen is het mogelijk een aantal tendensen te ontwaren. Enerzijds zijn mijn resultaten gebaseerd op een analyse van het leeuwendeel van vervolgte delicten voor vijf steekjaren (1890, 1894, 1898, 1902 en 1906); dit zijn zaken waarvan ik het dossier kon reconstrueren aan de hand van stukken uit het gemeentelijke politiearchief.¹⁷ Anderzijds baseer ik mij op door de politie geregistreerde strafbare feiten die onvervolgd bleven voor dezelfde jaren (mijn bron is opnieuw de registers van processen-verbaal van de politie), aangevuld met materiaal over niet-vervolgte delicten uit diverse andere politie- en parketbronnen. Deze laatste informatiebronnen variëren van een register en een dagboek van aangiften, verscheidene rapportenboeken en brievenboeken tot weekstaten voor dezelfde vijf jaren, opgesteld door het Roermondse parket. Ondanks deze noodzakelijkerwijze schetsmatige aanpak en het nogal disparate bronnenmateriaal suggereert mijn onderzoek dat mannen en vrouwen uit de onderste maatschappelijke laag in Maastricht, van de 'respectabele' handwerksman tot de ongeschoolde arbeidster, bereid waren aangifte te doen van delicten, zoals diefstal, mishandeling en belediging.

Een tweede belangrijke, ditmaal theoretische, nuancering waarmee rekening moet worden gehouden, betreft de interpretatie van de hier signaleerde praktijken. Zij leveren zeker geen aanwijzing dat 'rechtzoekenden' zonder meer de legitimiteit van de politie en justitie aanvaard hadden. De impact van dit soort praktijken op de gangbare percepties van deze instellingen moet beperkt

¹⁵ Dit soort materiaal is bewaard gebleven voor de periode 1860-1883: GAM, Politie, inv.nrs. 44-47, 'Dagboek' bevattende alle aangiften; en voor de periode 1901-1907: GAM, Politie, inv.nr. 587, Register van aangiften.

¹⁶ Zie voor deze onderwerpen ook Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 26; Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk', 170-171.

¹⁷ Bestudeerd zijn vervolgingen voor eenvoudige diefstal en drie andere kleine vermogensdelicten (diefstal in dienstbaarheid, verduistering in persoonlijke dienstbetrekking, en heling); voorts vervolgingen voor mishandeling, en mishandeling en verwonding; en tot slot vervolgingen voor belediging. Ik heb me beperkt tot delicten die in Maastricht hadden plaatsgegrepen en behandeld werden door de lokale arrondissementsrechtbank (mijn bron zijn de vonnisboeken); omdat strafdossiers betreffende gevonniste zaken ontbreken in het rechtbankarchief (net als voor de meeste andere Nederlandse ressorten), heb ik een beroep gedaan op de series processen-verbaal bewaard in het gemeentelijke politiearchief; in totaal kon zo voor meer dan tachtig procent van de vervolgte zaken de context gereconstrueerd worden. Zie Mellaerts, 'Criminal justice', 21-24.

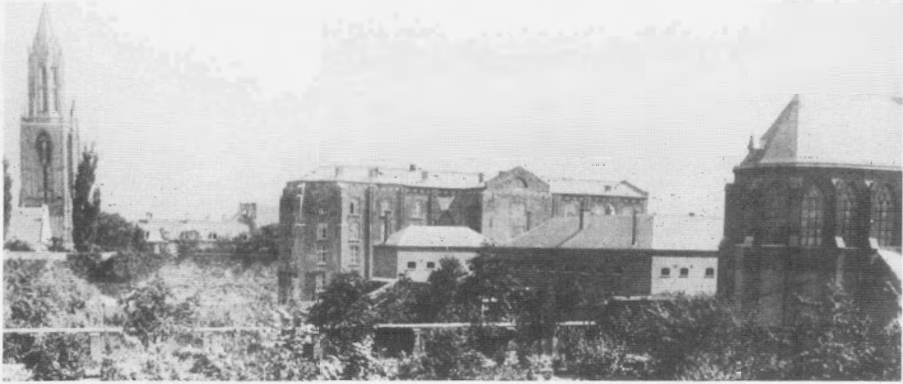
Interieur van de rechtszaal in het paleis van justitie op de Minderbroedersberg tijdens een rechtszitting. Tekening van Philippus van Gulpen, GAM.

geweest zijn. Ik geef hier kort twee redenen aan. Ten eerste had wie toegang zocht tot dit soort voorzieningen geen enkele formele zeggenschap over de meest kritieke beslissingen - hiermee doel ik met name op het principe van publieke strafvervolging.¹⁸ Ten tweede hebben recente ontwikkelingen op historisch-criminologisch en rechtsantropologisch onderzoeksterrein uitgewezen, hoe uiteenlopend, complex en ambivalent houdingen ten opzichte van criminaliteit en justitie genoemd kunnen worden. De prioriteiten die de gewone rechtzoekende nastreefde, dat wil zeggen de specifieke invulling die hij of zij gaf aan het begrip 'misdrijf' of 'recht', verschilden in veel gevallen van de beginselen, voorgeschreven door de Wet en de Staat.¹⁹ Ik hoop in het volgende, heel summier, iets meer inzicht te geven in de attitudes, verwachtingen en belevingen van rechtzoekenden uit lagere sociale lagen, maar het is duidelijk dat in de toekomst de aandacht veel meer moet verschuiven naar het vergaren van dit soort niet-meetbare 'subjectieve' kennis en de studie van egodocumenten.

Uit de analyse van de Maastrichtse *casus* komt naar voren dat, voor zover het de drie hier beschreven categorieën delicten betreft, het inschakelen van de autoriteiten in feite maar één specifieke methode van conflictregeling was naast vele andere. De complexiteit van de interactie tussen informele circuits van sociale controle in laat-negentiende-eeuwse steden (op gezins-, wijk- of

¹⁸ Waarover later meer.

¹⁹ Goede voorbeelden zijn Davis, 'A poor man's system'; Jennifer Davis, 'Prosecutions and their context: the use of the criminal law in later nineteenth-century London', in: Douglas Hay en Francis Snyder (eds.), *Policing and prosecution in Britain, 1750-1850* (Oxford 1989) 398-419; Sylvia Schafer, *Children in moral danger and the problem of government in Third Republic France* (Princeton, N.J. 1997); Norbert Roulard, *Legal anthropology* (Londen 1994).

Het gerechtsgebouw met de aanpalende gevangenis circa 1915. Foto GAM.

buurniveau, op de werkvloer of binnen de kerk) en officiële regelsystemen, is een onderwerp dat diepgaand onderzoek verdient.²⁰ De eerste categorie, diefstal, was een veel voorkomend misdrijf en had diverse verschijningsvormen. Afgaand op de geselecteerde vervolgte diefstallen, is het duidelijk dat vele diefstallen van weinig waarde waren. Zo vindt men onder de gestolen voorwerpen een waskuipje, een zak aardappelen, een beitel, een paraplu, een pandbriefje van de gemeentelijke Bank van Lening, een paar schoenen, een kip, een knipmes, en kleine hoeveelheden lood en zink. Vooral de arbeidersklasse (in de ruime zin van het woord) was het mikpunt: gemiddeld negen op tien vervolgte dieven kwamen uit deze sociale groep.²¹ Vele vermogensdelicten ontsnapten aan het oog van de autoriteiten. Dit was vooral het geval met diefstallen die deel uitmaakten van de lokale volkscultuur. Een beeld ophangend van de openbare medische steunverlening in Maastricht, gaf een ambtenaar van het Burgerlijk Armbestuur te kennen dat '[d]e volksmeening is dat men recht op de hulp heeft; [h]et gaat zelfs zoo ver: het armbestuur heeft een kleinen akker, waarop steeds gestolen wordt, want, zegt men, die akker is van ons, van de armen'.²² Herinneringen uit de tijd van de gemene gronden inspireerden misschien nog wel andere vormen van diefstal op 'verboden' gronden. Bijvoorbeeld, een fenomeen als steenkolen stelen aan het station lijkt net zo ruim verbreid te zijn geweest. Voorts verzamelde de arme bevolking voortdurend cokes, hout, lompen

²⁰ De aandacht werd tot nu toe voornamelijk gericht op plattelandsgemeenschappen; voorbeelden zijn Sleebé, *In termen van fatsoen*; Gabriel van den Brink, 'Van gevecht tot gerecht. Geweldpleging in het zuidoosten van Brabant 1811-1875', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 9 (1991) 102-103, 106-108, 113; mijn studie past meer in het nu reeds langlopend onderzoek naar de buurt als samenlevingsverband.

²¹ Hieronder werden begrepen handarbeiders werkzaam in de nijverheid, handel of dienstensector; mijn analyse is gebaseerd op alle vervolgte (Maastrichtse) diefstallen voor vijf steekjaren (voor mijn definitie van 'Maastrichts' zie noot 17) - buiten beschouwing blijven jeugddelicten omdat men in die gevallen veelal niet beschikt over informatie over beroepsactiviteiten.

²² De onderlijning is de mijne; verklaring van F. Marckx, vraag 6236, in: *Enquête betreffende de werking en uitbreiding der Wet van 19 september 1874 en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* ([Sneek]: [Pijttersen], [1887]).

of metalen op stortplaatsen of open achterplaatsen tot en met afgekeurd glas- en porseleinwerk op het stort van Regout op het Bosscherveld.²³

Maar de Maastrichtse volksmassa was zelf ook vaak slachtoffer. Een voorbeeld dat de banaliteit van kleine diefstal opnieuw mooi illustreert is het geval van een volkswrouw van Hoogfrankrijk die haar buurvrouw aangaf voor het stelen van een staande lamp. Ze vertelde de politie dat haar buurvrouw 'reeds eenige maanden geleden enig waschgoed ontvreemd [had van haar]', én gaf te kennen dat ze haar zaak niet voor het gerecht wenste te brengen.²⁴ In een ander geval gaf een venter een zestigjarige bedelaar aan die hij in zijn kamer liet verblijven. Hij beschuldigde hem ervan 2,5 gulden van hem gestolen te hebben, maar er was duidelijk meer mis: '[hij] speelt nu bij mij in huis den baas en verschillende malen heeft hij mij al mishandeld; ik ben nu zo bang voor hem dat ik geen raad weet'.²⁵ Te oordelen naar het onderzochte bronnenmateriaal was een beschuldiging van diefstal een zeer gewichtige zaak, aangezien het een smet kon werpen op de eer en goede naam van de verdachte.²⁶ Op grond van mijn onderzoek durf ik te stellen dat, in tegenstelling tot een klacht over diefstal, een beschuldiging van mishandeling doorgaans als minder bezwarend werd ervaren onder het gewone volk - wat tot op zekere hoogte verklaart waarom dit soort aangiften frequenter werd gedaan, in zoverre dit meetbaar is uiteraard. Wat wel verifieerbaar is, is dat de meeste slachtoffers van vervolgd gewelddelicten uit arbeidersmilieus kwamen, regelrecht in tegenstelling tot vervolgingen voor diefstal. In dit laatste geval trad de rechtbank in minder dan één op zeven zaken op voor rekening van een slachtoffer uit de arbeidersbevolking.²⁷

Op het punt van klachten over mishandeling maakt een aantal zaken duidelijk, dat sommige voorvallen deel uitmaakten van een langlopend geschil tussen twee partijen - soms ging het zelfs zó ver dat beide partijen elkaar aangaven voor mishandeling.²⁸ Toen Maria Claessen, een fabrieksarbeidster uit de Hoogfrankrijkstraat, een klacht neerlegde tegen Jan Erkens, een dagloner, werd de vete tussen de rivaliserende families Claessen en Erkens volledig blootgelegd. Claessen verklaarde: 'Mijn broeder heeft indertijd twee maanden gevange-

²³ GAM, Politie, inv.nr. 108, p.v. 683 en p.v. 684; inv.nr. 704, p.v. 538; inv.nr. 706, p.v. 297; inv.nr. 723, p.v. 381; inv.nr. 728, p.v. 204 en p.v. 1340; *Verslag van de toestand van de gemeente Maastricht*, 1908, 531-532.

²⁴ GAM, Politie, inv.nr. 587, 22 maart 1907; zie verder ook idem, inv.nr. 587, 7 aug. 1902, 5 sept. 1901; evenals inv.nr. 108, p.v. 83; inv.nr. 103, p.v. 94; inv.nr. 706, p.v. 569; inv.nr. 728, p.v. 204 en p.v. 1526.

²⁵ GAM, Politie, inv.nr. 723, p.v. 310.

²⁶ Dit werd herhaaldelijk te kennen gegeven in zaken waarin arbeiders hun naam probeerden te zuiveren van zo'n beschuldiging door de tegenpartij aan te geven voor belediging: GAM, Politie, inv.nr. 719, p.v. 1496; inv.nr. 706, p.v. 909; inv.nr. 46, 'Dagboek' bevattende aangiften, 3 juli 1882 en 9 dec. 1882; Rijksarchief Limburg (verder RAL), Arrondissementsrechtbank Maastricht (verder Arrond M), Strafvonnissen, inv.nr. 501 fo. 114; inv.nr. 512 fo. 818.

²⁷ Onder gewelddelicten zijn begrepen de delicten van mishandeling en van mishandeling en verwonding; zie Mellaerts, 'Criminal justice', 24; voor meer materiaal verwijs ik naar mijn proefschrift (Wim Mellaerts, 'Dispute settlement and the law in three provincial towns in France, England and Holland, 1880-1914. A cross-national comparison', Ph.D.thesis, UEA, 1997, 81-82, 227, 241-242).

²⁸ GAM, Politie, inv.nr. 706, p.v. 898.

Een tafereel in de rechtszaal, zoals verbeeld in een voorstelling van het Maastrichtse volkstoneel, 1907. Foto GAM.

nisstraf gehad voor mishandeling van zekere Erkens, wonende in de Breulingstraat; later heeft mijn broer ook tegen Erkens een klacht ingediend wegens mishandeling'.²⁹ Straatgevechten en het gebruik van geweld waren een facet van het leven in de achterbuurten.³⁰ Vooral in en rond de herberg, een belangrijke instelling in de socialisatie van gewone arbeiders, was het gebruik van geweld als informele sanctie nog onverminderd aan de orde.³¹ Dikwijls wilden slachtoffers bij het indienen van een klacht eenvoudigweg 'verdere onaangenaamheden [voorkomen]', eerder dan strafvervolging.³² Een typisch geval: 'Klager verlangt geen proces-verbaal, doch een waarschuwing hem met rust te laten'.³³ Desalniettemin moet er onderstreept worden dat in een reeks andere gevallen de klager of klaagster wel degelijk hoopte dat de zaak 'door de Justitie [zou] worden uitgemaakt'. Dit waren de woorden van een dagloner die verwond werd door twee spoorwegconducteurs.³⁴ Een venter uit de Stokstraat legde een klacht neer tegen een aannemer-koffiehuishouder die zijn zoontje had geschopt en diens been had gebroken. De reden voor de klacht was, dat 'de dader [...] zich niet in het minst over dit voorgevallene aangetrokken [heeft], [...] mijn kindje niet eens [is] gaan bezoeken en ook mij daarover niet komen spreken, om zich over dit voorgevallene met mij te komen verstaan'.³⁵ De dader had duidelijk de

²⁹ GAM, Politie, inv.nr. 723, p.v. 40.

³⁰ *Notulen van de gemeenteraad van Maastricht*, 1892, 233-34; idem, 1893, 412; idem, 1898, 381; idem, 1904, 471, 648-49.

³¹ GAM, Politie, inv.nr. 1000 (Brievenboek), brief aan OM d.d. 26 okt. 1907; inv.nr. 997 (Brievenboek), brief aan OM, d.d. 13 juni 1895; zie ook Piet Wielsma, 'Working class culture: alcohol abuse or abstinence', in: Lex Heerma van Voss en Frits van Holthoorn (eds.), *Working class and popular culture* (Amsterdam 1988), 121-132.

³² GAM, Politie, inv.nr. 46, 3 mei 1882.

³³ GAM, Politie, inv.nr. 587, 5 feb. 1901; zie verder ook idem, inv.nr. 587, 8 sept. 1901, 31 mei 1903, 28 mei 1905, 19 jan. 1907; evenals RAL, Officier van Justitie Roermond (verder OvJ R), Weekstaat, inv.nr. 27/369 en 370.

³⁴ GAM, Politie, inv.nr. 107, p.v. 502; zie ook idem, inv.nr. 706, p.v. 725; inv.nr. 723, p.v. 3; inv.nr. 728, p.v. 1037.

³⁵ GAM, Politie, inv.nr. 714, p.v. 652.

regels terzake overtreden in de ogen van de klager. Het is tevens van belang te constateren dat degenen die door de autoriteiten collectief geëtiketteerd werden als de 'slechtste en laagste volksklasse' of het 'ergste grauw', niet volledig vervreemd waren van politie- en rechtsinstellingen; er waren zelfs veroordeelde misdadigers die er niet voor huiverden geweldsincidenten aan te geven. Een voorbeeld is Antoon Franssen, een dagloner uit de Raamstraat, bij de politie bekend als 'de Zouaaf', die met een zware hoofdwond een klacht ging indienen tegen twee andere cafébezoekers.³⁶

De rol van conflictbemiddeling door de politie of de officier van justitie (buiten het formele strafrecht om) komt ook aan het licht in een analyse van beledigingszaken. Om de betekenis van 'geestelijk geweld' (kwaadspreken, bespotten, schelden en dergelijke) binnen het milieu van de Maastrichtse arbeidersbevolking te ontrafelen, dient men te beseffen dat status voor een goed deel bepaald werd in buurtverband en dat roddel en achterklap nog steeds belangrijke (volksculturele) vormen van sociale controle waren in Maastricht. Zelfs charivari, luidruchtige rituele acties tegen overtreders van de sexuele moraal, was er nog niet volledig uitgestorven.³⁷ Bovendien traden allerhande externe instanties traditioneel op als bemiddelaar op dit terrein. Uit de bronnen blijkt dat beledigingszaken die voortsproten uit een burenruzie, ook effectief het meest voorkwamen. Een vrouw uit de Jekerstraat legde een klacht neer tegen een buurvrouw omdat deze haar op straat had toegeroepen twee jaar voordien konijntjes gestolen te hebben bij buurman Geurts. De animositeit tussen beide vrouwen was niet nieuw: de klaagster had haar buurvrouw voordien ook al verweten met haar man aan te houden.³⁸ Nogmaals: het motief van de klager of klaagster was dikwijls gewoonweg de politie aan te sporen de tegenpartij verbaal te berispen.³⁹ Het is aannemelijk dat in de volgende decennia de aangiftebereidheid op dit terrein gaandeweg verminderde in de context van een nieuw burgerlijk 'beschavingsoffensief', gericht op een meer private en huiselijke levensstijl.⁴⁰ Toch is het vermeldenswaard dat in een contemporaine studie werd gesteld dat men in Maastricht (nog steeds) zeer gauw naar de politie toestapte om verbale aanvallen aan te geven.⁴¹ De afdoening van dit type delicten door de politie blijft vrijwel volledig onbeschreven in de vakliteratuur. Meer aandacht zou besteed moeten worden aan de continuïteit tussen de vroegmoderne tijd en de late negentiende eeuw in de rol van stedelijke overheidsin-

³⁶ GAM, Politie, inv.nr. 710, p.v. 1628; zie ook RAL, OvJ R, Weekstaat, inv.nr. 16/872; GAM, Politie, inv.nr. 1015 (Brievenboek 'M'), 1 mei 1900.

³⁷ GAM, Politie, inv.nr. 17 ('Dagboek'), 22 juni 1883; inv.nr. 728, p.v. 8 aug. 1906; GAM, Archief Gemeentebestuur, Agenda 1883, 13 sept. 1883.

³⁸ GAM, Politie, inv.nr. 719, p.v. 1496.

³⁹ GAM, Politie, inv.nr. 587, 11 feb. 1901, 26 sept. 1903; inv.nr. 46, 7 juli 1882; inv.nr. 723, p.v. 703.

⁴⁰ Keunen, "'Ongaarne beticht en bevestigd'"; Herman Roodenburg, 'De notaris en de erehandel. Beledigingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710', *Volkskundig Bulletin* 18 (1992) 367-388; Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984); Phillips, 'Maastricht op een keerpunt', 25.

⁴¹ H.P.M. Litjens, *De criminaliteit in Limburg. Een historisch overzicht* (Maastricht 1973) 52.

stellingen als bemiddelende instanties (zoals mijn voorbeelden duidelijk maken).⁴²

Een van de beste maatstaven waaruit men de (beperkte) mate waarin de lagere klassen de legitimiteit van politie en justitie hadden geaccepteerd kan aflezen, betreft de praktijk om familiegeschillen te rapporteren. De bereidheid dit te doen bleef nochtans aan een aantal voorwaarden verbonden: normaliter achtte men het optreden van een functionaris enkel gerechtvaardigd op welbepaalde, welomschreven terreinen, én vaak slechts als het dispuut behandeld werd in lijn met het verwachtingspatroon van de klagende partij. Het is nauwelijks vernieuwend te stellen dat het gezin, meer dan andere samenlevingsverbanden, gekenmerkt was door een complexe, ongeschreven code van normering en normhandhaving, waarbij interventies van de autoriteiten ten hoogste een aanvullende rol speelden.⁴³ In de Maastrichtse bronnen vindt men zo gevallen waarin ouders die absoluut geen raad meer wisten met een onstuimige zoon, besloten hem aan te geven voor een geweldsincident of diefstal, waarvan zij beweerden het slachtoffer te zijn geweest. Zo is er het voorbeeld van een verver uit de Raamstraat die zijn negentienjarige zoon, een dagloner die bij hem inwoonde, aangaf voor mishandeling nadat deze hem met een mes had aangevallen. 'Mijn zoon is een echte deugniet en voor alles in staat; het is wenschelijk dat hij een voorbeeldige straf krijgt', zo vertelde hij de politie.⁴⁴ Een zestigjarige gasfitter gaf ook zijn zoon aan, in dit geval nadat die kleding en huisraad van hem gestolen had. De vader wou zijn zoon vervolgd zien, want '[d]eze jongen is te lui om te werken, loopt den gehelen dag langs de straat, komt doorgaans laat thuis en misdraagt zich op allerlei wijzen; reeds meerdere malen heeft hij ten mijne nadeele diefstal gepleegd'.⁴⁵ Een andere 'gezinsstrategie', naast de strafrechtelijke optie, was de civielrechtelijke route, binnen het kader van het vaderlijke tuchtigingsrecht. Zoals bekend gaf dit een vader het recht de burgerlijke rechtbank formeel te verzoeken zijn kind wegens 'wangedrag' in een huis van bewaring op te sluiten.⁴⁶ In de praktijk was het echter meestal zo dat, zodra ouders contact hadden opgenomen met de officier van justitie, zij ervoor terugschrokken hun kind naar een correctionele instelling te laten sturen.⁴⁷ Een van de voorbeel-

⁴² Zie voor een gelijkaardige analyse op het terrein van de regelgeving betreffende vreemdelingen, Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk'. In hedendaags criminologisch onderzoek komt men tot gelijkaardige conclusies wat betreft burenruzies.

⁴³ Een voorbeeld is Manuela du Bois-Reymond en Agnes Jonker, 'Relaties in het gezin tussen ouders en kinderen, 1900-1930. Een "oral-history"-onderzoek in Leiden', *Comenius* 8 (1988) 175-207.

⁴⁴ GAM, Politie, inv.nr. 706, p.v. 671; zie ook inv.nr. 467 (Rapportenboek), 15 feb. 1884 en 19 mei 1884; inv.nr. 474 (Rapportenboek), 15 nov. 1898; inv.nr. 1036 (Brievenboek 'B'), 24 maart 1893; inv.nr. 728, p.v. 959; RAL, OvJ R, Weekstaat, inv.nr. 24/1424.

⁴⁵ GAM, Politie, inv.nr. 719, p.v. 551.

⁴⁶ Ch.M.G. ten Raa en E.K.E. von Boné, 'De "correction paternelle": een flashback bij artikel 263 BW', in: H.J. Sniijders e.a. (eds.), *De overheidsrechter gepasseerd. Conflictbeslechting buiten de overheidsrechter om* (Arnhem 1988) 463-474.

⁴⁷ A.J. Rethaan Macaréz, 'Is wijziging en aanvulling van onze wetgeving noodig m.b.t. het overtreden van de strafwet door jeugdige personen; en in welken zin?', *Handelingen Nederlandse Juristen-Vereeniging* (verder HNJV) 26 (1895) 185, 228, 237-238; voor een voorbeeld van een formeel rekest ingediend door een Maastrichtse winkelier zie RAL, Arrond M, Burgerlijke zaken, rekesten, inv.nr. 346 [1891] fo. 175.

den waar de Maastrichtse officier van justitie de politiecommissaris opdroeg een onderzoek in te stellen, is dat van een negenjarige jongen uit de Capucijnenstraat wiens vader het parket reeds tweemaal had bezocht 'om te klagen over de verregaande ondeugd van dat genoemde zoontje, dat niet alleen katekwaad uitvoert maar ook telkens laden licht'.⁴⁸ Naast deze (intergeneratieve) categorie van gezinsconflicten werden politie en justitie ook geïnformeerd over diverse echtelijke ruzies. Uit het bronnenmateriaal kan men informatie distilleren over verschillende voorvallen, waarin vrouwen, wellicht als ultiem reddingsmiddel, een klacht van mishandeling tegen hun wederhelft kwamen indienen bij de politie of de officier van justitie.⁴⁹

Het ligt voor de hand dat de door mij kort toegelichte praktijken pas ten volle gevat kunnen worden wanneer men ze contextualiseert. Engels en Frans modelonderzoek kan hierbij een helpende hand bieden. In deze studies valt telkens de rol op van 'beschavingsacties' vanuit de burgerlijke middengroepen en in het bijzonder hoe deze ondersteund werden door politie en justitie. Tot op zekere hoogte moet men in die context de professionalisering van de politie, de systematisering van strafvervolgingen, en uiteraard ook de toename in het gebruikmaken van de politionele en justitiële diensten situeren.⁵⁰ Vanuit een hedendaags perspectief blijven de aantallen verbazend laag. Ter illustratie: de Maastrichtse rechtbank vervolgde jaarlijks gemiddeld dertig kleine vermogensdelicten die in de stad hadden plaatsgevonden.⁵¹ Men kan stellen dat, hoewel de beteugeling van vermogens- en gewelddelicten strenger werd in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw, in vergelijking met de Engelse casus, de eigen magistratuur het 'openbare orde'- of 'algemeen belang'-karakter van deze delictvormen restrictiever definieerde en meer geneigd was om rechtsvervolging te laten varen.⁵² Bijgevolg baart het nauwelijks verwondering dat Nederlandse rechtsinstellingen verhoudingsgewijs kleinere aantallen gewelds- en vermogensmisdriven te verwerken kregen, die aangegeven waren door slachtoffers uit de lagere maatschappelijke klassen.

Wat minder zichtbaar is in de wording van de 'hulpverlenende' kant van de strafrechtspleging, is het onderscheid tussen publieke en particuliere vervolging. De manier waarop gewone burgers participeerden in de strafrechtspleging (bijvoorbeeld in de vorm van de juryrechtspraak) vormt een van de hoekstenen van de Engelse strafrechtsgeschiedenis.⁵³ Een van de meest opmerkelijke facetten daar-

⁴⁸ De zaak in kwestie werd doorgestuurd naar het Bestuur van de Vincentiusvereniging met de bedoeling het kind kosteloos in een privé-instelling te plaatsen (zie GAM, Politie, inv.nr. 1061 (Ingekomen stukken), 18 dec. 1903); zie ook de verwijzingen in idem, inv.nr. 710, p.v. 26, en inv.nr. 723, p.v. 1233.

⁴⁹ GAM, Politie, inv.nr. 470 (Rapportenboek), 27 april 1892; inv.nr. 1060 (Ingekomen stukken), 17 jan. 1902 en 20 mei 1902; inv.nr. 728, ongenummerd p.v. [d.d. 7 juli 1906]; RAL, OvJ R, Weekstaat, inv.nr. 30/999.

⁵⁰ Gatrell, 'Crime, authority'.

⁵¹ Mijn analyse is gebaseerd op alle vervolgingen voor eenvoudige diefstal, diefstal in dienstbaarheid, verduistering in persoonlijke dienstbetrekking, en heling (zie noot 17); de laatste twee categorieën zijn goed voor 10 procent van het totale aantal.

⁵² Voor vergelijkend cijfermateriaal verwijz ik naar mijn proefschrift (227-283).

⁵³ Een belangrijke studie is Peter King, 'Decisionmakers and decision-making in the English criminal law, 1750-1800', *Historical Journal* 27 (1984) 25-58.

van is het particuliere vervolgingsrecht, wat impliceerde dat de benadeelde partij, in plaats van een functionaris zoals in Nederland, een aanklacht kon (en soms moest) voorleggen aan een rechter om een vervolging op te starten en vervolgens ook nog eens als aanklager kon (en soms moest) optreden in het vooronderzoek en op de openbare zitting.⁵⁴ Deze procedure ging terug op het diepgewortelde principe dat eenieder recht had op verhaal via het gerecht en werd geprezen als een buitengewoon waardevol mechanisme in het (meer) acceptabel maken van het strafrecht en het genereren van een positiever justitiebeeld. Het besluit van recent onderzoek is dat iemand die een klacht over diefstal of mishandeling voor de strafrechter wilde brengen meer aan zijn trekken kwam in Engeland, zij het om de zaak te laten berechten, zij het om het dispuut met hulp van een rechter te schikken.⁵⁵

Hierbij aansluitend is het cruciaal aan te stippen dat mijn analyse van de Maastrichtse bronnen suggereert dat klagende partijen uit het 'volk' het inschakelen van politie of justitie als dreig- of reddingsmiddel op z'n minst net zo belangrijk vonden als een strafrechtelijke afdoening. Deze kwalificatie nodigt uit tot relativering van het hier gesignaleerde onderscheid tussen het Nederlandse en het Engelse geval. Een verzoek om een zaak te schikken kon ook in Maastricht afgedaan worden, zij het op een lager niveau (door het OM en in de eerste plaats de politie). In onze tijd zou men dit karakteriseren als 'beleids-sepots'. Kenmerkend in dit verband is het voorbeeld van een mishandelingszaak tegen een schrijnwerker uit de Kommelstraat die de politie als volgt aanpakte: 'Op verzoek van klager verdachte laten aanzeggen hem met rust te laten; zoo niet dat hij dan vervolgd zal worden'.⁵⁶ Deze nuancering dwingt mij het accent in mijn initiële vraagstelling te verschuiven in de richting van de sociaal-politieke functie van het rechtsapparaat.

Dit deelaspect wil ik verder in dit stuk uitdiepen, waarbij Frans historisch onderzoek zal attenderen op een aantal nieuwe hypothesen. Er moet rekening mee worden gehouden dat de Franse rechterlijke organisatie, een van de belangrijkste justitiële modellen voor Nederland, evenals de Engelse, sterk 'participatieve' kenmerken vertoonde. Dit manifesteerde zich met name in de jury-rechtspraak in strafzaken, tevens geëxporteerd in 1811 naar het door Frankrijk ingelijfde Nederland, maar weer afgeschaft in 1813, en in de lekenrechtspraak.⁵⁷

⁵⁴ Voor de duidelijkheid, het betreft hier strafvervolgingen die volledig of grotendeels werden gefinancierd uit overheidsfondsen.

⁵⁵ Recent onderzoek naar de Engelse strafvervolgingspraktijk in deze jaren concludeert dat er in feite niet zo'n groot verschil meer bestond met de continentale *casus* (gekenmerkt door een wettelijk overheidsmonopolie op vervolging): slachtoffers moesten gewoonlijk ook een beroep doen op een ambtenaar om een strafprocedure in te leiden en voort te zetten. Wat interessanter is echter, is dat ingeval van diefstal maar vooral van mishandeling de benadeelde partij nog steeds een relatief actieve rol kon spelen in het strafproces.

⁵⁶ GAM, Politie, inv.nr. 587, 8 sept. 1901; zie verder ook idem, inv.nr. 587, 22 maart 1907; RAL, OvJ R, Weekstaat, inv.nr. 16/857 en inv.nr. 30/1081.

⁵⁷ Maarten W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811* (Nijmegen 1990) 253 e.v.

Deze laatste procedure werd op Franse bodem onder meer toegepast op het terrein van de (burgerlijke) arbeidsrechtspraak; in Nederland vond deze procedure geen ingang binnen de reguliere rechterlijke macht.⁵⁸ De institutionele en procedurele eigenheid van Nederland op dit terrein is echter nog meer geprononceerd dan blijkt uit de vakliteratuur.⁵⁹ Ik zal mijn vizier ditmaal met name richten op de burgerlijke rechtspleging, het domein bij uitstek waarop Franse wetgevers het idee trachtten uit te werken dat ieder recht heeft op juridisch verhaal.⁶⁰

Het gewone volk en de burgerlijke procesvoering in Nederland

In hedendaags rechtssociologisch onderzoek vertrekt men al te vaak van de veronderstelling, als zou de aspiratie om de civiele rechtspleging toegankelijk te maken voor lage inkomensgroepen een recent verschijnsel zijn. Historische studies leren echter dat verscheidene Europese landen reeds vroeg in de negentiende eeuw voorzieningen voor kosteloze rechtshulp kenden. Twee bijkomende manieren waarop ditzelfde streefdoel werd gerealiseerd, aldus Franse auteurs, waren binnen het kader van de vrederechten - de laagste (en drukste) civiele rechtbanken - en de werkrechtshulp. Voor wie voor Nederland de 'consumptie' van de burgerlijke rechtspleging onder het gewone volk wil nagaan, loont het de moeite vooraf eerst kort in te gaan op de toegankelijkheid van de laagste rechtbank en op de arbeidsrechtspraak. Ditmaal baseer ik mij op materiaal niet alleen uit Maastrichtse maar ook uit andere archieven.

Kantongerecht

Bestaand werk onthult weinig over de sociale positie van het cliënteel van de burgerlijke tribunaal.⁶¹ Doorgaans draait het in vergelijkende studies van het

⁵⁸ Dit principe vond enkel toepassing in administratiefrechtelijke zaken, te beginnen met de wet op arbeidsongevallen (1901); zie Nikolaas H.M. Roos, *Lekenrechtshulp. Een empirisch onderzoek naar het functioneren van de lekenrechtshulp bij de Raden van Beroep voor de sociale verzekeringen* (Deventer 1982). Zie ook noot 51.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Geert Bossers, *Welk eene natie, die de jurij gehad heeft, en ze weder afschaft!* *De jury in de Nederlandse rechtspraak, 1811-1813* (Delft 1987) 25, 93-94, 127; C.J.H. Jansen, 'Kritiek op rechtspraak en wetgeving in het begin van de twintigste eeuw', in: R. van den Berg, O.E. Tellegen-Couperus en W.J. Witteveen (eds.), *Tussen recht en geschiedenis. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw* (Tilburg 1996) 27.

⁶⁰ Inzake strafrechtspleging zijn de (minieme) verschillen tussen de Franse en Nederlandse gevallen welbekend: zo erkende het Franse recht de particuliere strafvervolgung (gefinancierd door particulieren) en bood het de benadeelde partij grotere mogelijkheden zich als civiele partij in het strafproces te voegen om een schadevergoeding te eisen: zie in dit verband A.G. Bosch, 'De ontwikkeling van het Openbaar Ministerie in de 19de en 20ste eeuw', in: T.M. Schalken e.a. (eds.), *Magistraat met beleid. De officier van justitie en zijn omgeving* (Arnhem 1992) 23.

⁶¹ Bij mijn weten is er nog geen diepgaand empirisch onderzoek verricht naar de 'consumptie' van de reguliere burgerlijke rechtspleging; bestaande studies concentreren zich veelal op politieke en juridische opvattingen over burgerlijke procesvoering en laten vragen omtrent de kost of de sociale positie van het cliënteel onbeantwoord: typische voorbeelden zijn C.H. van Rhee, "'Ons tegenwoordig sukkelproces". Nederlandse opvattingen over de toekomst van het burgerlijk procesrecht rond 1920', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (verder TvRG) 68 (2000) 331-346; en T.J.M. Kolfshoten, 'De betekenis van de Bataafse revolutie voor de ontwikkeling van het burgerlijk procesrecht', in: Olav Moorman van Kappen en E.C. Coppens (eds.), *De Bataafse omwenteling en het recht* (Nijmegen 1997) 151-174.

Wim Mellaerts *Op zoek naar 'de kloof tussen justitie en volk'*

Interieur van één van de 'spekkamers' (gevangenscellen) onder het Maastrichtse stadhuis. Foto GAM.

Nederlandse Kantongerecht, dat grotendeels op Franse leest geschoeid was, en het Franse Vredegerecht (*Justice de Paix*) om variaties inzake hun respectieve opdrachten, bevoegdheden en procedure.⁶² Het is nochtans nuttig even stil te staan bij een van de meest frappante procedurele verschillen, de zogenaamde preliminaire conciliatietaak. In Nederland kon men de grote meerderheid van burgerlijke zaken rechtstreeks aanspannen bij de bevoegde rechtsinstantie zonder dat men verplicht werd te trachten het geschil via de bemiddeling van een kantonrechter informeel op te lossen. Volgens de Franse revolutionairen van 1789 was juist deze bemiddelingsfunctie kenschetsend voor het Vredegerecht, naast het feit dat gewone burgers zetelden als rechters. Men inspireerde zich daarbij onder meer op de radicale notie dat de volksklasse recht had op juridische steun in de vorm van goedkope adviesverstrekking en rechtspleging.⁶³ Binnen de Nederlandse politieke klasse waren er weinigen die dit democratische streefdoel verdedigden (zeker in de periode volgend op de introductie van het nieuw Burgerlijk Wetboek (BW) in 1838).

Overgaande van een 'traditioneel' institutioneel-historisch naar een sociaal-historisch perspectief, wekt het dan ook weinig verwondering dat kleine civiele zaken in vergelijking met Frankrijk in de regel complexer en ook duurder waren. De complexiteit hing overigens vrij nauw samen met de kostprijs.⁶⁴ Tegen deze comparatief-historische achtergrond lijkt de kritiek die leefde in Nederlandse juristenkringen rond 1900, dat de rechtstaal duister en de rechterlijke procedure te technisch was (geluiden die uiteraard niet nieuw waren), wel heel schrijnend.⁶⁵ Ongetwijfeld één van de mooiste bewijzen van de relatief hoge drempel van het Kantongerecht is de constatering dat (zelfs) verhuurders van woningen en schuldeisers uit de kleine burgerij zich verplicht zagen kosteloze rechtsbijstand aan te vragen voor een klein proces en, nog signifikanter, dit ook verkregen (waarover later meer).

Men kan zich terecht afvragen hoe relevant de kwesties waren die het BW en de civiele rechtbanken behandelden voor de directe leefsituatie van het arbeid-

⁶² C.M.G. ten Raa, 'Comparaison historique entre la justice de paix sur le continent et la "justice of the peace" en Angleterre', in: P.L. Nève, O. Moorman van Kappen en Ch.-E. Claeys (eds.), *Conservare Jura. Actes des journées internationales d'histoire de droit et des institutions* (Deventer 1988) 167-74; C.M.G. ten Raa e.a. (eds.) *Vrederechters in het Departement van de Mondingen van de Maas, 1811-1813* (Rotterdam 1989) xxviii-xxix; H.-J.M. van Dapperen, *De vrederechter in Nederland, 1811-1838* (Rotterdam 1991).

⁶³ Zie voor de bestaande Franse literatuur, Jean-Jacques Clère, 'Recherches sur l'histoire de la conciliation en France aux XVIIIème et XIXème siècles', *Mémoires de la Société pour l'histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands* 46 (1989) 191-213.

⁶⁴ Het hogere prijskaartje hield hoofdzakelijk verband met de streng formalistische aard en de langere gemiddelde duur van een rechtsgeding en daaruit volgend de praktische noodzaak om de hulp van een rechtskundige in te roepen. Het was veelal een fictie dat procespartijen in kantongerechtsprocedures wettelijk niet verplicht waren een beroep te doen op een rechtskundige. Zie hiervoor Mellaerts, 'Dispute settlement', 378-380, 383-385; *Ontwerp tot vaststelling van een Wetboek van burgerlijke rechtsvordering [...] aangeboden door de Staatscommissie voor de herziening van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering II* (Den Haag 1920) 78; W.T.C. van Doorn, 'Het vraagstuk der toevoeging van rechtsbijstand; als algemeen vraagstuk, voor burgerlijk proces, strafproces, administratief proces', *HNJV* 37 (1907) 198-199.

⁶⁵ C.J.H. Jansen, 'Popularisering van het recht in Nederland. Enige beschouwingen over de kloof tussen recht en volk in het laatste kwart van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw', *TvRG* 63 (1995) 119-141.

dersklasse-milieu. Een voorbeeld van een soort rechtsbreuk dat nauw aansloot bij de alledaagse realiteit zijn huurzaken, met name die waarin de ontruiming van een woning of de beslaglegging op de inboedel in het geding waren. Dat misstanden op dit terrein veel voorkwamen onder het arme deel van de Maastrichtse bevolking dat woonde in overbevolkte en uitgewoonde huizen in de oude stad, blijkt ten volle uit het archief. De bemiddelende rol van de politie in dit soort zaken kwam meermaals aan het licht. In één geval kwamen een schrijnwerker uit de Capucijnenstraat en zijn huisbaas tegen elkaar een klacht neerleggen bij de politie. Het bleek dat deze laatste beslag had gelegd op het gereedschap en de meubelen van de huurder om hem te dwingen achterstallige huur te betalen. Een inspecteur poogde het dispuut minnelijk te schikken, maar zonder resultaat.⁶⁶ Het arbeidsrecht is een tweede aspect van het burgerlijk recht waarmee dit bevolkingsdeel gedurig te maken had en - en dit is cruciaal - dat vaker aanleiding heeft gegeven tot een fundamentele politieke discussie over de toegankelijkheid van civiele rechtbanken.⁶⁷ Vandaar ook mijn tweede korte uitweiding.

Arbeidsrechtspraak

Wat mij hier interesseert, is een deelgebied van het arbeidsrecht. Ongetwijfeld de meest relevante passage in het BW vanuit onze invalshoek is die betreffende de arbeidsovereenkomst.⁶⁸ De reden is dat binnen dit kader bepaalde rechten werden gedefinieerd, die afgedwongen moesten worden door particulieren in plaats van functionarissen, zoals het geval was met de wetgeving op kinder- en vrouwenarbeid. Oudere en recente auteurs concluderen dat er op het terrein van de arbeidsovereenkomst nagenoeg een juridisch vacuüm heerste tot de fameuze wet van 1907. Het merendeel der Maastrichtse arbeiders, betaald per week, per dag, per uur of op stukloon, kon bijvoorbeeld op staande voet ontslagen worden.⁶⁹ Juister vol-

⁶⁶ RAL, Kantongerecht Maastricht (verder Kanton M), Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nr. 190 [1895]/ 11 juni 1895 [Gilissen v Bartholomeus]; idem, inv.nr. 191 [1897-98], gratis procedure [Florax v Claessens]; GAM, Politie, inv.nr. 728 [1906], p.v. 463; GAM, Archief Gemeentebestuur, Agenda 1887, 17 okt. 1887 en 26 okt. 1887; voor lokale woningtoestanden zie: M.F.A. Brylka, *Bouwen in Maastricht: 90 jaar Bouwvereniging Sint Servatius Maastricht 1902-1992* (Maastricht 1992), 13-17.

⁶⁷ Buiten beschouwing blijven administratiefrechtelijke zaken (rechtsconflicten tussen een burger en een overheidsorganisatie behandeld door instellingen buiten de reguliere rechterlijke macht); welke impact de groei van met name de sociale-zekerheidswetgeving in de volgende decennia (te beginnen met de Ongevallenwet van 1901) heeft gehad op justitieconcepten blijft hier in het midden. Zie voor een historisch overzicht F. Talstra, 'De Raad van beroep, de sociale verzekeringswetgeving en het ambtenarenrecht. Een historisch overzicht tot 1956', *Nederlands Archiefblad* 97 (1993) 92-105.

⁶⁸ Het betreft hier uitsluitend rechtsgeschillen; collectieve belangengeschillen konden met goedkeuring van werkgever en vakbond vanaf de eeuwwisseling voorgelegd worden aan een lokale Kamer van Arbeid, maar eventuele beslissingen waren niet wettelijk bindend (De Roo en Jagtenberg, *Settling labour disputes*, 220-228).

⁶⁹ *Ibidem*, 209, 213-214, 237; M.G. Levenbach, *Arbeidsrecht. Een bundel opstellen* (Alphen aan den Rijn 1951) 256-276. Impliciet in deze literatuur is een teleologisch verband tussen de ontwikkeling van een geïndustrialiseerde massasamenleving en de 'modernisering' van het arbeidsrecht (zie ook Annie J. de Roo en Rob W. Jagtenberg, 'De beslechting van arbeidsgeschillen in Engeland en Nederland in de negentiende eeuw', in: Roel Pieterman e.a. (eds.), *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw* (Arnhem en Rotterdam 1994) 141, 154); zie ook J.C.G.M. Janssen, *Conflict en samenwerking. 75 jaar fabrieksarbeidersorganisatie in Maastricht* ([Maastricht], [1970]) 9.

De gemeentepolitie kreeg bij de handhaving van de orde bijstand van de koninklijke marechaussee. Foto GAM.

gens mij maar onvoldoende benadrukt in de vakliteratuur, is dat deze leemte tegelijk voortspoot uit een zeer sterke gehechtheid aan het 'legisme', een rechtsleer die poneert dat alle recht in de wet ligt. Deze doctrine bracht met zich mee dat de allerlaatste restanten van het voor-revolutionaire gewoonterecht definitief uit het rechterlijke landschap verdwenen.⁷⁰ Men beseft gewoonlijk onvoldoende dat de rechtspleging in de Franse arbeidsrechtbanken in deze jaren bleef bogen op regels van gewoonte. En deze tribunalen boden bepaalde categorieën loontrekkenden, zowel materieel als formeel, een veel grotere mate van rechtsbescherming dan het Franse (of Nederlandse) BW.⁷¹

⁷⁰ Zie voor onderzoek naar het legisme: Teun Jaspers, *Rechtspreken in de maatschappij. Een onderzoek naar opvattingen over plaats en functie van de rechtspraak in het Nederlandse economische, sociale en politieke bestel van het einde van de 18de tot het begin van de 20ste eeuw* (Den Haag en Zwolle 1980) 69 e.v.; R.J.S. Schwitters, 'Vermaatschappelijking van het recht in sociologisch perspectief', in: Pieterman e.a. (eds.), *Bijdragen rechtsgeschiedenis*, 201-223.

⁷¹ Alain Cottureau (ed.), 'Les prud'hommes XIXe-XXe siècles', *Mouvement social* 141 (1987).

Ook in dit geval is het belangrijk enige nuancerende opmerkingen te maken over het onderscheid tussen beide *casussen*. Alle retoriek ten spijt, wijst de Franse literatuur uit dat de dagelijkse krachtsverhoudingen op de werkvloer niet diepgaand werden getransformeerd. Neemt men de sociaal-politieke context onder de loep, dan stelt men vast dat opeenvolgende regimes met hun streven om het werkerterrein van de arbeidsrechtbanken en de toegang ertoe uit te breiden onder meer ambieerden het geschokte volksvertrouwen in de staatsorde op te krikken.⁷² Ik herhaal: om het vraagstuk van het gebruik van het rechtsapparaat te beoordelen, dient men dit dus duidelijk meer in verband te brengen met de onderliggende politiek-symbolische betekenisdimensie. Dit thema wil ik nu iets meer uitwerken in mijn commentaar inzake kosteloze rechtshulp.

Kosteloze rechtshulp

Kosteloze burgerlijke rechtspleging was één van de andere grote Franse revolutie-idealen. Nederland kende een vergelijkbaar debat in de Bataafse-Franse tijd.⁷³ Het compromis tussen droom en realiteit dat in beide landen tot stand kwam, kwam neer op een soort preferentiële behandeling voor armlastigen en minvermogenden binnen het kader van de bestaande rechtspleging. Men werd vrijgesteld van proceskosten, niet bij rechte, maar als een gunst van overheidswege (net als in het geval van armenzorg) en vanwege de advocatuur. Het Franse stelsel van kosteloze rechtsbijstand was sedert het midden van de negentiende eeuw relatief praktisch opgezet en betrekkelijk genereus op het terrein van het familierecht. Hoofdzakelijk gaat het hier om echtscheidingskwesaties en zaken van scheiding van tafel en bed.⁷⁴ Wat opvalt is de sterke en ononderbroken correlatie tussen de uitbreiding van de rechtshulparrangementen en de liberalisering van het echtscheidingsrecht (in de zin van het wettelijk vastleggen van een groeiend aantal modaliteiten van huwelijksontbinding).⁷⁵ De hypothese die vaak wordt geformuleerd voor de Franse *casus* legt resoluut de klemtoon op de wijze waarop de vraag naar echtscheiding systematisch van bovenaf werd gestimuleerd.⁷⁶ De Franse nationale overheid was niet alleen erop uit de integriteit van het huwelijk als institutie te vergroten, maar evenzeer een mate van controle uit te oefenen op constitutieve delen van de arbeiderscultuur

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Van Boven, *De rechterlijke instellingen*, 70.

⁷⁴ Het recht op kosteloze rechtsbijstand werd voor de eerste maal op grote schaal in de praktijk gebracht met de wet van 1898 op schadevergoeding voor een werkongeval.

⁷⁵ Bernard Schnapper, 'De la charité à la solidarité: l'assistance judiciaire française, 1851-1972', *TvRG* 52 (1984) 105-150.

⁷⁶ Deze hypothese gaat uit van het patroon van huwelijksontbinding onder de lagere sociale klassen - met name de constatering dat huwelijken ontbonden werden op velerlei wijzen zonder dat het recht en de justitie daarbij kwamen kijken, én de suggestie dat de massa doorgaans weinig interesse vertoonde voor de problematiek van echtscheiding(sprocedures), iets wat ook kan worden afgeleid uit recent Nederlands werk; voor Nederlands onderzoek over praktijken van huwelijksontbinding dat in dezelfde richting wijst, zie: Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19de en vroegste eeuw* (Wageningen 1992) 424-428, 439-441; De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 85.

(met name het gezinsleven en de man-vrouwrelatie). Dit uitdijende complex aan rechtsregels en rechtsprocedures wordt voorts ook toegeschreven aan een manifeste wens om het centraal gezag te doen gelden, iets wat met name significant was tijdens de periode van de liberale Derde Republiek.⁷⁷ Volgens mij kan deze perspectiefrijke sociaal-historische benadering ook aanknopingspunten bieden voor een beter inzicht in het Nederlandse systeem van kosteloze rechtsbijstand.

Nederlands onderzoek terzake is nog steeds beperkt en nauwelijks onderbouwd door empirische studies. De literatuur licht in hoofdzaak de regelgeving toe en geeft een aantal aanwijzingen betreffende de praktische uitvoering. Het eerste stuk regelgeving is het KB van 14 september 1838, dat advocaten en procureurs (twee functies die rond 1900 gewoonlijk door één persoon werden uitgeoefend) een reeks verplichtingen oplegde inzake gratis rechtshulp aan 'behoeftegen'.⁷⁸ Voorts schreef het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering voor dat de voorzitter van de rechtbank waarvoor de zaak zou dienen, bevoegd was de vragende partij vrij te stellen van deurwaarderskosten en griffierechten en vervolgens een procureur en, indien dat nodig werd geacht, een advocaat toe te wijzen.⁷⁹ Om zich een beeld te vormen van de praktische toepassing moet men allereerst analyseren hoe, tegen de geest van het recht in, net als in Frankrijk, de advocatuur de sleutel tot het rechtshulpsysteem in handen had. Op zich is deze stelling nauwelijks verwonderlijk, gezien het feit dat zij voor haar diensten niet vergoed werd door de overheid.⁸⁰ In Maastricht, net als in een reeks andere arrondissementen overigens, was het meestal zo dat steunvragende armen eerst de voorzitter van de rechtbank benaderden die dan doorverwees naar een procureur; deze diende vervolgens op instructie van de rechtbank een formeel rekest op te stellen voor de suppliant en voor te leggen aan de rechtbank om de eigenlijke 'kosteloze admissie'-procedure in te leiden.⁸¹ In werke-

⁷⁷ Deze factoren bieden uiteraard geen sluitende verklaring; zie bijvoorbeeld Max Rheinstein, *Marriage stability, divorce and the law* (Chicago 1972); François Ewald (ed.), *Naissance du code civil. La raison du législateur* (Parijs 1989) 64-68; Pierre Rosanvallon, *L'Etat en France de 1789 à nos jours* (Parijs 1990) 97-109; zie voor een Engels perspectief, Iris Minor, 'Working-class women and matrimonial law reform, 1890-1914', in: David E. Martin en David Rubinstein (eds.), *Ideology and the labour movement. Essays presented to John Saville* (Londen 1979) 113-116.

⁷⁸ De overheid in de persoon van de OvJ verschafte ook gratis rechtsbijstand in een aantal burgerlijke zaken van 'openbaar belang', bijvoorbeeld in procedures van onder curatele-stelling (Bosch, 'Ontwikkeling Openbaar Ministerie', 26).

⁷⁹ Om in aanmerking te komen diende de 'behoeftegen' enkel een certificaat van onvermogen af te leggen, wat vrij gemakkelijk verkrijgbaar was: *Ontwerp Wetboek van burgerlijke rechtsvordering*, §2; J.H. Worst, 'De toevoeging van rechtsbijstand als algemeen vraagstuk (civiel proces, strafproces, administratief proces)', *HNVJ* 37 (1907) 295.

⁸⁰ Technisch gezien kon een advocaat-procureur de kosten verhalen op de verliezende partij, maar in de praktijk bleef hij gewoonlijk onbezoldigd.

⁸¹ Worst, 'De toevoeging', 271; R. van Boneval Faure, *Het Nederlandsche burgerlijk procesrecht II*, 4de uitgave (Leiden 1900) 289; verklaring van het Bureau van Consultatie van Maastricht, d.d. 18 juli 1892, gepubliceerd in *Verslag van de Eerste Afdeling der Staats-Commissie van Arbeids-Enquête, aangaande de verzekering of andere voorzorgen bij ongevallen, ziekte, overlijden of ouderdom van werklieden (Fondsen-Enquête)* (Den Haag 1890-1894), appendix 18m.

lijkheid hielden de procureurs stevig de touwtjes in handen. Wellicht waren er velen zoals die verver uit de Akerstraat, die voor zijn arbeidsdispuut een advocaat-procureur kreeg toegewezen, alleen maar om van deze te horen dat zijn zaak ongegrond was en dat hij niet verder geholpen kon worden.⁸² Een eerste bewijs van de macht van de lokale advocatuur is de constatering dat de Maastrichtse arrondissementsrechtbank niet meer dan zes procent van de verzoekschriften die in deze jaren werden ingediend, afwees. Dit verbijsterend lage percentage suggereert dat de advocatuur uiterst selectief te werk ging.⁸³ Wat onze stelling nog meer plausibel maakt, is het gegeven dat het in een tweede reeks arrondissementen gebruikelijk was zich voor gratis rechtshulp rechtstreeks te wenden tot het Bureau van Consultatie, een arrondissementeel lichaam dat de lokale balie vertegenwoordigde. En er is een reeks getuigen die de discretionaire aanpak van deze bureaus bevestigt: zowel de gegrondheid van de aangebrachte zaak als het onvermogen van de verzoeker werden aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen.⁸⁴

Om de werking van het rechtsbijstandsstelsel op lokaal niveau te traceren is men dus voor een groot deel afhankelijk van documentatie uit privé-archieven van advocatenkantoren en Bureaus van Consultatie. Een van die bureaus was dat van het arrondissement Groningen - de registers van dit bureau zijn tot nu toe het enige bronnenmateriaal dat ik heb kunnen lokaliseren.⁸⁵ Het gewone volk verschijnt hier opnieuw in het blikveld als rechtsconsument. Wat evenwel meer in het oog springt, is het bijzonder lage aantal aanvragen dat deze instelling te behandelen kreeg, gemiddeld amper een twintigtal per jaar. Onder hen een dagloner, een straatmaker, een naaister en een wasvrouw.⁸⁶ Ten dele zou men dit lage aantal kunnen toeschrijven aan de te volgen procedure die omslachtig en tijdrovend was. Er zijn echter belangrijkere, brede maatschappelijke

⁸² RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nr. 190 [1896], gratis procedure [Cuypers v Kroll].

⁸³ Op een gemiddelde van 48 rekestes die jaarlijks ingediend werden tussen 1880 en 1906, werden er gemiddeld slechts drie afgewezen; bron: *Gerechtelijke Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden* (Den Haag 1880-1899); (voortgezet als) *Justitiële Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden* (Den Haag 1900-1906). Zie voor vergelijkend materiaal over de *Bureaux d'Assistance Judiciaire*, Schnapper, 'De la charité'.

⁸⁴ Worst, 'De toevoeging', 258-259, 268-271; A.M.M. Montijn, *Het Bureau van Consultatie bij den Hoogen Raad der Nederlanden* (Den Haag 1934) 83-84, 169-171, 216; *Ontwerp Wetboek van burgerlijke rechtsvordering*, 82; Van Boneval Faure, *Nederlandsche burgerlijk procesrecht*, 279-296; G.H. van Bolhuis, 'Moeten voor de toelating tot de rechtspraktijk en de magistratuur andere dan de bestaande eischen en waarborgen worden gesteld?', *HNJV* 29 (1899) 173; Van Doorn, 'Het vraagstuk', 227; J. Wolterbeek Muller, 'De kosteloze rechtsbijstand', *Advocatenblad* 2 (1919) 98.

⁸⁵ Gebaseerd op een navraag in het Centraal Register van Particuliere Archieven; verder onderzoek zal meer stelselmatig exploratie-werk in privé-archieven vereisen; mijn bron is Rijksarchief Groningen (verder RAG), Arrondissementsrechtbank Groningen (verder Arrond G), Bureau van Consultatie te Groningen, Notulen van de vergaderingen (1840-1887). Van Baalen, 'Echtscheiding en scheiding' doet uitsluitend een beroep op gerechtelijke stukken betreffende echtscheidingszaken.

⁸⁶ Het gemiddelde aantal aanvragen op jaarbasis tussen 1880 en 1886 was 23; en jaarlijks werd gemiddeld aan zestien zaken een advocaat "toegewezen".

lijke factoren die zulke lage cijfers mee kunnen helpen verklaren. Bestaand onderzoek heeft reeds gewezen op de uiterst kritische houding van de advocatuur tegenover (verplichte) kosteloze rechtshulp.⁸⁷ Om dit aspect iets meer diepgang te geven, is het zinvol te onderstrepen hoe weinig de rechtshulpprocedure was ingeburgerd in de samenleving, getuige het feit dat Bureaus van Consultatie zelden werden gevraagd om advies of inlichtingen; het feit dat er bijzonder weinig formele klachten werden gedeponerd bij de centrale overheid tegen deze sleutelinstellingen wijst in dezelfde richting.⁸⁸ Zolang de lokale advocatuur en de plaatselijke ambtenarij (van het OM tot de gemeentepolitie) 'rechtzoekenden' niet opving, informeerde, adviseerde en begeleidde - buiten hun wettelijke taak om - kon er van een behoorlijk functionerend stelsel van gratis rechtshulp nauwelijks sprake zijn.⁸⁹ En de medewerking van derden moet minimaal geweest zijn.

Waarover er 'harde' gegevens zijn, zijn de aantallen rekestes die het volgende stadium bereikten: bij de Maastrichtse arrondissementsrechtbank werden er jaarlijks gemiddeld 48 ingediend in deze periode.⁹⁰ Omwille van de eerder aangehaalde samenhang tussen de politieke debatten over gratis rechtsbijstand en over echtscheidingsrecht, is het van belang de precieze inhoud van rekestes te kunnen onderscheiden. Om hiervan een indruk te verkrijgen is men verplicht sporen te zoeken in rechtbankarchieven. In het Maastrichtse archief kwam ik voor deze periode jammer genoeg slechts één complete jaargang tegen. Tabel 1 laat zien dat er in het Maastrichtse ressort in dat jaar in kwestie, 1891, niet meer dan dertien rekestes werden geaccepteerd die betrekking hadden op scheiding van tafel en bed of echtscheiding.⁹¹ Zo was er de zaak van een Maastrichtenaar die een proces wou beginnen op grond van mishandeling en grove beledigingen '[om]dat hij door zijne echtgenoot voortdurend slecht behandeld werd, [en] zij niet voor hare huishouding zorgde zoodat hij meermalen zonder middageten

⁸⁷ E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998* (Deventer 1998) 50-51, 70.

⁸⁸ Deze laatste twee punten zijn gebaseerd op het *Verslag Staats-Commissie van Arbeids-Enquête*, appendix 18, en op een analyse van formele klachten ingediend bij het ministerie van Justitie in twee steekjaren (1895 en 1900): Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, Min. v. Justitie (1876-1906): Verbalen (2.09.05), eerste afdeling, index, inv.nrs. 1427, 1428, 1437-1439. Zie voor vergelijkbaar Frans onderzoek, Jean-Claude Farcy, 'Les doléances des justiciables au début de la Troisième République', *Histoire de la justice* 3 (1990) 7-29.

⁸⁹ Minder relevant is de functie van alternatieve aanbieders van advies en hulp; ik denk hier met name aan particuliere arbeidssecretariaten die zich vooral richtten tot vakbondsleden en zich in de beginjaren (in Maastricht vanaf 1903) vooral ledig hielden met zaken die vielen onder de Ongevallenwet (1901); zie voor voorbeelden RAL, Provinciaal Bestuur Limburg, inv.nr. 8637. Interessant zijn ook de resultaten van hedendaags rechtssociologisch onderzoek: Erhard Blankenburg en Freek Bruinsma, *Dutch legal culture* 2de uitg. (Deventer en Boston 1994) 7-8.

⁹⁰ Zie noot 83.

⁹¹ RAL, Arrond. M, Burgerlijke zaken, rekestes, inv.nrs. 346-348 (de rekestprocedure viel onder de buitengerechtelijke competentie). Een steekproef in het rechtbankarchief van 's-Hertogenbosch leverde niets op en liet mij dus niet toe mijn uitspraken te testen met ander materiaal: Rijksarchief Noord-Brabant, Arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, Burgerlijke zaken, rekestes met beschikkingen, inv.nrs. 1253-1254 [1895], 1263-1264 [1900].

Twee marechaussees te paard op de Maasbrug, circa 1900. Foto GAM.

naar zijn werk is moeten gaan; [om]dat zijne echtgenoot hem voortdurend met allerlei scheldwoorden overlaadde, als: hoerenlooper, gij houdt u op met andere vrouwen, gij ligt in gemeene kroegen', enzovoort; [om]dat zijne echtgenoot hem in het laatste dezer maand Mei dezes jaars heeft te lijf gegaan en hem in het aangezicht gekrapt; [om]dat hij omstreeks dienzelfden tijd door den vader zijner echtgenoot en door haarzelf is aangevallen en deerlijk toegetakeld'.⁹²

Kijkt men naar de volgende - en cruciale - fase in de procedure, het eigenlijke rechtsgeding, dan vindt men nog lagere cijfers. Uiterst informatief is een reeks kwantitatieve gegevens betreffende kosteloze scheidings- en echtscheidingsprocessen (de periode 1904-1909 bestrijkend), gepubliceerd in een Brits overheidsrapport, maar bij mijn weten nog niet eerder gebruikt.⁹³ Het gemiddelde aantal van dit soort processen was minuscule. In het arrondissement Maastricht ziet het beeld er als volgt uit: gemiddeld 4 à 5 per jaar of 0,3 per 10.000 inwoners. Het landelijke gemiddelde lag nauwelijks hoger: 1,2 per 10.000 inwoners. Een verwaarloosbaar maar relatief gezien niet onbelangrijk verschijnsel, want het blijkt dat maar liefst drie kwart van alle scheidings- of echtscheidingsprocessen in Nederland gratis werd behandeld.

⁹² RAL, Arrond M, Burgerlijke zaken, rekenen, inv.nrs. 346 [1891], fo. 295; zie ook fos. 438 en 451.

⁹³ Berekeningen zijn gebaseerd op cijfermateriaal voorgelegd door Willem Roosegaarde Bisschop, lid van de Amsterdamse balie, en gepubliceerd in *Report of the Royal Commission on Divorce and Matrimonial Causes IV British Parliamentary Papers 1912-13* (Cd. 6482) XXI, appendix xix. De landelijke gemiddelden zijn een benadering omdat cijfers uit het arrondissement Rotterdam ontbreken.

Tabel 1: *Arrondissementsrechtbank Maastricht, verlening van kosteloze rechtsbijstand in burgerlijke zaken (1891) ⁽¹⁾*

Rechtsmateries	Aantal rekesten	Verleend ⁽²⁾	Afgewezen	Ingetrokken	Aantal rekesten uit Maastricht ⁽³⁾	Verleend
I. Huwelijksontbinding						
a. echtscheiding	5	5 (1)	-	-	4	4
b. scheiding van tafel en bed	10	8 (1)	1	1	6	6
II. Erfeniszaken	8	5 (1)	-	3	4	2
III. Schuldvorderingen	8	8	-	-	3	3
IV. Huurgeschillen	4	3 (2)	1	-	-	-
V. Bezitsacties	6	6	-	-	3	3
VI. Schadevergoeding ⁽⁴⁾						
a. wegens mishandeling	2	2 (1)	-	-	-	-
b. overige	1	1	-	-	-	-
VII. Burengeschillen	1	-	1	-	-	-
VIII. Zaken van koophandel	3	3 (1)	-	-	3	3
IX. Tenuitvoerlegging van een vonnis (bv. beslaglegging op derden)	3	3	-	-	-	-
X. Rechtsmaterie onbekend	4	3 (1)	1	-	3	3
TOTAAL	55	47 (8)	4	4	26	24

Bron: zie noot 91.

Toelichting:

- (1) gebaseerd op rekesten ter verkrijging van 'kosteloze admessie' in arrondissementszaken: de rekestrant zocht ofwel als eiser (de grote meerderheid van de gevallen) ofwel als gedaagde op te treden;
- (2) inclusief (tussen haakjes) het aantal rekesten waar de rekestrant zich zocht te verdedigen tegen een aanhangige zaak;
- (3) aantal rekesten ingediend door een inwoner van Maastricht;
- (4) met uitsluiting van vorderingen tot schadevergoeding in zoverre de kwestie betrekking heeft op één van de voorgaande of volgende rechtsmateries.

Het voorgaande maakt twee zaken duidelijk. Ten eerste onderschatten Nederlandse historische studies over echtscheiding het (relatieve) belang dat gehecht moet worden aan de aanbodsstructuur; er bestaat een intieme band tussen, aan de ene kant het (naar Europese begrippen) laag echtscheidingsniveau en, aan de andere kant het uitermate restrictief overheidsbeleid op het gebied van gratis rechtshulp (voor echtscheidings- en andere kwesties) en de bijzonder terughoudende gedragslijn van tussenfiguren uit de plaatselijke advocatuur en het lokale ambtenarenkorps.⁹⁴ Ten tweede - en dit is belangrijker

⁹⁴ Er wordt mijns inziens onvoldoende aandacht besteed aan de mate waarin de aantallen echtscheidingsprocessen mede van bovenaf werden gedetermineerd; de oppositie van lokale elites tegen het principe of tegen de liberalisering van echtscheiding, alsook het feit dat nationale gezagsdragers en politici uiterst beducht waren de mogelijkheid van echtscheiding effectief binnen het bereik te brengen van de lagere klassen (met name via meer genereuze rechtshulpsarrangementen), verdient een veel grotere prominentie; typische voorbeelden zijn Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 447-452, 474-477; Arend H. Jr. Huussen, 'The discussion about the extension of divorce in the Netherlands, 1870-1970', *TvRG* 63 (1995) 317, 320; Van Baalen, 'Echtscheiding en scheiding'.

voor mijn onderzoek - dit relaas wijst opnieuw op het feit dat het 'recht-zoeken' een fenomeen was dat tevens van bovenaf werd gestimuleerd, ja zelfs werd gegenereerd, wat opnieuw het belang onderstreept van een nader onderzoek van bredere, sociaal-politieke factoren.

Hoe het ook zij, het rechtsbijstandssysteem zette, in zoverre het effectief werkte, de deur van de justitie kennelijk vooral iets meer open voor beter gesitueerden, personen die een minimale rechtskennis hadden en deel uitmaakten van een sociaal netwerk, waarin er een zekere frequentie van interactie was met rechtskundigen. Het echtscheidingsdebat in Nederland fungeerde echter niet als voedingsbodem voor een fundamentele politieke discussie over het verlagen van de drempel van civiele rechtbanken, noch stimuleerde het de uitwerking van een meer werkbaar voorstel. Dat de verlening van rechtshulp verhoudingsgewijs vooral van nut was voor de kleine burgerij, wordt ook gesuggereerd door een studie van die betreffende kleinere rechtszaken.

Het wettelijke kader verschilde enigszins met het hierboven geschetste. Het belangrijkste verschil was, dat tot 1901 advocaten bij wet tot niets verplicht waren; de veronderstelling was, dat voor een klein proces de interventie van een wetsman overbodig was.⁹⁵ Wellicht was de Haagse praktijk de norm: eventuele hulp van de zijde van advocaten was gewoonlijk beperkt tot de verzoekschrift-procedure (die verliep voor de kantonrechter). Slechts uitzonderlijk zagen zij het als hun taak hulp te bieden in de volgende, cruciale fasen.⁹⁶ Te oordelen naar de Groningse bronnen bleef het vaak voor dat een toegewezen advocaat op eigen houtje poogde een zaak minnelijk te schikken of ze gewoonweg liet vallen of maar bleef uitstellen.⁹⁷ In het kanton Maastricht werd slechts eenderde van hen die een rekest bij de kantonrechter indienden in deze jaren gratis geassisteerd door een deskundige.⁹⁸ Een studie van het profiel van zo'n driehonderd van hen leert, dat slechts 31 procent van de rekestranten uit de arbeidersklasse kwam.⁹⁹ Tabel 2 toont verder aan dat eenderde van de rekesten huurzaken waren en een ander derde kleine schuldvorderingen. Het was welbekend onder ingewijden dat 'winkeliers kosteloozen rechtsbijstand zoeken te verwerven tot het incasseeren van kwade posten, of dat huurders van woningen den kosteloozen bijstand inroepen om tegen onderhuurders ontruiming te verkrijgen'.¹⁰⁰ Een

⁹⁵ Het betreffende arrest van de Hoge Raad van 7 november 1901 bleef betwist: Worst, 'De toevoeging', 281; *Ontwerp Wetboek van burgerlijke rechtsvordering*, 84.

⁹⁶ Montijn, *Bureau van Consultatie*, 84, 216.

⁹⁷ RAG, Arrond G, Bureau van Consultatie te Groningen, Notulen van de vergaderingen, 29 dec. 1880, 27 juli 1881, 14 nov. 1883, 5 aug. 1885.

⁹⁸ 36 procent van de geselecteerde rekesten werden gratis ingediend door een advocaat - in totaal heb ik gegevens voor 297 rekesten of 92 procent van alle rekesten van de jaren 1880-1909: RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nrs. 177-197 (gratis procedure).

⁹⁹ Hier deed zich het probleem voor dat het opgegeven beroep niet altijd overeenkwam met het werkelijke - sommigen gaven zich om tactische redenen op als een losse arbeider om hun kansen op rechtshulp te verhogen; bron: zie noot 98.

¹⁰⁰ Verklaring van het Bureau van Consultatie van Utrecht (*Verslag Staats-Commissie van Arbeids-Enquête*, appendix 18f); Van Bolhuis ('Toelating tot de rechtspraktijk', 175) was van dezelfde mening.

typisch geval uit Maastricht was dat van een spekslager die achterstallige huur hoopte te vorderen tegen een leidekker die bij hem op een kamer woonde.¹⁰¹ Rechtshulp werd dus gebruikt door 'kleine luiden'. Het was overigens vrij ongebruikelijk dat de kantonrechter een rekest afwees, enkel omdat de vragende partij niet 'onvermogen' bleek te zijn.¹⁰² Eén van de meest illustratieve uitzonderingen is het geval van een meester-metselaar die, zo bleek in de loop van de rekestprocedure, maar liefst negen arbeiders in dienst had en woonde in een huis met een huurwaarde van driehonderd gulden.¹⁰³

Tabel 2: *Kantongerecht Maastricht, verlening van 'kosteloze admmissie' in kleine burgerlijke zaken, driejaarlijkse totalen en jaarlijks gemiddelde (1880-1906) (1):*

Jaren	Aantal rekesten		Als eiser: rechtsmateries					Als ge- daagde
	Drie-jaar- lijkse tota- len	Onder- zocht	I. Huurge- schil	II. Pachtzaak	III. Arbeids- overeen- komst	IV. Schuld- vordering	V. Schade- vergoe- ding (2)	
1880-1882	26	26	12	1	4	8	1	-
1883-1885	31	31	14	-	2	7	4	4
1886-1888	50	50	24	3	7	12	1	3
1889-1891	53	53	19	-	8	21	3	2
1892-1894	27	26	12	-	3	8	3	-
1895-1897	29	29	9	-	6	12	2	-
1898-1900	32	27	7	-	4	9	3	3
1901-1903	31	29	11	-	5	11	1	1
1904-1906	17	12	3	-	1	6	-	2
Jaren	Jaarlijks Gemid- delde	Onder- zocht	I. Huurge- schil	II. Pachtzaak	III. Arbeids- overeen- komst	IV. Schuld- vordering	V. Schade- vergoe- ding	
1880-1906	11	10.5	4.1	0.1	1.5	3.5	0.7	0.6

Bron: RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, nrs. 177-195 (gratis procedures).

Toelichting:

(1) gebaseerd op rekesten ter verkrijging van 'kosteloze admmissie' in kantongerechtszaken;

(2) met uitsluiting van vorderingen tot schadevergoeding in zoverre de kwestie betrekking heeft op één van de voorgaande rechtsmateries.

¹⁰¹ RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nr. 184 [1888], gratis procedure [Jacobs v. Schenk].

¹⁰² Slechts 18 procent van alle rekesten werd afgewezen, merendeels omdat de rekestrant niet voldeed aan deze voorwaarde; bron: zie noot 98.

¹⁰³ RAL, Kanton M, Burgerlijke zaken, contentieuze zaken, inv.nr. 182 [1886], gratis procedure [Niesten v. Scheltens e.a.]; een ander voorbeeld is idem, inv.nr. 186 [1890], gratis procedure [Penders v. Braham].

Het is uiteraard onmogelijk om op basis van mijn fragmentarische bewijsmateriaal te generaliseren. Wat dit relaas echter zonder twijfel aantoonst, is dat van alle maatschappelijke groepen de kleine burgerij het grootste voordeel trok uit de bestaande rechtshulparrangementen. Een vaststelling die tevens bevestigt hoe hoog de financiële drempel was voor een klein burgerlijk proces. Dit verhaal is ook in andere opzichten uiterst leerzaam, zoals ik hierna zal aangeven.

Eindbeschouwing

De bedoeling van dit stuk is zeker niet harde, afgeronde conclusies te formuleren, maar enkele grote lijnen te trekken die nader uitgewerkt moeten worden door systematisch onderzoek. Ten eerste is het essentieel dat als men de actuele attitudes en ervaringen van de lagere klassen ten aanzien van het gerechtelijk apparaat in het Nederland van de eeuwwisseling wil reconstrueren, men naast de repressieve schaduwzijde van het geheel (de belevingen van gesurveilleerden, verdachten, arrestanten, veroordeelden en gedetineerden) oog moet hebben voor het feit dat men binnen dit bevolkingsdeel ook in aanraking kwam met politie en justitie als aangever, klager, getuige, hulpvrager of procespartij en dat deze instanties een zekere mate van bescherming en 'hulp' boden. De politie en het strafrechtsapparaat waren immers ten dele afhankelijk van de meldingen en aangiftebereidheid van particulieren; en het is een open deur intrappen om te zeggen dat de civiele rechtspleging *uitsluitend* volgens deze lijnen functioneert. In de bestaande Nederlandse literatuur is de consumptie-kant van de zaak echter nog niet ten volle geoperationaliseerd en geconceptualiseerd.¹⁰⁴ Hoewel deze basisvaststelling voornamelijk slaat op het strafrechtssysteem en de kleine criminaliteit, moet echter toch worden vastgesteld dat contact met de burgerlijke rechtspleging niet onbestaand was. Een handjevol wist met name via de kosteloze rechtshulparrangementen een beroep te doen op civiele rechtbanken, iets wat verder gedocumenteerd moet worden. Een van de fundamentele knelpunten echter, gezien het gestelde bronnenprobleem, is dat de prevalentie en incidentie van deze verschijnselen niet juist meetbaar zijn.

Het blijkt voorts dat, wat betreft de betrokkenheid van 'het volk' in het rechtssysteem, Nederland een slecht figuur slaat in vergelijking met Engeland (particuliere strafrechtsvervolging) en Frankrijk (vredegerecht, conciliatie, arbeidsrechtbank, gratis rechtsbijstand). Volgens mij accentueert de Nederlandse vakliteratuur onvoldoende hoe weinig publieksgericht de aanpak van het rechterlijk complex was. Men moet zich er rekenschap van geven dat in het liberale West-Europa van de periode 1860-1914 en met name met de democratisering van het stemrecht (in Nederland na 1880) de politieke klassen meer

¹⁰⁴Lucassen bijvoorbeeld thematiseert de taakopvatting en *modus operandi* van de politie als een ingewikkeld samenspel van straffen en helpen (Lucassen, "Tussen perceptie en praktijk", 187); mijn bedoeling is wat meer licht te werpen op variaties al naargelang de historische context, alsook de 'hulp'zijde te conceptualiseren; ik laat variaties in percepties binnen de lagere klassen naar inkomensgroep en sekse buiten beschouwing.

en meer bezorgd werden om de legitimiteit van de justitie en politie te demonstreren.¹⁰⁵ Het feit dat de Nederlandse politie werd opgedragen 'de vriend van iedereen' te zijn en de arme 'in bijzondere bescherming' te nemen, wijst al in die richting.¹⁰⁶ Ik heb proberen aan te tonen dat, paradoxalerwijze, men niet om zo'n topgerichte benadering heen kan om iets van de complexiteit van de populaire beeldvorming van politie en justitie bloot te leggen. Integendeel zelfs, ik denk dat de vraag waarom het 'recht-zoeken' van bovenaf werd gestimuleerd of gegenereerd de deur opent naar veelbelovende nieuwe inzichten op dit terrein. Onze summiere vergelijking van de Maastrichtse micro-geschiedenis met de elkaar aanvullende Engelse en Franse gevallen, attendeert ons op enkele kenmerken van de Nederlandse *casus*.

Karakteristiek voor het Engelse patroon was het feit dat stafrechtbanken relatief laagdrempelig waren. Maar even essentieel om te noteren is de ambivalentie van bestaande justitiebeelden. Gebaseerd op de Maastrichtse bronnen, poneerde ik dat een 'officiële' bemiddeling in de ogen van 'rechtzoekenden' afkomstig uit lagere strata een net zo belangrijke vorm van conflictregeling was als een strafrechtelijke afdoening; en we zagen dat het politie- en justitiële circuit in Maastricht wel degelijk ruimte bood om een dispuut informeel op te lossen, zij het niet in de openbare rechtszitting. Vandaar de (volgens mij belangrijker) vraag naar wat er juist schuil ging achter de participatieve en hulpverlenende kant van het strafrechtssysteem. Wat blijkt is hoe waardevol en efficiënt vele Engelse gezagsdragers, politici en magistraten de strafrechtbank vonden als communicatiemedium om een reeks beginselen en waarden van de dominante cultuur uit te vergroten, door te geven en te propageren onder de massa.¹⁰⁷

Van een andere orde was Frankrijk, waar het vooral instanties binnen of aan de marge van het civielrechtelijke apparaat waren die betrekkelijk toegankelijk waren. Dit fenomeen getuigde ontegensprekelijk van een sociale bewogenheid, maar werd tevens voor een deel ingegeven door een aantal sociaal-politieke overwegingen. Ten eerste moet men in dit soort beleid een poging zien om de lage status van de rechterlijke procedure, de magistratuur, de advocatuur en de organen van de Staat op te vijzelen. Voorts van belang in dit verband was een manifeste beleidskeuze vanwege een liberaal republikeins regime om de

¹⁰⁵ Voor een toepassing op het terrein van de politie zie bijvoorbeeld Jean-Marc Berlière, 'La professionalisation: revendication des policiers et objectif des pouvoirs au début de la IIIe République', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 37 (1990) 406-409; Michael Wintle, 'Policing the liberal state in the Netherlands: the historical context of the current reorganization of the Dutch police', *Policing and Society* 6 (1996) 186-90, 194.

¹⁰⁶ Manneke, *Uit oogpunt van politie*, 150; Jac. van Waning, *Handboek voor de politie. Haar plichten en rechten* (Alphen aan den Rijn [1899]) 188; voor gelijksoortig materiaal zie: Cyrille Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Antwerpen en Arnhem 1979) 991; en Johannes Bool, *De politie, haar wezen en organisatie in Frankrijk, Duitsland, Engeland en Nederland* (Den Haag 1887) 213.

¹⁰⁷ Douglas Hay, 'The criminal prosecution in England and its historians', *Modern Law Review* 47 (1987) 1-29; Stefan Petrow, *Policing morals. The metropolitan police and the Home Office, 1870-1914* (Oxford 1994) 30.

machtsbasissen van de traditionele elites (dat wil zeggen notabelen en kerk) van bovenaf in te perken.¹⁰⁸ Een variatie op hetzelfde thema doet de voorlopig nog onvoldoende bestudeerde vraag oproepen in hoeverre ook het strafvervolgingsbeleid en het 'strafrecht-zoeken' werden gestimuleerd door dit soort factoren. In Nederlands historisch onderzoek heeft men wel al gepoogd de impact in te schatten van staats- en natievorming op de strafrechtspraktijk (de tweede factor in bovenstaand lijstje), maar blijven andere potentieel interessante benaderingswijzen onbeproofd.¹⁰⁹

Het spreekt voor zich dat de onderzoeker de grootste voorzichtigheid aan de dag moet leggen bij het definiëren van de politie- en justitieconcepten van de volksmassa. Om het gat in onze kennis te vullen lijkt de hypothese dat de Maastrichtse *casus* een middenpositie inneemt tussen de hier geschetste alternatieve (Franse en Engelse) scenario's een mooi en evenwichtig beginpunt. Dit kan eenvoudig worden samengevat: enerzijds lijdt het geen twijfel dat rond 1900 het Nederlandse rechtsapparaat als instelling een minimale dosis van gekwalificeerd vertrouwen genoot, tenminste onder het groeiende kiesgerechtigde en 'respectabele' deel van de bevolking. Dit neemt uiteraard niet weg dat al naargelang de context specifieke acties of beslissingen luid bekritiseerd werden en heftige gevoelens van verontwaardiging en vijandigheid uitlokten. Anderzijds is het niet gewaagd te stellen dat de politiek-ideologische functie van de Nederlandse justitie (bijvoorbeeld, de wijze waarop een reeks sleutelinstellingen en -actoren, van de officier van justitie tot politiefunctionarissen, het principe van een billijke en onpartijdige justitie hielpen uitdragen en reproduceren) relatief latent was. Een van de redenen was dat onder de magistratuur en de bestuurlijke staatselite de overtuiging heerste dat uitsluitend rechtsregels de justitiële machtsuitoefening mochten determineren.¹¹⁰ En in zoverre de justitie effectief opereerde als politiek-symbolisch apparaat en een opvoedkundige strekking had, richtte zij zich, meer dan in de Franse of Engelse context, hoofdzakelijk tot de grote en kleine burgerij. Bij wijze van besluit hoop ik dat mijn notities andere historici ertoe zullen aanzetten de sociaal-historische studie van het rechtssysteem meer te doordenken vanuit de onderzoeksperspectieven van de reguliere sociale en politieke geschiedschrijving.

¹⁰⁸ Verder gaf ditzelfde regime tevens geregeld blijk van een voorkeur om via het burgerlijk recht aspecten van de arbeiderscultuur (bv. de man-vrouwrelatie) te willen 'fatsoeneren', ten nadele van alternatieve regelingen buiten het recht en de rechter om. Zie: Gilles Rouet, *Justice et justiciables aux XIXe et XXe siècles* (Paris 1999).

¹⁰⁹ Een voorbeeld is Sleebe, *In termen van fatsoen*; maar zelfs deze studie onderzoekt vanuit deze optiek slechts nieuwe strafbaarstellingen en strafvervolgingspatronen in zoverre zij betrekking hadden op feiten of gedragingen die rechtstreeks tegen de overheid en functionarissen gericht waren. Zie voor een aanzet voor een bredere aanpak: Mellaerts, 'Criminal justice', 33-35, 47.

¹¹⁰ De studie van het gerecht als ideologisch apparaat binnen het maatschappelijk bestel is in Nederland nog een betrekkelijk jong onderzoeksveld; zie voor een andere inleidende studie: Leny de Groot-van Leeuwen en Roel Pieterman, 'Het gezag van de rechter in de nieuwste tijd', in: Leny de Groot-van Leeuwen e.a. (eds.), *Het gezag van de rechter* (Amsterdam 1994) 105-126.

Hugo Jacobs

'Jong zonder schuld, oud zonder goed'. Agrarisch krediet in Sevenum, 1890-1920¹

'Schulden waren schandelijk, om welke reden er een grote mate van geheimhouding op alle schulden lag. [...] Zeer snedig kenmerkt Tiessing de totaal omgeslagen houding van den Drenthse boer betreffende geleend geld door een oud spreekwoord: "Borgen brengt zorgen" te vergelijken met een nieuw opgekomen gezegde: "Jong zonder schuld, oud zonder goed"'.²

Bijna honderd jaar geleden, in 1905, werd in Sevenum de Boerenleenbank opgericht. Teneinde een goed beeld te verkrijgen van de rol van deze bank op lokaal niveau wordt de totstandkoming ervan in dit artikel in een breder perspectief geplaatst. Dit gebeurt door de kredietverlening voor en na de oprichting van de bank in kaart te brengen en het boerenbestaan op lokaal niveau uit te diepen. Onderzoeken naar agrarische kredietverschaffing zijn schaars. Studies over Boerenleen- en Raiffeisenbanken beperken zich vaak tot organisatorische en institutionele aspecten. Deze studie beoogt een aanzet te geven tot aanvulling op het gebied van de praktijk en de context van de kredietverlening zelf.

In een studie over het landbouwkredietwezen is het belangrijk te weten hoe de agrariër zijn bedrijf inrichtte. Welke relatie was er tussen de situatie van de landbouw en de kredietontwikkeling in Sevenum? Ook de kleinschalige agrariër op het breukvlak van de negentiende en twintigste eeuw had te maken met investeringsbeslissingen voor zijn bedrijf. De vraag die hier aan de orde is hoe hij aan het daarvoor benodigde geld kwam. Wat voor soorten krediet waren in omloop? Van wie leende de boer geld? Hoe was het gesteld met het vertrouwen in de diverse geldschieters? Na een beschrijving van de situatie van de landbouw en het agrarisch bestaan wordt de kredietsituatie van de boeren in Sevenum in de periode 1890-1915 in kaart gebracht. De introductie van het begrip kredietcultuur is hierbij van belang. Kapitaal lenen en kapitaal ter leen uitgeven is een handeling: er vindt interactie plaats tussen twee of meer personen. Tijdens deze interactie moet een aantal zaken worden bepaald: om wat voor soort krediet gaat het (obligatie, voorschot, lening, hypotheek, rekeningcourant)? Hoe hoog moet de rente zijn? Aan wie wordt krediet gevraagd (winkeliers, handelaars, notarissen, banken, familie en/of vrienden)? Indirect is het vertrouwen van belang. Dit hangt nauw samen met de beslissing aan welke persoon geld ter leen wordt gevraagd. Mensen in wie men geen vertrouwen heeft, wordt niet om kapitaal gevraagd. Aan de andere kant zal een potentiële geldschieter zijn kapitaal niet ter beschikking stellen aan in zijn ogen onbetrouwbare figuren. Dit samenspel tussen kredietvormen, omgevingsfactoren en

¹ Bewerking van de doctoraal scriptie van de auteur (KUN 1997) door Ad Knotter.

² J. Baert, 'De geldomzet in het boerenbedrijf van 1795-1940', *De Economist* 94 (1946) 605. Volgens Baert zijn de aanhalingen van Tiessing te vinden in: 'De geschriften van Harm Tiessing over den landbouw en het volksleven van Oostelijk Drenthe', verzameld door C.H. Edelman (1943) 258 en 264.

Dorpsgezicht Sevenum vanaf de Maasbreeseweg rond 1900. Uit: J. Janssen, Sevenum in oude ansichten, Zaltbommel 1971.

het onderling vertrouwen vormt de kredietcultuur. In dit onderzoek wordt de kredietcultuur in Sevenum tussen 1890 en 1915 bestudeerd. De centrale vraag is in hoeverre de oprichting van de Boerenleenbank in 1905 zorgde voor een omslag in de cultuur van het kredietverkeer. Hoe kwam de Boerenleenbank te Sevenum tot stand en welke veranderingen bracht zij teweeg in de kredietverlening ter plaatse? Na een schets van de ontstaansgeschiedenis van de Boerenleenbank wordt een vergelijking gemaakt tussen de kredietcultuur voor en na de oprichting van de bank.

De toestand van de landbouw, 1890-1910

Het laatste kwart van de negentiende eeuw werd bepaald door een agrarische depressie (sinds 1878). De crisis manifesteerde zich vooral in de akkerbouw. Omdat die in de gemengde bedrijven op de zandgronden in dienst stond van de veehouderij, bleef de schade in deze gebieden beperkt. Wel ging men zich op de zandgronden als gevolg van de crisis meer richten op de veeteelt en brachten de boeren meer en andere producten op de markt. Veel zuivelproducten deden hun intrede, met name boter. Om de daling van de boterprijs het hoofd te bieden werden veel handkrachtfabriekjes voor een efficiëntere boterbereiding opgericht, veelal op coöperatieve basis. In het laatste decennium van de vorige eeuw nam het aantal fabriekjes in Limburg sterk toe. Nadat de coöperatieve gedachte algemeen ingang had gevonden, verbeterde de productie door de introductie van de stoomzuivelfabriek. De boterbereiding was oorspronkelijk het werk van de boerin en toen die zich steeds meer naar de fabrieken verplaatste, kwam er

voor haar meer tijd voor de pluimveehouderij. Venray, Horst en Sevenum werden belangrijke kippencentra. Rond 1910 vloeide een groot deel van het inkomen in deze plaatsen voort uit de eierverkoop. In Venlo en Roermond werden eiermijnen opgericht. De landbouw werd steeds meer gericht op veredeling, waarbij de op de markt gerichte boterproductie, varkensmesterij en pluimveehouderij de voornaamste bronnen van inkomsten vormden. De introductie van de kunstmest was daarbij een belangrijk hulpmiddel.³

Vergeleken bij de situatie rond 1890 was er in 1910 de nodige vooruitgang geboekt. De coöperaties waren hierbij van groot belang. Het gemengd bedrijf in Noord-Limburg kreeg een bredere basis dan voorheen. Er werden, naast boter, meer producten ter markt gebracht. Volgens Jansen en Rutten leefde omstreeks 1910 het gros van de Venrayse boeren van de veeteelt. Deze steunde op vier pilaren: rundvee- en paardenfokkerij, zuivelbereiding, varkensmesterij en eierverkoop.⁴ De stijgende lijn van de landbouw in Venray was mede te danken aan de acties van de Limburgse Landbouwbond: voorlichting, cursussen, oprichting van een landbouwbibliotheek, introductie van verzekeringen, aanschaf van diverse werktuigen, aankoopverenigingen voor kunstmest, veevoeders en zaai-goed. Het krediet werd verschaft door de Boerenleenbank.⁵ De overgang naar het systeem van de veredelingslandbouw verliep echter traag. Het duurde ongeveer een halve generatie voordat de voordelen hiervan duidelijk zichtbaar werden. De oprichting van boerenleenbanken vanaf 1900 versnelde dit proces aanvankelijk niet. De meeste boeren leenden hier geen geld, maar gebruikten de banken om te sparen zodat zij na verloop van tijd de nodige investeringen zelf konden bekostigen. Innovaties kwamen door dit spaargedrag langzaam op gang.

Wanneer gekeken wordt naar de economische en bedrijfsmatige omstandigheden kan een beter inzicht in de aard van de kredietvraag worden verkregen. In de dissertatie van J.L. van Zanden over de economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw (tot 1914) blijkt dat het gemiddelde zomerdagloon in Limburg van 83 centen in 1880 toeneemt tot 136 centen in 1910. Deze toename is groter dan de gemiddelde Nederlandse groei van het zomerdagloon.⁶ Vooral na de eeuwwisseling lijkt er sprake te zijn van een verbetering. Rond 1900 zien we ook een toename van de pacht prijzen in Limburg. Van 1881 tot 1900 dalen de pacht prijzen, waarna ze vanaf 1901 sterk toenemen. De gemiddelde pacht prijzen per hectare bouw- en weiland bedroegen in Limburg in 1880 nog f 29,30, terwijl ze in 1910 al gestegen waren tot f 38,10.⁷ Dit wijst op een

³ Ontleend aan: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th. J.A.H. Claessens ed., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Assen 1965) en J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten ed., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Leeuwarden en Mechelen 1992).

⁴ *Ibidem*, 126.

⁵ *Ibidem*, 129.

⁶ J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen 1985) 117.

⁷ *Ibidem*, 121 en 122.

verbetering van de economische positie van pachters. Hierdoor zal de drang tot investeren zijn toegenomen. Tegelijkertijd nam het aantal dagen dat in Limburg gewerkt moest worden voor het pachten van 1 ha bouw- en weiland af van 35 in 1880 tot 28 in 1910.⁸ Dit wijst op een toename van de arbeidsproductiviteit als gevolg van diepte-investeringen.

De landbouw in Sevenum

Sevenum is een grotendeels agrarische gemeente op de zandgronden van Noord-Limburg. Kenmerk voor dit gebied is de overheersing van het kleine, gemengd bedrijf waarin de akkerbouw in dienst staat van de veeteelt. *'Evenals in alle zandstreken overweegt in Noord-Limburg het kleinbedrijf. In geen gebied beslaan de bedrijven van 1-5 H.A. een zoo groot deel der oppervlakte als hier'*.⁹ Opvallend is dat de bevolkingsomvang in Sevenum vrij stabiel bleef. Op 31 december 1890 telde de gemeente 2.081 inwoners; aan het eind van 1910 2.183 zielen. Over een periode van twintig jaar was dit een toename van slechts 4,9 procent.¹⁰

Tabel 1: Grondgebruik in Sevenum, 1890-1900

Jaar	Eigenaars				Pachters			
	1-5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha	1-5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha
1890	135	83	12	4	20	13	3	-
1895	135	83	13	4	20	13	2	-
1900	135	84	13	3	20	13	2	-

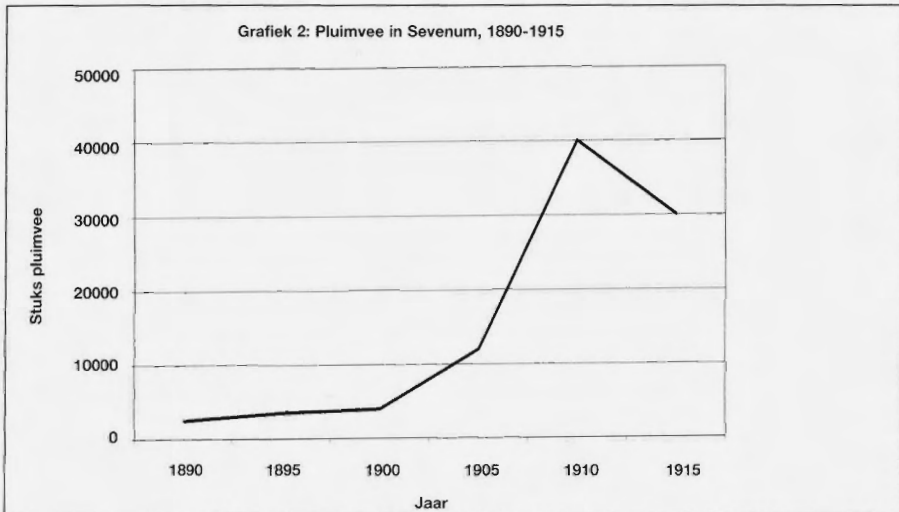
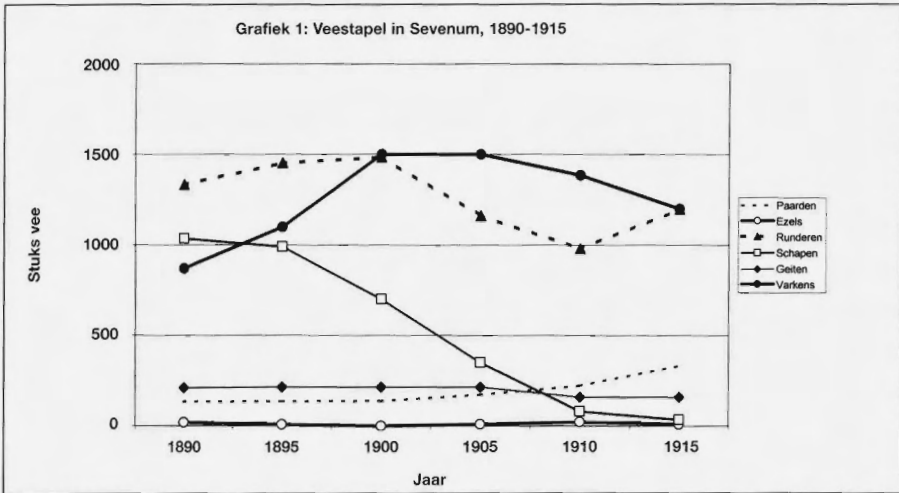
Bron: Verslagen over den landbouw in 1890-1900 in de gemeente Sevenum; Provincie Limburg (GAS) inv.nr. 1812, 1817, 1822.

Met betrekking tot de veeteelt past Sevenum in het beeld van Noord-Limburg als geheel. De twee meest in het oog springende veranderingen in de veestapel tussen 1890 en 1915 zijn de afname van het aantal schapen en de toename van de pluimveeteelt. Zo rond de eeuwwisseling deed de kunstmest op grote schaal zijn intrede, hetgeen de afname van het aantal schapen verklaart. De schapen zorgden op heidegronden voor mest. De bemeste heideplaggen werden later afgestoken en op de akker gebracht. Na de intrede van de kunstmest was dit niet meer nodig waardoor de schapenteelt afnam. Zoals vermeld is de sterke toename van de pluimveehouderij te verklaren vanuit de industrialisatie van de boterfabricage. De boter- en kaasbereiding was van oudsher een vrouwenkarwei. Door de overgang naar de fabriekmatige productie van zuivelproducten hielden de vrouwen meer tijd over. Deze vrijgekomen tijd werd besteed aan de kippenveeteelt.

⁸ Ibidem, 126.

⁹ Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, *Verslagen en mededelingen van de Directie van den Landbouw. 1912, No. 3. Het grondgebruik in Nederland, gevolgd door eene beschrijving der landbouwgebieden* ('s-Gravenhage 1912) 171.

¹⁰ Gemeentearchief Sevenum (GAS) inv.nr. 583: Verslag van den toestand der gemeente over het jaar 1911.

Bronnen: Verslagen over den landbouw 1890-1900 in de gemeente Sevenum. Provincie Limburg (GAS) inv.nr. 1812, 1817, 1822 en: Verslagen van den toestand der gemeente over de jaren 1905-1915 (GAS) inv. nr. 578, 583, 588.

Zo rond 1900 begon zich in Sevenum een zekere specialisatie in de pluimveeteelt af te tekenen. In grafiek 2 wordt duidelijk dat vanaf 1900 het aantal stuks pluimvee sterk begon te stijgen. Tegelijkertijd daalde de varkens- en rundveestapel; hoogstwaarschijnlijk ten gunste van de pluimveeteelt. Hoewel tussen 1895 en 1912 zeven (coöperatieve) boter- en melkfabriekjes in Sevenum actief waren, had dit geen significant effect op de rundveestapel.¹¹ Sterker nog: het aantal runderen begon pas vanaf 1910 weer te stijgen. Waarschijnlijk hebben de

¹¹ J.C. Dekker, *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg 1892-1950* (Tilburg 1996) 576.

Hugo Jacobs 'Jong zonder schuld, oud zonder goed'

Grad Giessen, de laatste schaapsherder van Sevenum, 1919 Uit: G.Gommans, De Unie van Sevenum, z.p. 1983.

boeren zich toegelegd op de levering van slechts kleine hoeveelheden melk om op die manier risico's te spreiden. Blijkbaar kon worden volstaan met een gering aantal runderen. Bovendien nam de rundveestapel op hetzelfde moment toe als de afname van het aantal kippen in 1910. Duidelijk is dat de Sevenumse boer allerminst statisch opereerde. Hij sprong met zijn kleine gemengd bedrijf in op allerlei externe veranderingen.

De cultuur van de kredietverlening of: hoe kwam de boer aan zijn geld?

In *De Economist* van 1946 schrijft J. Baert dat de geldomzet op de zandgronden gedurende de gehele negentiende eeuw zeer gering was. De bestemming van het geld stond van tevoren vast: betaling van belasting, pacht en/of hypotheekrente.¹² Meer inzicht in de cultuur van de kredietverlening krijgen we door middel van de gegevens die verzameld zijn voor de landbouwenquête van 1886.¹³ Sevenum zelf behoorde helaas niet tot het onderzoeksveld van de commissie. Wel zijn in de enquête twee met Sevenum vergelijkbare plaatsen opgenomen: de gemeenten Meerlo en Grubbenvorst, eveneens gelegen op de zandgronden van Noord-Limburg. In de enquête wordt duidelijk hoe het kleinbedrijf op de zandgronden overheerste. Door voortdurende splitsing van bedrijven groeide het aantal kleine bedrijfjes van 1-5 ha. Deze vermeerdering was het sterkst op de zandgronden:

*'Vooral in Noord-Brabant en Limburg openbaart zich het verschijnsel, dat de bedrijven langzamerhand worden versnipperd en de onafhankelijke boerenstand plaats maakt voor een ander slag van landbouwers zonder kapitaal, geldelijk afhankelijk en zonder weerstandsvermogen, zelfs tegen geringe schokken. In Limburg was de toestand zo ongezond mogelijk. Van de 17.115 bedrijven waren er niet minder dan 10.956 niet groter dan 1-5 ha.'*¹⁴

In de zandstreken van Noord-Brabant en Limburg werd dientengevolge veelvuldig geklaagd over de verbrokkeling van het bezit:

*'De eigen bedrijven, die toch al niet groot zijn, worden bij verkoop gesplitst, bij boedelscheiding verdeeld zonder dat er in den regel wordt bijgekocht. Velen geven het bedrijf geheel op; de keuterboerderijtjes worden menigvuldiger; de allerkleinste bedrijven, als nevenbedrijven uitgeoefend, nemen toe. Maar ook de eigenaars-verpachters maken hunne hoeven kleiner of verpachten los land, omdat zij dan eerder huurders vinden en hooger prijzen maken.'*¹⁵

¹² J. Baert, 'De geldomzet in het boerenbedrijf van 1795-1940', *De Economist* 94 (1946) 592.

¹³ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie, benoemd bij koninklijk besluit van 18 september 1886, nr. 28* ('s-Gravenhage 1890).

¹⁴ *Uitkomsten* 4 (1890) 17.

¹⁵ *Ibidem*, 18.

In Limburg moeten ook de eigenaren hun verpacht bedrijf inkrimpen. Hierdoor nemen de gevallen van executies toe. Dit kan worden verklaard:

*'[...] uit de gewoonten van geldbeleggers, uit traditie van in bepaalde streken inheemse geslachten en uit de relatien van makelaars, administrateurs of notarissen. Doch voor een ander deel ligt waarschijnlijk de oorzaak in een verschil in financiële kracht bij de landbouwende bevolking. Waar onder de landbouwers veel kapitaal aanwezig is, kunnen zij met onderlinge hulp de aanvallen der kapitalisten in den regel afslaan. Waar zij verloren hebben en achteruit zijn geboerd, kunnen zij de concurrentie niet volhouden. Is eenmaal de boerenstand voor een groot gedeelte tot pachters gaan behooren, dan neemt het kwaad in den regel, in gedrukte tijden, hoe langer hoe groter omvang aan.'*¹⁶

Het mag duidelijk zijn dat de financiële situatie van de (kleine) boeren in nauwe relatie stond met hun status en hun kredietbehoefte. In de landbouwenquête van 1886 worden de problemen in de landbouw onder meer geweten aan de slechte regeling van het kredietwezen:

*'Het kredietwezen ten platten lande is uitermate onbevredigend. De slechte regeling van het krediet is een der meest werkzame oorzaken van den achterlijken toestand van onzen landbouw.'*¹⁷

De landbouwers kwamen op uiteenlopende manieren aan geld: door onderling hulpbetoon, via notarissen (de notaris was over het algemeen het middelpunt van het landbouwkrediet in Nederland), via kassiers (waarvan echter rond 1890 nog weinig gebruik werd gemaakt), door middel van publieke verkopen (hetgeen wijst op onvermogen om aan krediet te komen), onderhandse koop- en verkoop op krediet of voorschot door winkeliers, kooplieden en fabrikanten.¹⁸ In (Zuid-)Nederland waren het vooral de notarissen die krediet verleenden of daarvoor bemiddelden:

*'Het geld wordt in de meeste gevallen geleend van particuliere personen, soms van bekenden of althans van landbouwers, doch ook van kapitalisten in de steden. De notaris is in den regel de man, die bemiddelend optreedt en kapitalist en kapitaalzoekende tot elkaar brengt. In vele gevallen is hij zelf de man, die het geld verstrekt, soms uit eigen middelen, meestal uit de gelden, hem, om rente te kweken, toevertrouwd.'*¹⁹

Volgens de landbouwenquête speelde de notaris in Grubbenvorst een grote rol in de kredietverlening. Hierbij ging het met name om aanleg- en bedrijfskrediet. De functie van de notaris bij de kapitaalverstrekking en -bemiddeling in Meerlo

¹⁶ Ibidem, 21-22.

¹⁷ Ibidem, 31.

¹⁸ Ibidem, 33-37.

¹⁹ Ibidem, 31-32.

is minder duidelijk. Af en toe kwam het voor dat de notaris geld ter beschikking stelde dat hij via banken of andere kredietinstellingen wist te bemachtigen. Ook in Grubbenvorst waren personen aanwezig die op deze manier kredieten kregen. De rente was via deze weg wel hoger dan bij de meeste vormen van onderling hulpbetoon. In Meerlo was het kopen op krediet van winkeliers gebruikelijk. *'Koop- en verkoop op krediet en in het publiek komt veelvuldig voor'*, aldus de landbouwenquête.²⁰ Hierdoor werd de boer afhankelijk van de bewuste winkelier, zodat hij zijn producten tegen lage prijzen aan de winkelier van de hand moest doen en op zijn beurt veel moest betalen voor diverse goederen die hij via dezelfde winkelier moest aanschaffen. De meeste artikelen werden op krediet - in rekening courant - gekocht.

De Sevenumse kredietsituatie

Tot de komst van de Boerenleenbank in 1905 was de bij de notaris vastgelegde obligatie ook in Sevenum de belangrijkste vorm van geregistreerde kredietverlening. De obligaties werden meestal verleend volgens een van tevoren overeengekomen rentevoet. In Sevenum zelf was geen notaris gevestigd. Voor archiefonderzoek naar deze kredietvorm is daarom gekozen voor de archieven van de notaris in Horst.²¹ Omdat dit de voor Sevenum dichtstbijzijnde plaats was met een notaris, neem ik aan dat verreweg de meeste inwoners van Sevenum kozen voor de notaris te Horst. Als tegenhanger van geldverschaffing in de vorm van krediet kunnen de eveneens bij de notaris vastgelegde openbare verkopeningen worden beschouwd. Deze wijzen op onvermogen schulden te voldoen of krediet te verkrijgen. In tabel 2 wordt het aantal Sevenumse obligaties in vijfjaarlijkse perioden vergeleken met het aantal notariële verkopeningen.

Tabel 2: Aantal notariële obligaties en openbare verkopeningen m. b.t. Severum 1891-1915 (vijfjaarlijkse perioden)

Jaren	Obligaties	Publieke Verkopeningen
1891-1895	6	12
1896-1900	3	9
1901-1905	18	19
1906-1910	18	12
1911-1915	9	19

Bronnen: RAL: notariële archieven Horst 1842-1896; inv. nr. 8539-8544; archieven der notarissen residentie in het arrondissement Roermond 1896-1905, inv. nr. 9337, 9341-9344; archieven der notarissen geresideerd hebbende in het arrondissement Roermond 1906-1915, inv. nr. 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60 en 61.

²⁰ Ibidem, 35.

²¹ De archiefbescheiden van de notarissen te Horst zijn gedeponneerd in het Rijksarchief Limburg (RAL) te Maastricht tot 1915. Na 1915 zijn deze nog niet gedeponneerd bij het Rijksarchief. Zij bevinden zich in het archief van de Arrondissementsrechtbank in Roermond. Wegens problemen die het onderzoek in deze archieven met zich meebrengt, is ervoor gekozen de jaren 1916-1920 buiten beschouwing te laten.

Een Sevensumse in traditionele kleding. Uit: G. Gommans, *De Unie van Sevensum*, z.p. 1983.

Het blijkt dat in de periode 1890-1900 gemiddeld slechts 0,9 obligaties per jaar bij de notaris te Horst werden vastgelegd. Tussen 1900 en 1915 steeg het gemiddelde tot 3 per jaar. Voor de publieke verkopeningen ligt dit gemiddelde op respectievelijk 2,1 en 3,3. Dit laatste cijfer wordt overigens vertekend door een piek in 1914 (tien verkopeningen tegen twee in de omliggende jaren) die aan het uitbreken van de oorlog moet worden geweten.²² Geconcludeerd kan worden dat (bedrijfs)financiering door middel van een notariële verkoping vóór 1900 gebruikelijker was dan via een obligatie; nadien ontlopen beide vormen elkaar niet veel. De stijging van het aantal obligaties is dus groter dan de stijging van de publieke verkopen. Dit zou een indicatie kunnen zijn voor een toegenomen vertrouwen tussen kredietpartners. Bij het onderling geldverkeer in de zin van obligaties is wederzijds vertrouwen noodzakelijk. Voorzichtig kunnen we stellen dat dit vertrouwen vóór 1900 matig is geweest, of het kredietaanbod gering. In de periode 1901-1905 nam het aantal via de notaris bemiddelde kredieten sterk toe om tot 1910 op (gemiddeld) dezelfde hoogte te blijven. Blijkbaar leidden de hierboven beschreven veranderingsprocessen in de Sevenumse landbouw in deze periode tot een toename van de kredietvraag. De opgaande conjunctuurbeweging heeft naar alle waarschijnlijkheid het investeringsklimaat in deze Noord-Limburgse gemeente bevorderd. Na de agrarische crisis van het laatste kwart van de negentiende eeuw was de conjunctuur relatief gunstig. Investeringsdrang was duidelijk aanwezig en dat kan de toegenomen kredietvraag verklaren.

Het ontstaan van het coöperatief georganiseerde kredietwezen

Uit het voorgaande valt af te leiden dat de institutionalisering van de kredietverlening in Sevenum in de vorm van de oprichting van de Boerenleenbank in 1905 niet (direct) tot een vermindering van de 'oude' via de notaris bemiddelde kredieten leidde. Blijkbaar veranderde het systeem van kredietverlening - gebaseerd op wederzijds vertrouwen - niet van de ene dag op de andere. In grote lijnen bleven de negentiende-eeuwse kredietvormen ook in de eerste decennia van de nieuwe eeuw bestaan. Maar door de behoefte aan investeringsmiddelen en de groei van de kapitaalbehoefte voldeed dit systeem steeds minder:

'Toen eenmaal de behoefte aan bedrijfskapitaal werd gevoeld, was daarmee tevens gesteld het probleem van het landbouwcrediet [...]: de notarissen zijn te duur, de suikerfabrikanten met hun voorschotten te karig, grondeigenaars, die de pacht vooruit eisen, handelen tegen zichzelf, onderlinge schuldbekentenissen van familieleden blijken dikwijls te riskant!'.²³

²² In 1914 zien wij ook de opkomst van een tot dan toe weinig voorkomend kredietvorm via de notaris, namelijk schuldbekentenissen met een hypotheek (RAL: archieven der notarissen in het arrondissement Roermond (1906-1915) inv. nr. 60 en 61). In Sevenum gaat het in de jaren 1914-1915 om vijf hypotheeken die bij de notaris geregistreerd zijn. Het is onduidelijk of hier sprake is van een incidentele golf als gevolg van de oorlogssituatie of om een structurele vernieuwing.

²³ Baert, 'De geldomzet in het boerenbedrijf van 1795-1940', 604.

De Raadhuisstraat omstreeks 1900. Uit: J. Janssen, Sevenum in oude ansichten, Zaltbommel 1971.

Zoals de landbouwenquête van 1886 al stelde, zaten veel boeren verlegen om een goede kredietregeling. Hiertoe werden tegen de eeuwwisseling steeds meer zogenaamde coöperatieve boerenleenbanken opgericht. Algemeen wordt aangenomen dat de oorsprong van het op coöperatieve basis georganiseerde landbouwkredietwezen in Duitsland ligt bij de activiteiten van Frederik Willem Raiffeisen omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Zijn gedachte was dat boeren die zich verenigen sterker zouden staan dan als individu. Wanneer de landbouwers spaargelden zouden inleggen, zou de organisatie een solide basis kunnen krijgen zodat de liquiditeitspositie van de bank groot genoeg zou worden om kredieten te gaan verstrekken.

Dit systeem kwam in Nederland omstreeks de eeuwwisseling steeds frequenter voor.²⁴ De eerste coöperatieve boerenleenbank in Nederland werd waarschijnlijk in Geldrop opgericht (1896). Op nationaal niveau bestonden in Nederland twee coöperatieve centrale banken, waarbij lokale leden zich aan konden sluiten. Op 12 juni 1898 werd de Coöperatieve Vereeniging van Raiffeisenbanken en Landbouwverenigingen opgericht en op 5 december van datzelfde jaar volgde de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank. Eerstgenoemde bank werd in Utrecht gevestigd terwijl de Boerenleenbank haar standplaats in Eindhoven had. Over het algemeen waren noordelijke banken aangesloten bij de Utrechtse Centrale; de banken in het zuiden opteerden meestal voor de Centrale Boerenleenbank te Eindhoven. De twee centrales hadden een sturende en coördinerende functie. Lokale leden konden een teveel aan financiële middelen bij de centrale deponeren: één van haar voornaamste functies.

Kenmerkend voor de boerenleenbanken is de lokale organisatiestructuur. Binnen de plaatselijke boerenleenbank vormt de algemene ledenvergadering de hoogste macht. Die kiest uit de leden een bestuur dat met het feitelijke beheer van de plaatselijke bank is belast. Het bestuur beslist over de toelating en royering van leden, het opnemen en uitlenen van gelden, het bijhouden van de administratie, belegging en bewaring van middelen en controle op de kassier. Boven het bestuur staat een raad van toezicht, die ook door de algemene ledenvergadering wordt gekozen. Het bestuur benoemt een kassier die de feitelijke zaakvoerder van de bank is. De kassier moet lid zijn van de bank en treedt om de vier jaar af, waarna hij herbenoemd kan worden. Hij is de enige persoon binnen de organisatie die een salaris ontvangt.

Bij de oprichtingsvergadering van de Limburgsche Christelijke Boerenbond (LCB) op 10 november 1896 werd benadrukt dat de bond wilde zorgen voor de verbetering van het kredietwezen.²⁵ Om het landbouwkredietwezen in Limburg

²⁴ Voor een overzicht zie: Th. van der Marck, *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de coöperatieve centrale boerenleenbank te Eindhoven* (Roermond, z.j. [1922]), H. van Haastert en G.W.M. Huysmans ed., *Veertig jaren landbouwkrediet onder leiding der Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven 1898-1938* (Eindhoven 1939) en Ph. C. M. van Campen, P. Hollenberg en F. Kriellaars ed., *Landbouw en Landbouwkrediet 1898-1948. Vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven* (z.p. 1949) 66.

²⁵ J. Korsten, *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Nuland 1996) 29.

te regelen richtte de LCB een Raiffeisencommissie op. De centrale figuur binnen deze commissie was kapelaan Th. van der Marck uit Heel (bij Roermond). Hij motiveerde zijn optreden uit christelijke beginselen:

*'Het gebod der liefde beveelt ons [...] overal te helpen, waar men helpen kan; het Christendom leert ons, iederen mensch lief te hebben als ons zelve; en zoo men eenigszins met dorps toestanden bekend is, weet men zeer goed, welke ernstige en treurige gevolgen, vooral voor den kleinen landbouwer, eene oogenblikkelijke geldverlegenheid kan na zich slepen.'*²⁶

Aangezien de clerus het vertrouwen van de boerenstand genoot, was de (lokale) geestelijkheid overal in Limburg actief bij de totstandkoming van boerenleenbanken.²⁷ De oprichting van boerenleenbanken verliep in Limburg weliswaar minder vlot dan in Brabant, maar die achterstand werd snel ingelopen: in 1909 telde Limburg slechts vier banken minder dan het geografisch grotere Brabant (zie tabel 3).

Tabel 3: Boerenleenbanken in Noord-Brabant en Limburg aangesloten bij de Eindhovense Centrale

Provincie	Jaren											
	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
N-Brabant	14	26	31	40	52	57	62	67	82	94	96	99
Limburg	9	11	13	18	23	34	44	54	66	70	76	95

Bron: Ph. C.M. van Campen, P. Hollenberg en F. Kriellaars ed., *Landbouw en Landbouwcrediet 1898-1948. Vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven* (z.p. 1949) 79.

De Boerenleenbank in Sevenum

De Sevenumse Boerenleenbank werd op 5 februari 1905 opgericht.²⁸ Ook in de omgeving van Sevenum ontstonden in deze periode verschillende boerenleenbanken, bijvoorbeeld in Meijel (1898), Venray (1899), Venlo (1902), Grubbenvorst (1907) en Horst (1911).²⁹ Volgens P.A.M. Geurts, die een boekje schreef over de Boerenleenbank in Horst, had de oprichting van deze banken overal dezelfde achtergrond:

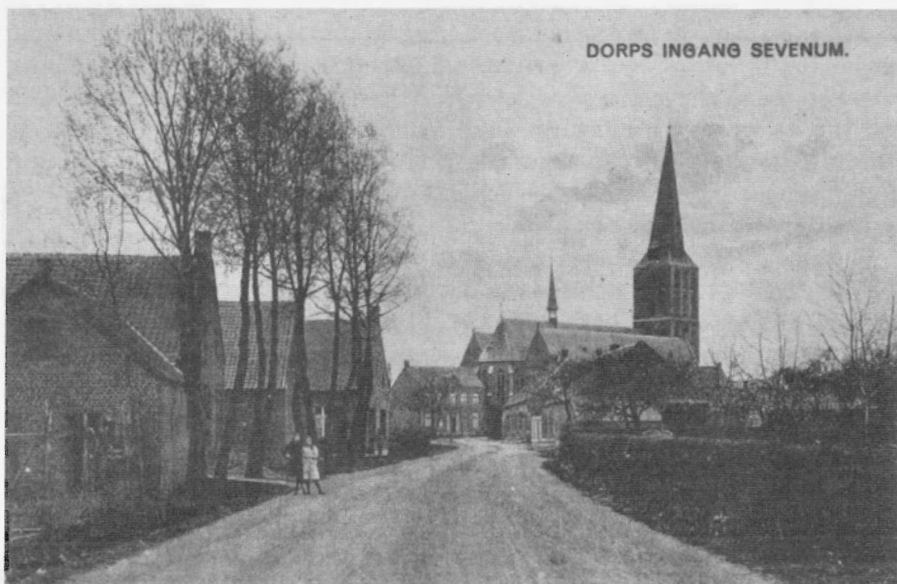
'In America [gem. Horst, H.J.] kan men zich nog steeds laten vertellen dat de Boerenleenbank werd opgericht als een soort afweermiddel tegen weinig sociale kredietverlening van particuliere zijde. Een winkelier, tegelijk bakker en molenaar, die zich in de jaren negentig, [...] daar had gevestigd, was altijd bereid klanten van dienst te zijn. Als zij niet contant konden betalen, verleende hij bereidwillig krediet. Op zeker moment had de bewuste geldschieter een aanzienlijk aantal Americanen financieel

²⁶ Th. van der Marck, *Boerenleenbanken (Systeem Raiffeisen)* (Roermond 1900) 4.

²⁷ Philips e.a., *Geschiedenis*, 229.

²⁸ Van Campen e.a. ed., *Landbouw en Landbouwcrediet*, 583.

²⁹ P.A.M. Geurts, *Het bescheiden begin van de Horster Boerenleenbank* [Horster Historiën I] (Horst 1986).

De Steinhagenstraat in de jaren 1920. Uit: J. Janssen, *Sevenum in oude ansichten*, Zaltbommel 1971.

van zich afhankelijk gemaakt. [...] Een dergelijke situatie heeft bij de oprichting van verschillende der oudste Boerenleenbanken een rol gespeeld.³⁰

Ook in Horst zelf schijnt dit het geval te zijn geweest:

*'Verdiene desbetreffende mondelinge berichten geloof, dan werd rond 1900 ook in Horst-dorp door particulieren, vooral door winkeliers, voor diverse doeleinden geld tegen rente in leen gegeven. Vast staat dat iets dergelijks ook gebeurde door notarissen, uit de eigen plaats of uit de omgeving. Het valt niet aan te tonen dat genoemde praktijken tot uitwassen hebben geleid, waarvan vervolgens een rol moet worden toegeschreven bij de oprichting van de Boerenleenbank in Horst.'*³¹

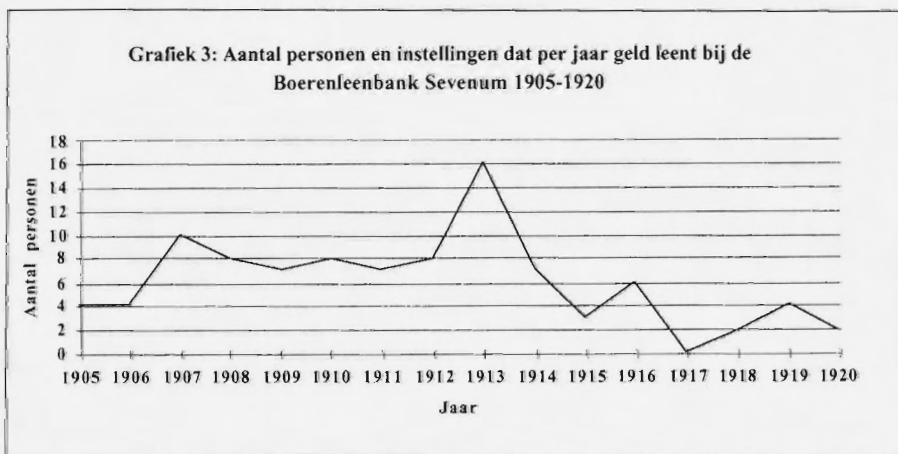
Rond 1913 ontstond een breuk in het bestuur van de Sevenumse Boerenbond. Als gevolg van een conflict over de centrale aankoop van grond-, mest- en brandstoffen tekenden zich twee groepen binnen het bestuur af. Eén van beide groepen besloot een eigen coöperatieve aankoopvereniging op te richten. Deze nieuwe vereniging - die in 1914 de naam Coöperatieve Handelsvereniging kreeg - zocht aansluiting bij de Utrechtse Coöperatieve Raiffeisenbank. In 1916 werd in Sevenum een tweede bank opgericht voor coöperatieve kredietverlening aan boeren. Vanaf die datum ressorteerde de gehele organisatie onder de naam 'Coöperatieve Handelsvereniging (CHV) en Landbouwbank'. Pas in 1989 zouden

³⁰ Ibidem, 183.

³¹ Ibidem, 184.

de Boerenbond en de CHV weer toenadering tot elkaar zoeken en kwam het na een langdurige breuk weer tot een fusie. Sevenum is het enige geval in Limburg waar een coöperatieve vereniging zich heeft losgemaakt van de Boerenbond en één van de weinige plaatsen in Zuid-Nederland waar een vestiging van de Utrechtse Centrale Bank is opgericht. Omdat de Landbouwbank pas in 1916 begint, beperkt dit onderzoek zich echter tot de Sevenumse Boerenleenbank en worden de CHV en Landbouwbank buiten beschouwing gelaten.

De belangrijkste bronnen over de vroegste geschiedenis van de Boerenleenbank in Sevenum zijn de notulen van het bestuur en de raad van toezicht, thans gedeponereerd bij de Rabobank Sevenum. Deze notulen bevatten lijsten betreffende de kredietverlening met de data, kredietvorm en persoonsgegevens van de kredietnemers. De eerste gedateerde notulen van een bestuursvergadering van de Sevenumse Boerenleenbank dateren van 7 mei 1905. Uit deze notulen blijkt dat de Bank zich op 1 mei 1905 bij de Centrale in Eindhoven heeft aangesloten. Aanvullende informatie is te vinden in de archieven van de Sevenumse Boerenbond. In Sevenum was in 1897 een afdeling van de Christelijke Limburgse Boerenbond opgericht.³² Er is geen bewijs dat de Boerenleenbank in Sevenum, zoals in veel andere Limburgse plaatsen, op initiatief van de plaatselijke Boerenbond werd opgericht, maar een duidelijke band was er wel. Dat blijkt onder meer uit het hoge bedrag aan leningen dat de Boerenbond bij de Bank afsloot.³³

Bron: zie noot 33.

³² Voor gegevens over de Sevenumse Boerenbonden heb ik gebruik gemaakt van het ongepubliceerd verslag *Boerenbonden in Sevenum* dat Leonard Gommans heeft opgesteld tijdens zijn stage bij de Sevenumse Boerenbond.

³³ Tussen 1909 en 1920 leenden de Boerenbonden een totaal bedrag van ten minste f 46.000,- (het bedrag van één kredietopname is niet bekend). Dit is veel meer dan andere personen of instellingen (ontleend aan: notulen Boerenleenbank 1905-1920, gedeponereerd bij de Rabobank Sevenum).

Uit grafiek 3 blijkt dat gedurende de periode 1905-1920 gemiddeld slechts zes personen per jaar krediet bij de Bank opnamen, waarbij nog moet worden aangekend dat het over verscheidene jaren soms om dezelfde personen gaat. In de grafiek zijn per jaar geen dubbeltellingen uitgevoerd. Op een bevolking van tussen de tweeduizend en zesentwintighonderd zielen is dit een erg laag aantal. Of er vanaf 1916 potentiële klanten zijn overgestapt naar de 'Coöperatieve Handelsvereniging en Landbouwbank' valt niet na te gaan. Niettemin kunnen we stellen dat de Sevenumse Boerenleenbank in de eerste vijftien jaren van haar bestaan als kredietverlenende instantie voor particulieren slechts van beperkt belang is geweest. Verscheidene malen vinden we in de archieven van de Boerenleenbank klachten over het geringe aantal personen dat gebruik maakt van de kredietverlenende functie van de Bank. Zo merkt de kascontrolecommissie op 8 februari 1906 op dat vooralsnog weinig geld wordt geleend. De commissie schrijft dit toe aan de hoge rentevoet van vier procent.³⁴ In oktober van hetzelfde jaar komt de klacht terug. Ditmaal stelt de president van de Raad van Toezicht voor een lezing te organiseren, met als doel de leden te inspireren.³⁵ Wel deed de Bank dienst als spaarinstelling, zodat de boerenbevolking de gelegenheid kreeg kapitaal op langere termijn te reserveren voor de nodige investeringen.

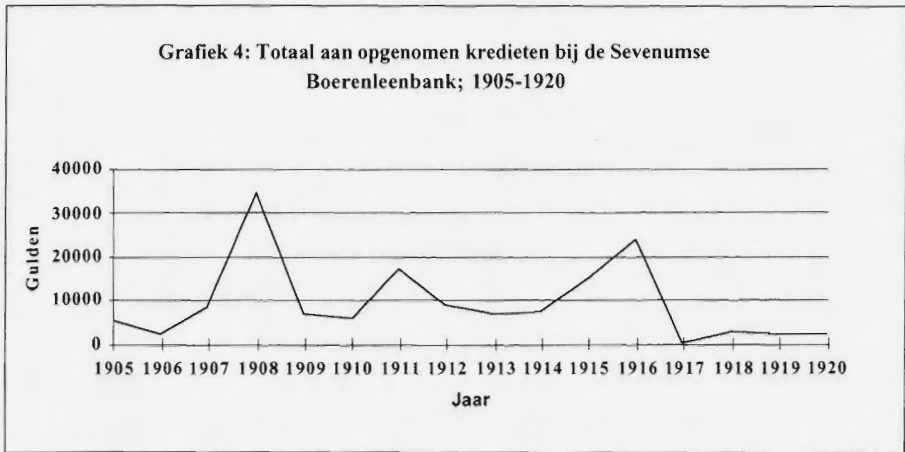
Ook wanneer gekeken wordt hoeveel geld er omgaat in de leningen kan worden vastgesteld dat de betekenis van de Bank in de eerste vijftien jaar van haar bestaan marginaal was. Het totaal aan geleend kapitaal over de periode 1905-1920 bedroeg slechts f 144.900,- .

In grafiek 4 zijn de opgenomen bedragen per jaar weergegeven. In 1908 is een piek zichtbaar, die verklaard wordt doordat het in Sevenum aanwezige nonnenklooster een bedrag van maar liefst f 32.000,- leende. De kleinere uitschieters in 1911 en 1916 zijn het resultaat van aanzienlijke leningen van de Sevenumse Boerenbond. Hieruit blijkt dat de particuliere sector ondervertegenwoordigd was in de klantenkring van de Bank. Uit de notulen wordt duidelijk dat particulieren veelal leenden voor kleine investeringen zoals het kopen van een koe, startkapitaal om te beginnen met een boerenbedrijf, geld om onroerende goederen te kopen, schulden af te lossen of op korte termijn financiële nood te lenigen, bijvoorbeeld de boer die in de zomer van 1909 om een voorschot van vijfentwintig gulden vraagt. Hij heeft dit bedrag nodig 'daar hij anders zijn varken moet verkopen om het een en ander te betalen [...]'.³⁶ Het is in dit licht niet verwonderlijk dat verreweg het grootste deel van de kredieten in de onderzochte periode in de vorm van een voorschot werd verstrekt (namelijk 72 van de in totaal 92 verstrekkingen). Hypotheken - veelal uitgegeven ten behoeve van de aankoop van onroerend goed - zijn na de voorschotten het populairst (12 ver-

³⁴ Notulenregister Boerenleenbank Sevenum, 1906.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Notulenregister, 1909.

Bron: Notulenregister Boerenleenbank Sevenum 1905-1920; gedeponereerd bij de Rabobank Sevenum.

strekkingen). Kredieten in de vorm van een (langlopende) lening of een lopende rekening komen zeer weinig voor.

Vergelijken wij het aantal bij de Boerenleenbank opgenomen kredieten met het aantal obligaties in de periode 1905-1915, dan wordt duidelijk dat de Bank, hoewel zij vooralsnog niet kon rekenen op interesse van het brede publiek, voor een aanzienlijke uitbreiding van de kredietverlening zorgde. Gemiddeld werden er 9 kredieten per jaar verleend, tegen 3 bij de notaris overeengekomen obligaties. Ondanks de geringe aantallen was daarmee de omvang van het kredietverkeer aanzienlijk toegenomen. Dat de Boerenleenbank meer kredieten verstrekt dan de oorspronkelijke geldschieters heeft niet alleen te maken met het toegenomen vertrouwen in de kredietverschaffing in het algemeen. Verondersteld kan worden dat de mogelijkheid om kleinschalig krediet op te nemen in de vorm van voorschotten een nieuw element toevoegde aan de heersende kredietcultuur, met name voor kleine boeren. Daarnaast zien wij zowel bij de notaris als bij de Bank de opkomst van hypothecaire kredietvormen.

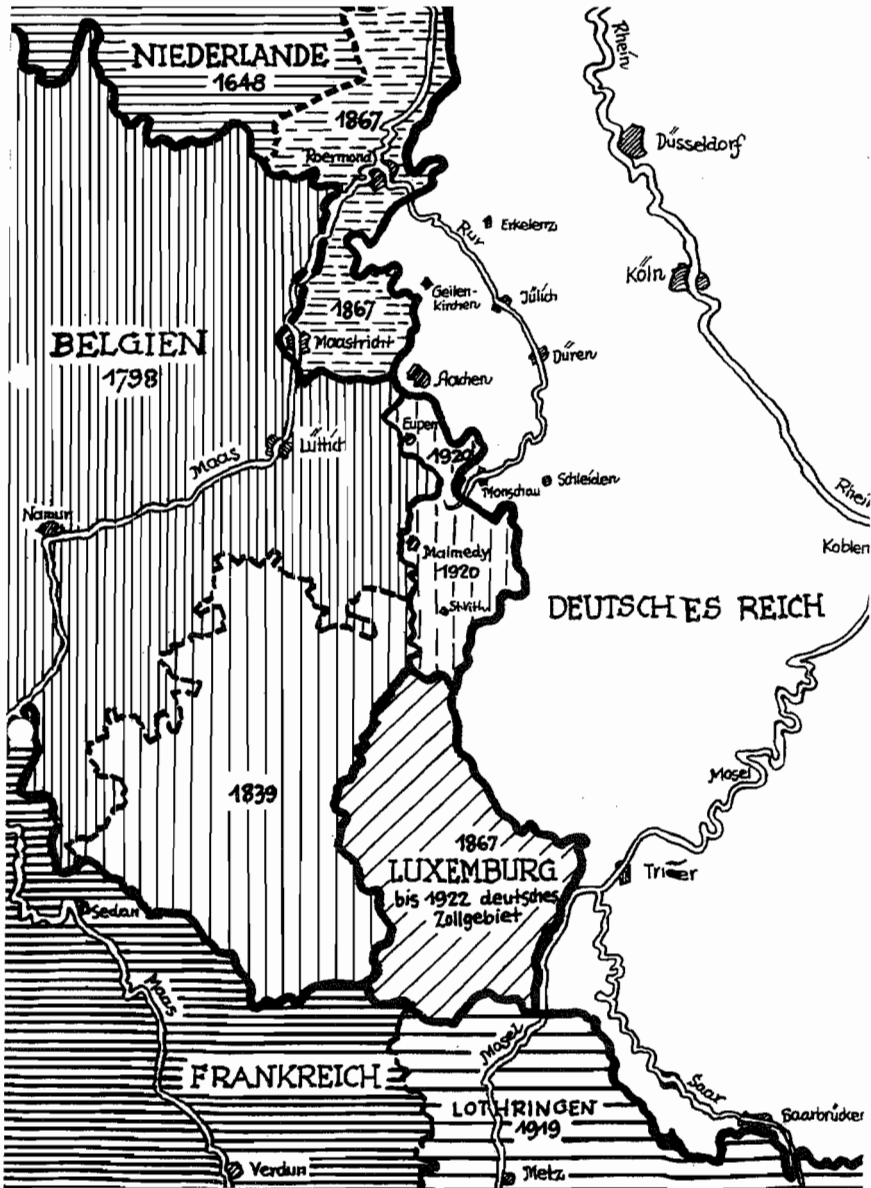
Conclusie

De ontwikkeling van het onderlinge kredietverkeer in Sevenum is in dit artikel in verband gebracht met de opkomst van de veredelingslandbouw in Sevenum, waarbij in het bedrijfsplan de akkerbouw in dienst staat van de veelteelt. Een Sevenumse bijzonderheid daarin is de sterke uitbreiding van pluimveeteelt. De Sevenumse landbouw werd daarmee steeds minder zelfvoorzienend. De boeren ontwikkelden een dynamische houding, die past bij productie voor de markt. Voor de markt produceren betekent innoveren en bijgevolg schulden maken want: *jong zonder schuld, oud zonder goed*. De dynamiek van de agrarische bedrijfsvoering bepaalde de kredietbehoefte van de boer. In de periode van de grootste agrarische verandering - het eerste decennium van de twintigste eeuw -

Het oudste huis van Sevenum met de dorpspomp ervoor. Uit: J. Janssen, Sevenum in oude ansichten, Zaltbommel 1971.

groeide ook de kredietverlening. Aanvankelijk waren zowel de kredietvraag als het kredietaanbod primitief. Doordat vanaf het begin van de twintigste eeuw de conjunctuur steeds meer een opgaande beweging beleefde, nam het vertrouwen in het kredietverkeer toe. Vóór de oprichting van boerenleenbanken was dit zichtbaar in de toename van het via de notaris bemiddelde onderlinge krediet (obligaties). Het ontstaan van de Boerenleenbank in 1905 past in het toegenomen vertrouwen in de kredietverlening. Al bleef de klantenkring aanvankelijk gering, de Bank kreeg wel een basis voor haar functioneren. De door de Bank verleende diensten bestonden met name in het uitgeven van spaarrekeningen en voorschotten. Lopende rekeningen waren in Sevenum in veel mindere mate aanwezig. In Sevenum ging het met name om kortstondige, incidentele vormen van krediet. Vanaf omstreeks 1913 is er een verschuiving te constateren naar langlopende hypothecaire kredietvormen. In hoeverre deze vraag naar langlopend krediet samenhangt met de toegenomen oorlogsdreiging, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

De veranderende westelijke grenzen van het Duitse rijk van 1648 tot 1920, in: Hilfsmassnahmen für das Aachener Grenzland, vorgelegt vom Präsidenten der Industrie- und Handelskammer für den Regierungsbezirk Aachen, Leopold Peil, April 1935.

Thomas Müller

Het zogenaamde Frankenland

Nationaal-socialistische voorlopers van een grensoverschrijdende Euregionale identiteitspolitiek, 1933-1945

Het idee van een grensoverschrijdende Euregionale identiteit lijkt pas na het einde van de Tweede Wereldoorlog op te komen, met name in het kader van het proces van Europese eenwording. Bij de positieve en productieve betekenis die tegenwoordig aan de Euregio Maas-Rijn wordt gehecht, zijn de voorlopers en vroegere vormen van grensoverschrijdende politiek op de achtergrond geraakt. Voorzover er in verband met de Euregio naar de geschiedenis wordt verwezen, heeft dat meestal betrekking op de eenheid van het gebied in de Karolingische periode, op de politieke, culturele en taalverwantschap vóór de vestiging van de nationale staten, of op de ontwikkeling van gemeenschappelijke economische betrekkingen in de moderne tijd. Met dit soort historische verwijzingen wordt niet zelden beoogd een gemeenschappelijke identiteit te construeren. Hoewel het bij de Euregionale samenwerking in het kader van het Europese integratieproces om een volledig nieuw model gaat, wordt deze samenwerking voorgesteld als een terugkeer naar een historische situatie die zijn oorsprong vond in de Middeleeuwen. Er is echter meer aanleiding de wortels van deze grensoverschrijdende politiek te zoeken in een gedurende de twintigste eeuw zelf gevoerde strijd over de betekenis van de nationale grenzen en machtsaanspraken in het kader van een op verschillende wijze gedefinieerde Europese eenheid.

Daarbij is de vraag aan de orde naar moderne 'voorontwerpen' van de grensoverschrijdende samenwerking op economisch, politiek en cultureel gebied, zoals die in de jaren 1960 in de huidige Euregio en in 1976 ook in de stedendriehoek Aken-Luik-Maastricht institutioneel vorm kreeg, en of er een verband was tussen deze initiatieven en de zogenaamde *Grenzlandpolitik* van het Duitse Rijk in het Interbellum, de bezettingspolitiek gedurende de Tweede Wereldoorlog en de continuïteit van oudere 'volkse' (geschied)opvattingen in de vroege Duitse Bondsrepubliek. Men kan zich afvragen welke specifieke regionale vorm de Duitse *Westpolitik* en de daarmee verbonden wetenschapspraktijk (*Westforschung*) in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn aannam. Te onderzoeken is welke wortels het idee van een historisch, cultureel en economisch homogeen gebied tussen Rijn en Maas had, niet alleen of zelfs niet in de eerste plaats in het democratische integratiestreven van de naoorlogse staten, maar veeleer in de *Grenzlandpolitik* van het 'volkse' conservatisme en het nationaal-socialisme in het vooroorlogse Duitsland.¹

¹ Over het probleem van de continuïteit van de Duitse *Westforschung*: Peter Schöttler, 'Die historische "Westforschung" zwischen "Abwehrkampf" und territorialer Offensive', in: idem (ed.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt a.M. 1997) 204-261; Hans Derks, *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert* (Leipzig 2001); Burhard Dietz, Helmut Gabel, Georg Mölich (eds.), *Griff nach dem Westen. Die 'Westforschung' der völkisch-nationalen Wissenschaft zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (te verschijnen: Münster 2003).

In deze bijdrage wordt de hypothese verdedigd dat er een pan-Germaanse voorganger van het idee van een Euregio Maas-Rijn is geweest en dat de constructie van dit 'Maas-' of 'Frankenland' niet los kan worden gezien van de voorbereiding van de Duitse expansie en de praktijk van de bezettingspolitiek. Ik ben mij ervan bewust dat deze hypothese vragen oproept. Het is zeker niet juist dit zogenaamde Frankenland één op één gelijk te stellen met de huidige Euregio Maas-Rijn. Niettemin kan de bestudering van het concept 'Frankenland' ons helpen de in de Euregio gangbare opvattingen over een collectieve identiteit te deconstrueren en te onderkennen welke mogelijk sedert lang aanwezige ideologische elementen daarin voortkomen uit een door racisme gekenmerkt regionalisme en culturalisme. Dit onderzoek heeft niet tot doel de huidige Euregionale samenwerking te diskwalificeren, maar wil ertoe bijdragen dat gesloten identiteitsconstructies van de Euregio als 'Europees kerngebied' in dit gemeenschappelijke grensoverschrijdende project worden vervangen door een open en heterogene benadering.

Na enkele inleidende opmerkingen over de terminologie, de structuur en de praktijk van de Duitse nationaal-socialistische *Grenzlandpolitik*, zal eerst worden onderzocht hoe het op dat gebied actieve netwerk in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn eruit zag. Uit het grote aantal actieve personen en organisaties worden de drie belangrijkste - die overigens nauw samenwerkten - geselecteerd: de *Abteilung Grenzland (Abteilung G)* van de *Landeshauptmann der Rheinprovinz* met de vanuit Aken opererende *Abschnittsleitung Nordwest*; de in de *Grenzlandpolitik* actieve instituten van de *Technische Hochschule zu Aachen (TH Aachen)*, alsmede het *Büro Schmid-Burgk*, een eveneens in Aken gevestigd informeel bijkantoor van het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*. Na de reconstructie van de toenmaals in de *Grenzlandpolitik* gebruikelijke concepten en praktijken, worden twee publicistische en organisatorische projecten in de Tweede Wereldoorlog behandeld: het grensoverschrijdende Duitse tijdschrift *Heimat* en de Nederlandse *Werkgemeenschap 'De Spade'* met haar blad *Frankenland*. Tot slot zullen de overeenkomsten in de gehanteerde ruimtelijke constructies worden nagegaan, namelijk dat de betekenis van de bestaande nationale grenzen gereduceerd en uiteindelijk geëlimineerd zou moeten worden, vooruitlopend op de militaire expansie en de voorgenomen verschuiving van de Duitse westgrens.

Grenzland en Grenzlandpolitik

Voor wij op zoek gaan naar het zogenaamde Frankenland, moeten enkele *völkische* ('volkse' in een etnische betekenis) sleutelbegrippen worden toegelicht. Het moge duidelijk zijn dat begrippen als *Volk*, *Volkstum* (Ned.: volkseigen), *Stamm* (stam) of *Sippe* (sibbe; familieclan), evenals kwalificaties als *germanisch*, *volksdeutsch* of *auslandsdeutsch* (betreffende buiten Duitsland levende etnische Duitsers) in het taalgebruik van de rechtse beweging in Duitsland steeds een racistische bijbetekenis hadden. Hetzelfde geldt, maar dan subtieler, voor de

AACHEN, Mai 1936.

Wir beehren uns, Sie zu der am Sonntag, den 7. Juni, vorm. 11 Uhr (11.20 Uhr holl. Zeit) im Städtischen Suermond-Museum Aachen, Wilhelmstraße 18 stattfindenden

FEIERLICHEN ERÖFFNUNG DER SONDERAUSSTELLUNG
NIEDERLÄNDISCHER LIMBURGISCHER KUNST
ergebenst einzuladen.

Der Arbeitskreis zur Pflege
deutsch-niederl. Beziehungen

I. A.

PROF. DR. HUGO CADENBACH.

Es wird Gelegenheit geboten zu einem gemeinsamen Mittagessen im Kurhotel der »Quellenhof«, anschließend zu einer Fahrt durch den Aachener Wald und Kaffee im Restaurant »Aussichtsturm« und zu einer Abendunterhaltung im Kurgarten (Monheimsallee). Diese Einladung berechtigt zum freien Eintritt zu der Kurveranstaltung.

Wir bitten auf anliegender Karte um gefl. Antwort bis zum 4. Juni.

Uitnodiging voor de vernissage van een tentoonstelling van beeldende kunst uit Nederlands Limburg in het Akense Suermond-Museum (juni 1937), georganiseerd door de Arbeitskreis zur Pflege der deutsch-niederländischen Beziehungen, Aken; mei 1936.

begrippen *Grenze* en *Raum*. Kenmerkend is hier een gedynamiseerd grensbegrip, waarin de volkenrechtelijke definitie van de grens als scheidslijn werd vervangen door het over de Duitse staatsgrenzen heen reikende begrip *Grenzraum* of *Grenzland*. Daarmee werd uitzicht gegeven op toekomstige gebiedsuitbreiding. Om dit *Grenzland* te identificeren werd het bestaan van zogenaamde *Sprach-, Volkstums-, Siedlungs-, Brauchtums-, Landschafts-* enz. -*grenzen* gepostuleerd, die bij elkaar argumenten leverden voor mogelijke toekomstige grenswijzigingen. De daarop gebaseerde *Grenzlandpolitik* impliceerde op deze basis steeds politiek handelen van Duitse instellingen op niet-Duits gebied en ging voorbij aan de geldigheid van de bestaande grenzen en de territoriale integriteit van de buurlanden.

In het Duitse wetenschapsbedrijf ontstonden op basis van deze uitgangspunten nieuwe ruimtelijke en cultuurwetenschappelijke onderzoeksgebieden onder de benaming *Grenzland-, Volks- en Kulturbodenforschung*. Het expansieve concept *Grenzland* werd ook toegepast op concrete territoriale eenheden. Zo werden het zuidelijke deel van Nederland en het oostelijke van België als *Aachener Grenzraum* of *Aachener Grenzland*, later ook als *Maasland* en ten slotte als *Frankenland* aangeduid; Nederland, België en Luxemburg samen werden *nordwestdeutscher Grenzraum* of kortweg *Nordwestraum* genoemd; alle westelijke buurstaten bij elkaar werden als *westlicher Grenzraum* of *Westraum* gedefinieerd.

Daarbij kan worden vastgesteld dat het concept *Grenzraum* in toenemende mate werd uitgebreid van de gebieden aan de grens naar het totale grondgebied van de buurstaten, tot het ten slotte geheel van de eigenlijke Duitse westgrens werd losgemaakt en verplaatst tot ver in Frankrijk.

Net zo min als *Grenze*, werd het woord *Raum* in neutrale zin gebruikt. Enerzijds was het in de context van de nationaal-socialistische *Lebensraum*-ideologie verbonden met militaire expansie; anderzijds werd het steeds in een adem genoemd met de begrippen *Volkstum* en *Rasse*. De opvatting dat volk (in etnische zin), ras en ruimte onderling verweven waren, komt ook tot uiting in een specifiek gebruik van begrippen als *Landschaft* en *Heimat*. De *Heimatkunde* (heemkunde) was niet slechts door amateurs bedreven lokale geschiedschrijving (zoals tegenwoordig), maar richtte zich nadrukkelijk ook op het zogenaamde volkseigene (*volkstum*) en het veronderstelde grensoverschrijdende karakter daarvan en had daardoor in het grensgebied impliciet ook politieke dimensies. Het gaat hier zonder meer om politiek werkzame begrippen, waarmee praktisch-politieke effecten werden nagestreefd.

Deze praktische kant was het werkterrein van de *Grenzlandpolitik*. Oorspronkelijk werd daarmee slechts economische en culturele ondersteuning beoogd van regio's die door hun grensligging en invoerheffingen van de buurstaten in een structureel zwakke positie verkeerden.² De *Grenzlandpolitik* beperkte zich daarmee tot in Duitsland gelegen gebieden en de eigen bevolking. Aan deze structurele hulp werden echter in toenemende mate andere vormen van *Grenzlandpolitik* toegevoegd. Naarmate de definitie van *Grenzland* in het 'volkse' en pan-Germaanse taalgebruik ook grondgebied van de buurlanden ging omvatten, werd *Grenzlandpolitik* tevens gericht op de zogenaamde *Auslandsdeutschen*, vooral op Duitstalige bevolkingsgroepen in gebieden die na de Eerste Wereldoorlog waren afgestaan. 'Grenzlandprogramme fangen an der Staatsgrenze an und reichen bis zur Volkstumsgrenze', proclameerde de voorzitter van de *Verein für das Deutschtum im Ausland* (VDA), een semi-overheidsinstelling die zich traditioneel inzette voor het pan-Germaanse ideaal.³ De Duitse *Grenzlandpolitik* werd zo door middel van de zogenaamde *Volkstumskämpfen* ook gericht op de 'verloren' gebieden en betrof die bij de constructie van grensoverschrijdende 'volkseigen' taal- en cultuurgebieden en economische eenheden. Haar object waren niet meer in de eerste plaats Duitse staatsburgers, maar veeleer bevolkingsgroepen in de buurstaten. Ook in deze expansieve variant konden steunmaatregelen voor in Duitsland zelf gelegen grensgebieden een rol spelen, maar die waren ondergeschikt aan het grensoverschrijdende 'volkse' regionalisme.

Voor de betrokkenen openden de *Grenzlandpolitik* en de daarmee nauw verbonden *Grenzlandforschung* de mogelijkheid om carrière te maken, financiële

² Fritz Blaich, *Grenzlandpolitik im Westen 1926-1936. Die 'Westhilfe' zwischen Reichspolitik und Länderinteressen* (Stuttgart 1978).

³ Citaat uit Hauptstaatsarchiv Düsseldorf (HstAD), Reg. Aachen Präsidialbüro 1656: 'Bericht über die Tagung der "Rheinischen Forschungsgemeinschaft" am 18. und 19. April 1933 in Gerolstein (Thema: Eupen-Malmedy)', 21. Over de VDA ook: Walter von Goldendach en Hans-Rüdiger Minow, 'Deutschtum erwache!'. *Aus dem Innenleben des staatlichen Pangermanismus* (Berlin 1994).

steun te verkrijgen, academische titels te verwerven en te publiceren, om met andere woorden macht en aanzien te krijgen. Een specialisatie op het grensgebied bleek vooral lonend te zijn toen na 10 mei 1940 personeel nodig was voor de bezettingsadministratie in de westelijke buurlanden. De betrokkenen ondermijnden daarmee de geldigheid van de bestaande grenzen en legitimeerden politiek handelen op vreemd gebied niet alleen in theoretische zin, maar bereidden de bezetting ook in praktische zin voor en werkten actief mee aan de ontbinding en selectieve herordering van de bezette samenlevingen.⁴

In de praktijk vormden de in de *Grenzlandpolitik* actieve personen in de vooroorlogse periode een toen al moeilijk te doorgronden netwerk van decentraal werkende individuen, instellingen en groepen, die vaak clandestien opereerden en met name hun vertakkingen in het buitenland afschermden. Wolfgang Ispert, de leider van de *Abteilung Grenzland* bij de *Landeshauptmann* in Düsseldorf, telde in een rapport voor de daar gevestigde *Oberabschnitt West* van de *Sicherheitsdienstes* (SD) van de SS in 1936 in totaal 39 instellingen die in dit district grensoverschrijdend opereerden en grotendeels ook in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn actief waren.⁵ Naast de *Westdeutsche Forschungsgemeinschaft*, de grootste op het *Grenzland* gerichte onderzoeksorganisatie in het westen, en het *Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* in Bonn, het belangrijkste regionale onderzoeksinstituut in verband met het grenslandonderzoek, noemde het rapport verschillende ministeries met regionale afdelingen, het provinciebestuur van de *Rheinprovinz*, lokale overheidslichamen als het tegenwoordige *Landschaftsverband Rheinland*, de West-Duitse *Gauleitungen* van de NSDAP, een groot aantal universitaire instituten, jeugd- en studentenorganisaties, semi-overheidsinstellingen als de *Verein für das Deutschtum im Ausland* (VDA), economische belangenverenigingen als de *Bund Deutscher Westen*, verenigingen van vluchtelingen uit Elzas-Lotharingen en Eupen-Malmedy, alsmede een reeks private verenigingen, lokale initiatieven en individuen. Ispert beschreef daarmee een decentrale constellatie van heterogene, maar toch in gelijke richting opererende netwerken zonder veel coördinatie (zoals hij zelf opmerkte en wilde instellen). *Grenzlandpolitik* was kortom een breed maatschappelijk werkerterrein, dat tal van regionale en lokale betrokkenen de mogelijkheid bood pan-Germaanse ambities te vertalen in allerlei vormen van aantasting van de bestaande grenzen.

Ook in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn vormde zich in de loop van de jaren 1930 zo'n informeel netwerk.⁶ De deelnemers werden in dit gebied

⁴ Zie hierover Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die 'Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften' von 1931-1945* (Baden-Baden 1999).

⁵ HSTAD, RW 33-4: 'Denkschrift der Abteilung Fremdländische Lebensgebiete des SD-Oberabschnitts West betr. Außenarbeit im Westen' (eind 1936) alsmede de daaraan ten grondslag liggende notitie van Ispert betreffende de kaarten A en B (19 december 1936).

⁶ Hierover uitvoeriger Thomas Müller, *'Zwischen Maas und Rhein'. Ein nationalsozialistisches Medienprojekt im deutsch-belgisch-niederländischen Grenzgebiet* (doctoraal scriptie Instituut für Politische Wissenschaft RWTH Aachen, 1999, aanw. in het SHCL) en Bruno Kartheuser, *Die 30er Jahre in Eupen-Malmedy. Einblicke in das Netzwerk reichsdeutscher Subversion* (Neundorf 2001).

geconfronteerd met een uitgesproken heterogene historische, culturele en politieke situatie. Politiek explosief was hier vooral de situatie in de Belgische districten Eupen, Malmedy en St. Vith, die tot het vredesverdrag van Versailles tot het Duitse Rijk hadden behoord en na de inval van de *Wehrmacht* in mei 1940 meteen werden geannexeerd. Het daar wonende *Deutschtum im Ausland* wierp zich in de vooroorlogse periode bereidwillig op als hefboom voor de destabilisering van de Belgische staat. Behalve Eupen-Malmedy werden echter ook enige Duitstalige gemeenten geannexeerd die nooit tot het Duitse Rijk hadden behoord. De meerderheid van de bewoners beschouwde zich als loyale Belgen en had al tijdens de Eerste Wereldoorlog weerstand geboden aan Duitse annexatiepogingen. Naast deze minderheden ging de regionale *Grenzlandpolitik* uit van het bestaan van een 'volksduitse' plattelandsbevolking in het zuiden van de Nederlandse provincie Limburg, die door industrialisering en migratie in haar 'eigenheid' zou worden bedreigd. De grenslandpolitiek werd verder beïnvloed door de uit tactische berekening open gelaten begrenzing met het Waalse en Vlaamse gebied tussen Aken en Luik [de Voerstreek, vert.] en door de Waalse minderheid in het district Malmedy. Door deze complexiteit ontstond een groot aantal 'grenslandpolitieke' redeneringen en tactische 'oplossingen'.⁷ Het was een hele opgave om uit deze divergerende elementen in de regionale cultuur, geschiedenis, taal en politieke oriëntering een homogene en voor het publiek aanvaardbare identiteit te construeren.

Het grenslandpolitieke netwerk vóór de oorlog

Onder de talrijke in de grenslandpolitiek actieve personen interesseren ons vooral diegenen die opereerden in het gebied tussen Aken, Maastricht en Luik en daarbij concepten voor een grensoverschrijdend regionalisme ontwikkelden en hanteerden. Ook in dit geval stuiten wij op een onoverzichtelijk netwerk van personen, dat in de eerste plaats bestond uit medewerkers van de hierboven genoemde *Abteilung Grenzland* rondom Wolfgang Ispert en zijn Akense vertegenwoordiger Georg Scherdin. Het ligt daarom voor de hand eerst de structuur en werkwijze van deze instelling te behandelen.

7 Over de geschiedenis van grensverschuivingen en de minderhedenpolitiek: Klaus Pabst, 'Eupen-Malmedy in der belgischen Regierungs- und Parteienpolitik 1914 - 1940', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 76 (1964) 206-515; idem: 'Das Problem der deutsch-belgisch-niederländischen Grenze in der Politik der letzten 150 Jahre', *ibidem* 77 (1966) 183-210; Raphael Timmermann, *Zur nationalen Integration fremdsprachiger ethnischer Minderheiten und ihren soziopolitischen Konsequenzen, dargestellt am Beispiel der deutschsprachigen gesellschaftlichen Gruppen Eupen-Malmedys zwischen den beiden Weltkriegen* (Frankfurt a.M. 1989).

De 'Abteilung Grenzland' bij de 'Landeshauptmann' en de 'Abschnittsleitung Nordwest'⁸

De *Abteilung G*, zoals die door de eigen medewerkers werd genoemd, was een personennetwerk van jongere nationaal-socialistische activisten. De meesten waren politiek gevormd in een paramilitaire *Freikorps*, studentencorпора en in de vroege NSDAP. Vanaf ongeveer 1924 vormden zij een informele groep, die de *Grenzlandpolitik* van de rechtse (studenten)beweging na 1928 coördineerde en door middel van publicaties invloed uitoefende op de NSDAP. In 1932 werd de groep onderdeel van de NSDAP, maar haar status in de partij bleef in eerste instantie onduidelijk. Meer effect dan de betrokkenheid bij de NSDAP had de stapsgewijze integratie in het *Provinzialverband Rheinland* onder leiding van *Landeshauptmann* Heinrich Haake (sinds 1933).⁹ Het *Provinzialverband* was een samenwerkingsorgaan van de Rijnlandse gemeenten (de voorloper van het tegenwoordige *Landschaftsverband*) en een van de belangrijkste cultuurpolitieke instellingen in het westen van Duitsland.

Voor de conceptualisering en uitvoering van de politiek bijzonder gevoelige *Grenzlandpolitik* in niet-Duitse gebieden riep Haake de *Abteilung G* in het leven. Het hoofd daarvan, Wolfgang Ispert, werd tot plaatsvervangend *Landeshauptmann* benoemd. Deze afdeling, die nooit in het openbaar optrad en blijkbaar ook niet werd opgemerkt door de inlichtingendiensten van de westelijke buurlanden, was daarmee zowel een orgaan van de NSDAP als van het provinciale bestuur.

De *Abteilung G* bestond uit verschillende decentrale onderdelen die in de buurt van de grens en grensoverschrijdend opereerden. In ons geval betrof het de *Abschnittsleitung Nordwest* van de SD, gevestigd in Aken met het gehele zogenaamde *Nordwestraum* als werkterrein. De afdeling stond onder leiding van Georg Scherdin, die sinds 1928 voor Ispert in Aken werkte en in 1935 officieel als zijn vertegenwoordiger werd aangesteld. Hij werkte zowel voor het geografisch instituut van de *Technische Hochschule Aachen*, waar hij in 1936 promoveerde, als voor de *Sicherheitsdienst* van de SS.

De in de grenslandpolitiek actieve instituten van de Technische Hochschule Aachen en hun 'Grenzlandarbeitskreis'¹⁰

De samenwerking met de *Technische Hochschule* was voor de *Abteilung G* bijzonder belangrijk. In aansluiting op het universiteitspolitieke streven de bij de grens gelegen universiteiten door een betere personele en financiële toe-

⁸ Details over de ontwikkeling, structuur en activiteiten van de *Abteilung G* in: Thomas Müller, 'Die Formierung des "Grenzraums". Die "Abteilung G" des Reichsinspektors und Landeshauptmanns Haake', in: Dietz, Gabel, Mölich (eds.), *Griff nach dem Westen*, 763-790.

⁹ Horst Romeyk, 'Heinrich Haake (1892 - 1945)', *Rheinische Lebensbilder 17* (1997) 187-222.

¹⁰ Details hierover in Thomas Müller, 'Ausgangsstellung zum Angriff'. Die Westforschung der Technischen Hochschule Aachen', in: Dietz/Gabel/Mölich, *Griff nach dem Westen*, 819-850.

Dr. Edgar Schmid-Burgk

Rochten, des31. März 1938
Ausdrucksnummer 15
Fecruf: 26714

Gehieru
Vertraulich

11

Tätigkeitsbericht für das Rechnungsjahr 1937/38.

1. Hollandarbeit.

Im Berichtjahr wurde besonders Südlimburg erfasst. Der kleine, von Deutschland und Belgien eingeschlossene Landzipfel gewann für die Niederlande erst grössere Bedeutung mit dem grosszügigen Abbau des Steinkohlenvorkommens seit dem Weltkriege. Während sich bis dahin in dem Landes- teil niederländische, flämisch-wallonische und deutsche Ein- flüsse kreuzten, und das Land zum Teil noch deutsche Wesens- züge trug, setzte nunmehr eine sehr erfolgreiche Kulturpro- paganda ein, "eine Verhollandisierung". Die ursprünglich engen Beziehungen zu Deutschland, und insbesondere zum deutschen Grenzland wurden davon in erster Linie getroffen. Diese zunächst vom Staat getragenen Bestrebungen fanden bei dem in Limburg absolut herrschenden Katholizismus anfangs ge- ringe Unterstützung. Er war vielmehr geneigt, die Eigenstän- digkeit des katholischen Landesteils gegenüber dem Norden zu fördern und ausländische Beziehungen zu stützen. Seit dem Weltkrieg aber und insbesondere seit der Machtübernahme setzt er seine Machtmittel mit dem Staat nachdrücklich für die Rie- gelung gegen Deutschland ein. Limburg ist für ihn eine Aus- fallstellung zur weltanschaulichen, wirtschaftlichen und po- litischen Eroberung Hollands geworden und Stützpunkt für die Arbeit auf deutschen Gebietsteilen.

Inleiding tot het Werkverslag 1937/38, onderdeel 'Hollandarbeit', van het Büro Schmid-Burgk te Aken, 31 mei 1938.

rusting tot *geistigen Grenzfestungen* en regionale centra van het grensland-onderzoek uit te bouwen, ging ook de Akense hogeschool zich sinds 1933 *Vorpostenhochschule* en *Ausgangstellung zum Angriff auf den Westen* beschouwen.¹¹ Bij het geografische instituut van de Technische Hochschule, dat na de verdrijving van de joodse literatuurwetenschapper Ludwig Strauss door een personele unie met het instituut voor Duitse taal- en letterkunde was verbonden, doceerde professor Hermann Overbeck, een uitgesproken vertegenwoordiger van de politieke *Grenzlandforschung*. In 1934 gaf hij ter voorbereiding van het referendum over de aansluiting van het Saargebied samen met G.W. Sante een *Saar-Atlas*¹² uit, die als een van de belangrijkste strategische projecten van de zogenaamde *Westforschung* kan gelden. Met behulp van een groot aantal historische, etnografische, morfologische, cultuur-, taal- en economisch-geografische kaarten wilde hij de *Heim ins Reich*-politiek van de Hitler-regering een 'objectieve' grondslag geven.¹³ Na de voltooiing van de Saar-Atlas ontwierp Overbeck een soortgelijk project voor de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik: de *Atlas des Aachener Grenzraumes*. De onderzoekingen voor deze megapublicatie stonden centraal in de Akense *Westforschung*. Ter voorbereiding werd een groot aantal kleinere wetenschappelijke, populaire en heemkundige studies uitgegeven.

Door de aanstelling van Georg Scherdin als doctorandus en assistent werd de samenhang van grenslandpolitiek, onderzoek en propaganda geïnstitutionaliseerd. Tussen Overbeck en Scherdin bestond de afspraak dat de professor naar buiten toe de wetenschappelijkheid van de *Grenzlandforschung* representeerde, terwijl de assistent het onderzoek politiek controleerde en de resultaten operationeel maakte. Als tegenprestatie zorgde de *Abteilung G* voor financiële middelen voor de TH en het instituut uit de kas van de *Landeshauptmann*.

Na de overgang van de instituutleiding van Overbeck op de nieuw aangestelde nazi-geograaf professor Walter Geisler werd de zaak in 1937 professioneler aangepakt. Dit komt tot uiting in de oprichting van de wetenschappelijke reeks *Zur Wirtschaftsgeographie des deutschen Westens* en de nieuwe aanpak van het atlasproject. Dat werd nu niet meer vooral voor het grote publiek bestemd, maar moest dienen als onderbouwing van het overheidsbeleid gericht op de *Neuordnung des Westraumes* en de bepaling van een nieuwe westgrens. Als gevolg daarvan hadden de kaarten niet meer alleen betrekking op het gebied

¹¹ Aldus de toenmalige rector Prof. Dr. Otto Gruber in een rede op 15 februari 1935 (Hochschularchiv Aachen, 121119). Voorbeelden van het zelfbeeld als *Grenzlandhochschule* zijn ook te vinden in: Rektorat der Technischen Hochschule Aachen (ed.), *Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen* (Aachen 1936) 2-5; Studentenföhrung der Technischen Hochschule Aachen (ed.), *Föhrer für die Studenten der Technischen Hochschule Aachen* (Darmstadt 1938) IV, 75-81; Peter Mennicken, 'Technische Hochschule Aachen', in: *Die deutschen Technischen Hochschulen. Ihre Gründung und geschichtliche Entwicklung* (München 1941) 11-24. Vergelijkbare opvattingen kan men in het begin van de jaren 1930 aantreffen in het zelfbeeld van de stad Aken en bij populaire heemkundige auteurs als het hoofd van het stedelijke persen propagandabureau Will Hermanns.

¹² Hermann Overbeck en Georg Wilhelm Sante, *Saar-Atlas, hrsg. u. bearb. im Auftrag der Saarforschungsgemeinschaft in Verbindung mit Hermann Aubin, Otto Maull u. Franz Steinbach* (Gotha 1934).

¹³ Schöttler, 'Die historische "Westforschung" zwischen "Abwehrkampf" und territorialer Offensive', 207-212.

van de huidige Euregio, maar op de gehele Duitse westgrens en de daaraan grenzende gebieden van de Noordzee tot de Alpen. Weliswaar was bij het begin van de oorlog pas een deel van de kaarten gereed en vermoedelijk werd het project nooit voltooid, maar de voorbereidende publicaties hadden wel degelijk invloed op de grenslandpolitieke redeneringen. De belangrijkste waren Geislers studie *Der Grenzraum zwischen West- und Mitteleuropa*¹⁴ die in 1937 als deel 1 in zijn reeks verscheen en Scherdins in hetzelfde jaar als deel 3 gepubliceerde dissertatie *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg*.¹⁵ Beide uitgaven werden door de *Abteilung G* en de *Landeshauptmann* financieel ondersteund en geven inzicht in de belangrijkste uitgangspunten van de Akense *Grenzlandpolitik*.

Zo presenteerde Geisler voor het eerst een model van het grensgebied dat niet meer de historische en taalkundige grenzen centraal stelde, maar veeleer concrete economische en verkeersgeografische uitgangspunten. Geislers *Grenzraum zwischen Mittel- und Westeuropa* had geen enkele relatie met de bestaande grenzen en was ver in het grondgebied van de buurlanden opgeschoven. Het vormde een ongeveer honderd kilometer brede strook die grotendeels over Frankrijk liep en het gebied afbakende met een grens waarmee zowel de rassenideologische en bevolkingspolitieke als de economische doelstellingen optimaal werden bediend.¹⁶ Het gehele stroom- en mondingsgebied van de Rijn, de Maas en de Schelde bevond zich buiten dit *Grenzraum* en behoorde dus al tot het Duitse *Mitteleuropa*.

In zijn dissertatie behandelde Scherdin het zuidelijke deel van de Nederlandse provincie Limburg; later breidde hij zijn onderzoeken uit tot de aangrenzende Nederlandse en Belgische grensgebieden. Door een combinatie van taalkundige, sociale en economisch-historische onderzoeksmethoden probeerde hij aan te tonen dat het grootste deel van Zuid-Limburg tot in de negentiende eeuw Duitstalig was geweest en dat eerst de veranderde bevolkingsamenstelling na de ontwikkeling van de mijnstreek tot een *Entdeutschung* van dit gebied had geleid. Deze these maakte het mogelijk de culturele en taalkundige aansluiting bij de Nederlandse staat als een recent en nog niet volledig voltooid proces te beschouwen, waar hij een onderstroom van een nog steeds aanwezige 'volksduitse' identiteit van de dialectsprekende plattelandsbevolking tegenover stelde. In deze redenering verscheen Aken als het 'natuurlijke' centrum van het gebied; daar tegenover stond Maastricht symbool voor maximale *Überfremdung* en *Dekadenz*. Niet zozeer de industriële ontwikkeling van Zuid-Limburg, maar de traditioneel voor een deel francofone burgerij van de stad Maastricht werd voorgesteld als de eigenlijke bron van gevaar, en wel als steunpilaar van een verondersteld Frans-Hollands-Brits politiek streven om de Duitsers van de Rijn- en Maasdelta weg te houden.¹⁷ Impliciet was Scherdins onderzoeksstrategie gericht op de con-

¹⁴ Walter Geisler, *Der Grenzraum zwischen West- und Mitteleuropa* [Zur Wirtschaftsgeographie des Deutschen Westens, Bd. 1] (Berlin 1937).

¹⁵ Georg Scherdin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* [Zur Wirtschaftsgeographie des Deutschen Westens, Bd. 3] (Berlin 1937).

¹⁶ Geisler, *Grenzraum*, met name 96-106.

¹⁷ Scherdin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache*, 26-37, 39, 44 e.v.

structie van een ‘volksduitse’ minderheid in Zuid-Limburg en de verschuiving van de Duitse grens tot aan de Maas. Inderdaad herhaalde hij zijn onderzoeksresultaten na de inval in Nederland in een bericht aan het *Reichssicherheitshauptamt*, waarin hij openlijk pleitte voor de erkenning van Zuid-Limburg als ‘volksduits’ in plaats van Nederlands gebied. Mogelijk dacht hij daarbij aan het in België in de praktijk gebrachte model van stilzwijgende annexatie van de Belgische buurgemeenten van de officieel Duits verklaarde *Kreisen* Eupen-Malmedy.¹⁸

In zijn functie van afdelingshoofd van de *Abteilung G* formeerde Scherdin omstreeks 1936 een *Grenzlandarbeitskreis*, die indirect verbonden was met het Duitse en geografische instituut zonder formeel onderdeel van de TH te zijn. Onder de acht leden die deze kring in het begin van 1937 telde, bevonden zich vier medewerkers van de *Abteilung G*. Naast Scherdin waren dit de volkskundige dr Otto Pansch¹⁹, die vanaf 1938 als archivaris van het *Provinzialverband* werkte en in hetzelfde jaar verbindingsman werd tussen deze *Arbeitskreis* en de *Forschungs- und Lehrgemeinschaft ‘Das Ahnenerbe’ e.V.* van de SS; aspirant-leraar dr Wilhelm Welter, die in zijn dissertatie bij het Bonner *Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* een homogeen ‘Maaslands’ dialectgebied had beschreven²⁰ en die als verbindingsman met de *Gauleitung Köln-Aachen* van de NSDAP fungeerde, alsmede de architect en kunsthistoricus dr Edgar Schmid-Burgk, die het hieronder te behandelen *Büro des Propagandaministeriums für Auslandspropaganda* leidde en aangesloten was bij het *Rasse- und Siedlungs-Hauptamt* van de SS. De vier andere leden van de werkgroep waren de genoemde Overbeck, en later Geisler, de met de regionale heemkundebeweging en de conservatieve Akense burgerij verbonden filosofieprofessor Peter Mennicken,²¹ de *Grenzlandreferent* van de districtsregering dr Weiss en de Akense gemeentearchivaris dr Walter Kaemmerer.

Het ‘Büro Schmid-Burgk’ en de ‘Verständigungsgesellschaften’

Evenals Scherdin was Edgar Schmid-Burgk medewerker van de *Abteilung G* en van de Akense afdeling van de SD. Hij was ook lid van de SS.²² Het *Büro für*

¹⁸ Martin R. Schärer, *Deutsche Annexionspolitik im Westen. Die Wiedereingliederung Eupen-Malmedys im Zweiten Weltkrieg* (Bern/Frankfurt a.M. 1975) 66, 77-94, 283 e.v.

¹⁹ Pansch publiceerde in deze context: *Volk in Malmedy-St. Vith. Brauch und Sitte im Malmedy-St. Vith. Ländchen. Volkskundliche Sammlungen und Deutungen* [Aachener Beiträge zur Heimatkunde, Bd. XXII] (Aachen 1940).

²⁰ Wilhelm Welter, *Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas* [Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn] (Bonn 1938).

²¹ Naast enige heemkundige opstellen over het aardewerkambacht in zijn geboorteplaats Raeren publiceerde Mennicken in deze context: ‘Geistige Formkräfte Flanderns’, in: Walter Geisler, Peter Mennicken, Georg Scherdin, *Anthropogeographische Probleme Nordwest-Mitteleuropas* [Zur Wirtschaftsgeographie des Deutschen Westens, Bd. 8] (Berlin 1940); *Das Eupener Land. Von seiner Eigenart und Schönheit* [Nordwest-Reihe, Bd. 10] (Aachen 1940); verder gaf hij een vertaling van gedichten van de Vlaamse nationalist René de Clercq uit: *Gedichte von René Declercq* [sic] [Nordwest-europäische Reihe, Bd. 2] (Aachen 1940).

²² ALVR 4691: Ispert an Hilgers, 21. August 1937; HStAD, Reg. Aachen 18658: Ausweis des SS-Sturmbanns III/58. Standarte, 9. Dezember 1937 sowie SD-Unterabschnitt Aachen an Schmid-Burgk, 8. April 1938.

UA - Aachen.

II/122 C 41.

An Dr. Schmid-Burg.

Sch.

, den 8. April 1938.

Betr.: Erfassung liberalistischer und demokratisch eingestellter Personen.

Vorg.: Ohne.

Es hat sich gezeigt, dass abgebaute Angehörige der früheren Mittelparteien (Demokraten, Liberalisten usw.), auch Juden und sonstige gegnerische Kreise (Intellektuelle, die früher nicht parteimässig gebunden waren) heute im verstärkten Masse in Bibliotheken und Archiven arbeiten. Sie befassen sich dort mit der Konzeption von Büchern, die als Dokumente einer von dem Nationalsozialismus verschiedenen Weltanschauung auf den Markt geworfen werden. Als Beispiel sei das Buch von Theodor Heuss über Friedrich Naumann genannt.

Es wird gebeten, Ermittlungen darüber anzustellen, welche Personen oder Arbeitsgruppen in der angegebenen Art und Weise arbeiten und mit welchen Problemen sie sich beschäftigen.

Opricht tot onderzoek naar voor de nazi's verdacht bibliotheek- en archiefonderzoek door de SD, 8 april 1938, waarin de naam van dissident onderzoeker Theodor Heuss wordt genoemd. Heuss zou in 1949 de eerste president van de BRD worden.

Auslandspropaganda, dat hij sedert mei 1935 in Aken leidde, stond onder controle van het *Reichspropagandaministerium*, precieser: van het onofficiële bijkantoor daarvan, de *Außenstelle für Westpropaganda* in Essen.²³ Het bureau werd gefinancierd met middelen afkomstig van het ministerie, van de *Landeshauptmann* en in geringere mate van de stad Aken.²⁴ Het *Büro Schmid-Burgk* ontvouwde in de vooroorlogse jaren enorm veel activiteiten in het kader van de grenspolitiek. Ons interesseren deze vooral, omdat zij voor het eerst uitdrukking waren van een grensoverschrijdende identiteitspolitiek in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn. Daarbij nam de oprichting van twee internationale verenigingen onder de eufemistische benaming *Verständigungsgesellschaften* (vriendschapsverenigingen) een centrale plaats in. Zij waren instrumenten van het bureau en evenzeer onderworpen aan de controle van het ministerie voor propaganda.²⁵

Als eerste *Verständigungsgesellschaft* ontstond in 1935 de Akense *Arbeitskreis zur Pflege der deutsch-niederländischen Beziehungen*.²⁶ De oprichting was gebaseerd op tactische overwegingen van Scherdin en Ispert. De vereniging was bedoeld als prototype van onderling verbonden regionaal actieve werkgroepen langs de Duits-Nederlandse grens met als doel tot samenwerking geneigde elementen in het buurland te stimuleren en uiteindelijk een interregionale grensoverschrijdende organisatie te vormen.²⁷ Deze werd aan het eind van 1936 uiteindelijk in Berlijn opgericht onder de naam *Deutsch-Niederländische Gesellschaft e.V.*, nadat een gelijknamige, maar niet nazistische vereniging in Aken op instigatie van Schmid-Burgk door de Gestapo tot opheffing was gedwongen. Volgens hetzelfde patroon als de *Arbeitskreis zur Pflege der deutsch-niederländischen Beziehungen* ontstond in december 1937 een tweede *Verständigungsgesellschaft*: de *Ausschuss Aachen-Lüttich*, die zich

²³ De officieuze Essense *Aussenstelle* had tot taak economische en maatschappelijke betrekkingen met het buitenland in het westen aan te knopen en voor nazipropaganda te gebruiken. Zij beheerde de voor de propaganda in het westen bestemde gelden van het ministerie. Het hoofd, dr Robert Holthöfer, was ook verantwoordelijk voor de perscontacten van de *Verein für die bergbaulichen Interessen*, de invloedrijke belangenorganisatie van de mijnen in het Ruhrgebied, en hield zich ook in deze functie voornamelijk bezig met propaganda in het buitenland. Hij was bestuurslid van de *Deutsch-Niederländischen Gesellschaft* en behoorde tot de oprichters van de stichting *Volk und Reich* en van de gelijknamige uitgeverij, die als forum voor toegepast onderzoek in het kader van de bezettingspolitiek grote betekenis kreeg. Sinds 1933 werkte Holthöfer ook samen met Ispert, ondersteunde de *Abteilung G* financieel en kreeg als tegenprestatie toegang tot de verslagen over de westelijke buurlanden. Vgl. Barch, RKK (ehem. BDC) Holthöfer, Robert 4/12/94: Lebenslauf Holthöfer, 4. Juni 1938; HStAD, RW 33-4: Denkschrift der Abteilung Fremdländische Lebensgebiete des SD-Oberabschnitts West betr. Außenarbeit im Westen (Ende 1936); ALVR 4691: Denkschrift Ispert betr. Abt. G., August 1938; ALVR, 469: Haake an Ispert, 18. Oktober 1939.

²⁴ HStAD, Reg. Aachen 23852: Ausgabeanweisung des Regierungspräsidiums Aachen, Dezernat I 13, für das Rechnungsjahr 1938 v. 18. Juni 1938; Liste der zur Verfügung gestellten Gelder für die Rechnungsjahre 1938 und 1939 (1939).

²⁵ HStAD, Reg. Aachen 23852: Tätigkeitsbericht Schmid-Burgks für das Rechnungsjahr 1937/38 v. 31. März 1938; HStAD, Reg. Aachen 18661: Hasenöhl an Holthöfer, 6. Dezember 1937.

²⁶ De oprichting geschiedde onder de na korte tijd opgegeven naam *Deutsch-Niederländische Werkgemeinschaft*. Vgl. ALVR, 4690: Scherdin an Hilgers, 27. Januar 1936.

²⁷ HStAD, Reg. Aachen 18665: Vermerk Scherdins betr. Deutsch-Niederländische Werkgemeinschaft, o.D., Anlage zu: ebd.; Tätigkeitsbericht Schmidt-Burgk Mai 1936 - Juni 1937 (Auszug).

vooral op Wallonië richtte.²⁸ Ook deze commissie was als kiem van een grotere organisatie bedoeld, die echter nooit tot stand kwam. In plaats daarvan opereerde zij als een soort junior-partner van de Duits-Nederlandse vereniging met de gehele stedendriehoek als werkterrein.

Bij beide *Verständigungsgesellschaften* waren vertegenwoordigers van de economische, bestuurlijke en culturele elite van Aken aangesloten, die onder voorzitterschap van de industrieel prof. dr Hugo Cadenbach een gemeenschappelijk Comité van Aanbeveling vormden. Onder hen bevonden zich de *Regierungspräsident* met zijn politieke adviseurs in grensaangelegenheden, de *Oberbürgermeister* van de stad en de *Landrat* van de *Kreis Aachen*, de president van de in het grensgebied werkzame *Industrie- und Handelskammer*, die van de *Handwerkskammer*, de rector van de TH, de *Intendant* van het *Stadttheater*, de directeur van de stedelijke kunstmusea, de Nederlandse consul, de hoofdcommissaris van politie, de treinstellenfabrikant Georg Talbot, de president-directeur van de *Eschweiler Bergwerksverein* en andere industriëlen.²⁹ Schmid-Burgk was secretaris van de *Verständigungsgesellschaften* en van het Comité van Aanbeveling. Dit Comité van Aanbeveling van de *Verständigungsgesellschaften* wijst op een belangengemeenschap en actieve samenwerking van de regionale Duitse elites met het oog op de integratie van de grensregio's in een homogene economische regio met Aken als centrum.

De *Verständigungsgesellschaften* trachtten hun doel langs verschillende wegen te bereiken. Aan de ene kant waren hun cultuurpolitieke initiatieven erop gericht afscheidingsbewegingen in Nederland en België tot stand te brengen. Culturele verschillen tussen het katholieke Zuiden en het Hollandse Noorden van Nederland moesten worden versterkt en de gemeenschappelijke kenmerken met het Duitse Rijnland worden benadrukt, terwijl in Wallonië een 'volks' nationalisme moest worden uitgedragen en worden gebroken met de traditionele oriëntatie op Frankrijk.³⁰ Aan de andere kant was het de bedoeling om de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik als grensoverschrijdende eenheid in het openbare bewustzijn te verankeren, waarbij Aken, met het oog op zijn geografische positie, historische rol (in het bijzonder in verband met Karel de Grote) en economische betekenis een sleutelrol als *Mittler zwischen Rhein und Maas* werd toegemeten.³¹ Doordat de vriendschapsverenigingen 'nach außen hin als

²⁸ HStAD, Reg. Aachen 18661: Vermerk Schmid-Burgk betr. Gründung des Ausschusses Aachen-Lüttich, 11. August 1937; HStAD, Reg. Aachen 23852: Tätigkeitsbericht Schmid-Burgk für das Rechnungsjahr 1937/38 v.

²⁹ Tot dit Comité behoorden: Berensmann, Becker, Alfred Buntru, Hugo Cadenbach, Hans Croon, Erwin Classen, Robert Fecker, Quirin Jansen, Felix Kuetgens, Leopold Reill, Hannes Razum, Engelbert Reiff, Edgar Schmid-Burgk, Franz Stiewi, Georg Talbot, Franz Vogelsang, von Pelsler-Berensberg, Zenner. Vgl. HStAD, Reg. Aachen 18653: Mitgliederliste des Arbeitskreises (1938).

³⁰ HStAD, Reg. Aachen 18665: Bericht Schmid-Burgk betr. Treffen deutscher und ausländischer Mundartdichter und Kenner (1938); HStAD, Reg. Aachen 18661: Vermerk Schmid-Burgk betr. Gründung des Ausschusses Aachen-Lüttich, 11. August 1937.

³¹ HstAD, Reg. Aachen 18665: Manuskript: 'Aachen - Mittler im Raum zwischen Rhein und Maas. Die Tätigkeit des Arbeitskreises Aachen der Deutsch-Niederländischen Gesellschaft und des Ausschusses Aachen-Lüttich' (1938/39). 31. März 1938.

Treuhänder gemeinsamer Interessen beiderseits der Grenzen' optraden en 'eine jeweils der Aufgabe entsprechende Plattform für die Zusammenarbeit' aanboden, moest de Duitse hegemonie tot stand worden gebracht en niet-Duitse deelnemers 'in unseren Dienst' worden aangetrokken, 'während sie eigene Belange zu fördern glauben'.³²

Inderdaad gelukte het verschillende malen de regionale elites in de buurlanden met behulp van de formule van de stedendriehoek aan zich te binden. De eerste keer gebeurde dit in mei 1938 met een *Sängertreffen Aachen-Maastricht-Lüttich* onder beschermheerschap van de burgemeesters van de drie steden. Daaraan namen zoveel verenigingen deel, dat tot een jaarlijkse herhaling werd besloten.³³ Voortbouwend op deze ervaringen volgde in maart 1939 een *Treffen der Mundartdichter und -kenner zwischen Rhein und Maas*, om het Limburgse en Waalse regionalisme met het schijnbaar a-politieke middel van aandacht voor streektaal en folklore te bevorderen. Schmid-Burgk zag hierin een succesmodel en stelde het *Propagandaministerium* voor dit langs de gehele westgrens te herhalen. In de stedendriehoek zelf was hij van plan de streektaalbijeenkomsten tot een jaarlijks *Fest des Volkstums* (dan wel *der Volkskunst*) *zwischen Rhein und Maas* uit te bouwen, dat in de toekomst tot het '*Mittelpunkt völkisch gerichteter kultureller Bestrebungen des gesamten Raumes*' zou moeten uitgroeien.³⁴

Met gedifferentieerde vormen van samenwerking, die via gedetailleerde berichtgeving telkens nauwkeurig op hun werking in de buurlanden werden onderzocht en geanalyseerd, lukte het met de vriendschapsverenigingen zeer verschillende instellingen en milieus in de buurlanden aan te spreken. Er werd grote waarde gehecht aan de samenwerking met verenigingen en genootschappen, de grensoverschrijdende culturele uitwisseling in de vorm van tentoonstellingen, theatervoorstellingen en concerten, en ook uitwisseling van studenten. De deelnemers liepen uiteen van individuele personen en informele kringen tot theaters en symfonieorkesten, heemkundige, dialect- en carnavalsverenigingen; arbeiders-, ingenieurs- en studentenverenigingen; ja zelfs politiebeambten; ook de oprichting van organisaties als de Limburgse *Kunstenarsvereinigung* kwam uit deze structuur voort.³⁵

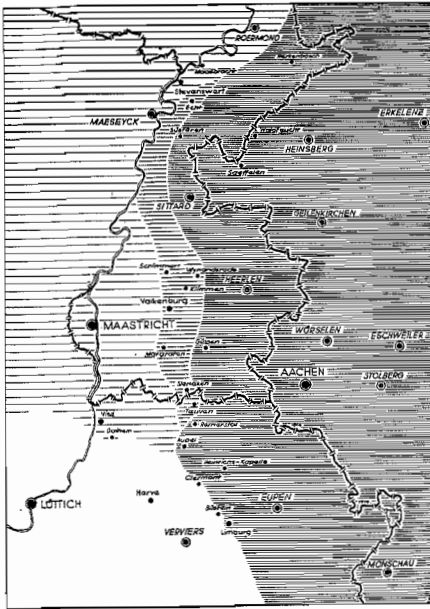
Bij het begin van de oorlog werd het *Büro Schmid-Burgk* meteen gesloten. Na de tiende mei werkte Schmid-Burgk als cultuurambtenaar bij de *Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda* van de Duitse *Generalkommissar* Schmidt, tot hij

³² HStAD, Reg. Aachen 23852: Tätigkeitsbericht des Büro Schmid-Burgk 1938/39.

³³ HStAD, Reg. Aachen 18653: Schmid-Burgk an Holthöfer, 11. Dezember 1937; HStAD, Reg. Aachen 18654: Schmid-Burgk an Oberregierungsrat [ohne Namen], 14. Juni 1938.

³⁴ HStAD, Reg. Aachen 23800: Tätigkeitsbericht Schmid-Burgk vom 1.1.1939 bis zum Kriegsausbruch; vgl. auch HStAD, Reg. Aachen 18665: Bericht Schmid-Burgk betr. Treffen deutscher und ausländischer Mundartdichter und Kenner (1939).

³⁵ De verslagen van het *Büro Schmid-Burgk* geven gedetailleerde informatie over de afzonderlijke activiteiten. De verslagen over de periode mei 1936 tot juli 1937 zijn gedeeltelijk overgeleverd in: HStAD, Reg. Aachen 18665 (zie ook de lijst van voorgenomen bijeenkomsten, ibd. 18658); het bericht over het jaar 1937/38: ibd. 23852; het bericht over oktober tot december 1938: ibd. 23852; het bericht van 1-1-1939 tot het uitbreken van de oorlog: ibd. 23800.

Taalverhoudingen in de regio Aken. Uit: Georg Scherdin, 'Die Verbreitung des Hochdeutschen als Schrift- und Kultursprache im Aachener Grenzraum', in: *Heimat* 3 (1942) 174.

in 1941 als gevolg van een intern conflict werd vervangen.³⁶ Van de Akense 'vriendschapsverenigingen' bleef tenminste de plaatselijke groep van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* bestaan; de leiding daarvan ging na Cadenbachs dood in 1943 over op Peter Mennicken.³⁷ Deze hoogleraar filosofie behoorde na het einde van de oorlog tot de oprichters van de Akense *Karlspreis*, die mede werd gemotiveerd door het bekende idee van het 'grensland', nu in het kader van de conservatieve ideologie van het 'christelijke avondland'.

Regionale identiteitspolitiek gedurende de oorlog

Toen de *Wehrmacht* Nederland, België, Luxemburg en Frankrijk op 10 mei 1940 binnenviel, waren de contouren van een grensoverschrijdende regio onder Duitse hegemonie al duidelijk. De onderzoekingen van het 'grensland' in de relevante instituten hadden tot de conclusie geleid dat er een homogeen gebied rondom Aken lag en dat er linguïstische argumenten waren voor de annexatie van de grensgebieden in België en Nederland. Zoals het *Büro Schmid-Burgk* had aangetoond, bleek het model van een grensoverschrijdend 'volks' regionalisme gedeeld te worden door de regionale Duitse elite, deuren te openen bij Belgische

³⁶ BArch, RS (ehem. BDC) Schmid-Burgk, Edgar 29/7/02: RuS-Fragebogen Schmid-Burgk, o.D.; BArch, R 55/1367: Leiter Abt. Volksaufklärung und Propaganda an Seyß-Inquart, 11. Juli 1940.

³⁷ BArch, R 55/1204: Liste der Arbeitskreise der DNG, Stand: 1.9.1944.

Heimat

Monatsschrift für Maasland, Eifel und Ardennen

Jahrgang 1940, Heft 1

Es wirkt vielleicht wie ein Wagnis, weltfremder Ideale, wenn heute, mitten im Stiege und in einer Zeit, die einer ungemessenen Zukunft entgegensteht, eine neue Zeitschrift gegründet wird. Haben wir nicht alle den Kopf voller Sorgen, fürchtet nicht jeder für seine wirtschaftliche Existenz oder gar für Leben und Gesundheit?

Wenn man sich von solchen Gedanken wollte lösen lassen, müßte alles kulturelle Leben still stehen. Uns aber wurde gerade jetzt klar, wie sehr uns die Heimat ans Herz gewachsen ist, wie schön sie ist, in ihrer Jahrtausende alten Geschichte und ihrer dennoch jugendfrischen Aktualität. Wir haben es stärker als früher empfunden, daß uns über die Grenzen hinweg unsichtbare Fäden zusammenschließen. Die frühere Zeit der Zusammengehörigkeit ist noch lebendig in unserem Gefühl und in unserem Blut. Das wird einem heute mehr demut als in friedlichen Zeiten, wenn die ganze Welt dem Schweifenden Blick offen steht. Der Gedanke an die Zukunft schließt uns fester an die Heimat an, und so haben wir es gewagt, eine Zeitschrift herauszubringen, die ihr gewidmet ist. Wir hoffen, daß sie viele Freunde finden wird, wir hoffen vor allem auf jene, die wie wir den besonderen Geist unserer Heimat in sich spüren.

Die Schriftleitung.

Eerste aflevering van het tijdschrift Heimat. Monatsschrift für Maasland, Eifel und Ardennen, 1 (1940)1, 1.

en Nederlandse instellingen en populariseerbaar te zijn bij de bevolking van de grensstreek. Twee daarop voortbouwende projecten uit de oorlogstijd kunnen de verdere ontwikkeling van de *Grenzlandpolitik* onder de omstandigheden van de bezetting verduidelijken.

Het tijdschrift 'Heimat' en de constructie van het 'Maasland'

Het tijdschrift *Heimat - Monatsschrift für Maasland, Eifel und Ardennen* verscheen vanaf februari 1940 in Eupen. Het werd in de drukkerij van de nazistische *Eupener Nachrichten*³⁸ vervaardigd en had een omvang van 32 bladzijden. Als hoofdredacteur werd Reinhold Michel genoemd, een redacteur van de *Eupener Nachrichten*, maar de eigenlijke leiding was in handen van Scherdin. Ook de medewerkers rekruteerde hij bij voorkeur uit de *Grenzlandarbeitskreis* van het Duitse instituut van de TH. De opzet van het blad en zijn ontvangst waren regelmatig onderwerp van overleg tussen de *Volksdeutsche Mittelstelle*, het bestuur van de *Verein für das Deutschtum im Ausland* (VDA) alsmede Wolfgang Ispert en Rudolf Hilgers, een andere coördinator van de grenslandpolitiek van de *Landeshauptmann*. Ook de financiering van het blad geschiedde door deze samenwerkende instellingen.³⁹

³⁸ Over de rol van de media in Eupen-Malmedy: Heidi Christmann, *Presse und gesellschaftliche Kommunikation in Eupen-Malmedy zwischen den beiden Weltkriegen* (München 1974) 424.

³⁹ ALVR 4695: Berichte über die Besprechungen mit der V.D.A.-Bundesleitung in Berlin, gez. Zilliken, 8-4-40, Teil 1: Besprechung am 4. April 1940.

Zwischen Maas und Rhein

Eine Heimatzeitschrift

4. Jahrgang

1943

Heft 1-3

Georg Scherdin:

Das Banner des Reiches.

Während in den unvorstellbar harten Winterkämpfen an der Ostfront die deutschen Soldaten und ihre Verbündeten Europa gegen die mit allen Mitteln vorgebrachten Stürme der bolschewistischen Armeen verteidigen und vor der Verdrängung bewahren, bemühen sich die anglo-amerikanischen Mächte, von der anderen Seite in die europäische Front einzudringen und sie mit militärischen und propagandistischen Mitteln zu unterhöhlen. In diesem Europa selbst leben die Völker bewußt oder unbewußt, gewollt oder nicht gewollt, als eine Schicksalsgemeinschaft, deren Wohl oder Weh vom Ausgang dieses Kampfes abhängt. Wer über diesen Krieg zur letzten Klarheit gekommen ist, kann sich der Erkenntnis nicht verschließen, daß es für alle in Europa lebenden Menschen nur zwei Möglichkeiten für die Zukunft gibt. Wenn Deutschland und seine Verbündeten siegen, wird unser Kontinent die Ordnung erhalten, die zum ersten Mal seit vielen Jahrhunderten die immer wieder auseinanderstrebenden Kräfte der europäischen Völker zusammenfassen und zur gemeinsamen Wirkung bringen wird. Siegen die außereuropäischen Mächte, so hat damit alles sein Ende gefunden, was europäische Kultur und Geschichte darstellt, alles, was uns das Leben überhaupt wert macht. Die geistige Verwirrung, die bei vielen europäischen Zeitgenossen herrscht, weil sie noch in den Vorstellungen einer unwiederbringlich dahingegangenen Zeit leben, läßt sie

De laatste aflevering van het tijdschrift Heimat draagt een nieuwe titel: Zwischen Maas und Rhein. Eine Heimatzeitschrift, 4 (1943) 1-3.

voorzien,⁴³ was *Heimat* bedoeld als een cultuurpolitiek orgaan van een toekomstig annexatiebestuur, dat tot de inval slechts terughoudend kon worden ingezet. Uit de ondertitel *für Maasland, Eifel und Ardennen* bleek echter dat het de bedoeling was het tijdschrift een veel grotere actieradius te geven, namelijk het gehele gebied rondom de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik.

De derde en belangrijkste functie van het blad was om dit heterogene gebied als germaans-eigen *Volkstumsraum* voor te stellen. Meer nog dan de andere doelstellingen moest dit echter zeer omzichtig gebeuren. 'Eine wesentliche Voraussetzung für die Wirkung der Zeitschrift', schreef Scherdin in april 1940 aan Hilgers, 'besteht darin, sie von allen volksdeutschen Absichten fernzuhalten' en in plaats daarvan over *Heimatverbundenheit* te spreken.⁴⁴

Zo presenteerde het blad zich allereerst als a-politiek orgaan voor allen die in de eerste oorlogsmaanden een ideologisch toevluchtsoord zochten, waarbij het in 'volkse' zin gedefinieerde begrip *Heimat* als dekmantel fungeerde. Stilzwijgend impliceerde dit *Heimat*-begrip dat de bij elkaar gelegen regio's eigenlijk alle tot de Duitse 'volksgemeenschap' behoorden: *Heimat* werd tot synoniem van een emotioneel voelbare en zingevende gemeenschap die onder de oppervlakte van de bestaande staten en hun actuele politieke ontwikkelingen was blijven voortbestaan.⁴⁵

⁴³ BAArch ZR 759 A 14: Heydrich an Bormann, Vorschlagsliche Nur. 4a. für die Verleihung des Kriegsverdienstkreuzes II. Klasse (mit Schwertern) v. 21. Januar 1942, 57f.

⁴⁴ ALVR 4585: Scherdin an Hilgers, 2.4.40.

⁴⁵ Bijvoorbeeld het voorwoord van de redactie in: *Heimat* 1 (1940) 1.

In de eerste uitgaven verschenen regionaal-historische bijdragen met een betrekkelijk conventionele inhoud; politieke stellingnamen ontbraken, evenals een nationaal-socialistische terminologie. Toch maakten de keuze en interpretatie van het historische materiaal de bedoelingen op het gebied van de grenslandpolitiek duidelijk. Het hoofdartikel in het eerste nummer was getiteld *Zwischen Rhein und Maas* en presenteerde een ook voor latere bijdragen typerend geschiedbeeld. Dat beruiste op de bewering dat geen ander grensgebied in Europa 'so voller politischer und kultureller Spannungen' was als het *Rhein-Maasland*. De geschiedenis van dit gebied bestond uit een duizendjarige strijd tussen *römischer Zivilisation, christlicher Kirche* en *germanischem Volkstum*, die zich 'nicht zu einer Synthese vereinigt' hadden. Uit deze *drei Kräften* werden voor elke historische periode specifieke nationale, religieuze en 'volkse' tegenstellingen afgeleid, terwijl tegelijk het Germaanse *Volkstum* van het grensland als een ontologisch continuüm werd voorgesteld. De tegenwoordige situatie deed zich voor als het resultaat van allesbeheersende strijd om 'volkse' en taalkundige identiteiten, politieke en economische belangen, religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen, maar onder de oppervlakte kon toch 'von jedem unverdorbenen Menschen unserer Heimat' het enig werkelijke identiteitsvormende element worden gevonden, namelijk het Germaanse *Volkstum*. Dit beeld van het grensgebied maakte het mogelijk de heterogene structuur van de Duits-Belgische-Nederlandse landendriehoek tegelijk te homogeniseren en te germaniseren. 'Den trennenden Kräften', zo concludeerde het artikel, 'muß deshalb trotz aller Widerwärtigkeiten [...] der Wille entgegengesetzt werden, das zu pflegen und zu hüten, was das Wesen dieser Landschaft und auch einen Teil unseres eigenen Lebens bedeutet.'⁴⁶

In het kader van deze interpretatie handelden de meeste andere vóór 10 mei gepubliceerde bijdragen over onderwerpen met een symbolisch-politieke lading in het Maas-Rijngebied: om te beginnen de Akense *Pfalz* van Karel de Grote; verder Germaanse bouwelementen in de hoofdkerken van Maastricht; in het grensgebied verspreide vestigingen van de Duitse Orde; grensoverschrijdende handelswegen, en dergelijke.

De bedreiging voor de soevereiniteit van de buurstaten die van *Heimat* uitging was voor de openbare mening in België en Nederland moeilijk te ontgaan. Zo sprak de Brusselse krant *Le Soir* in april 1940 over een 'Trojaans paard' in dienst van de 'geopolitiek van het Derde Rijk' en deed een beroep op de overheid daar een halt aan toe te roepen.⁴⁷ Op 9 mei, een dag voor de inval, verbood de Belgische regering *Heimat* na slechts twee nummers, maar dit verbod kon niet meer geëffectueerd worden; het reeds opgemaakte derde nummer werd slechts met vertraging gedrukt.⁴⁸ Daarna verdween het blad drie maanden uit beeld

⁴⁶ Friedrich Vandergaar, 'Zwischen Rhein und Maas', *Heimat* 1 (1940) 2-8.

⁴⁷ *Le Soir*, 17-4-1940, geciteerd naar de Duitse vertaling in: ALVR 4585: Anlage zu Scherdin an Hilgers, 22.4.40.

⁴⁸ (Redactioneel), 'An unsere Leser und Bezieher', *Heimat* 1 (1940) 96.

Wilhelm Welters

Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas

Ludwig Röhrscheid Verlag · Bonn

Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas, Ludwig Röhrscheid Verlag, Bonn 1938. Titelpagina van Wilhelm Welters dissertatie gepubliceerd door het Bonner Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande.

vanwege 'dienstliche Inanspruchnahme von Angehörigen der Schriftleitung und von Mitarbeitern': Scherdin werd in deze fase hoofd van het Akense bureau van de SD.⁴⁹

Na deze onderbreking verscheen het tijdschrift tot het begin van 1943 in een eigen *Heimat-Verlag*. Scherdin trad nu ook als uitgever en redacteur in de openbaarheid. De kring van medewerkers werd aanzienlijk uitgebreid. Bijna alle leden van de *Grenzlandarbeitskreis* leverden nu bijdragen, waarin de koers van het blad werd uitgezet, naast de vele hoofdartikelen van Scherdin. Daaronder bevonden zich enkele omvangrijke artikelen, zoals een nederzettingsgeschiedenis door Kaemmerer,⁵⁰ een dialectgeografische verhandeling

⁴⁹ (Redactioneel), 'Zu diesem Jahrgang', *Heimat* 1 (1940) 266.

⁵⁰ Walter Kaemmerer, 'Der geschichtliche Maasraum, Gaueinteilung in fränkischer Zeit', *Heimat* 2 (1941) 161-170; idem, 'Der geschichtliche Maasraum, Lebenslinien einer Landschaft', *Heimat* 2 (1941) 273-282; idem, 'Der geschichtliche Maasraum, Das Siedlungsbild des Landes in frühgeschichtlicher und römischer Zeit', *Heimat* 3 (1942) 102-120. Daarnaast plande Kaemmerer een monografie over de nederzettingsgeschiedenis in het Akense gebied in de moderne tijd, die in de vooroorlogse periode door bemiddeling van Scherdin door de *Landeshauptmann* financieel werd gesteund: ALVR 4585; Scherdin an Hilgers, 15.5.39; Quittung Kaemmerer, 15.9.38.

door Welter⁵¹ en verschillende onderzoeken door Scherdin over de verbreiding van de Duitse schrijftaal in het Belgische en Nederlandse grensgebied, die methodisch en tactisch aansloten bij zijn dissertatie.⁵² Op dezelfde voet als de bijdragen van leden van de *Arbeitskreis* verschenen stukken van nationaal-socialistische heemkundigen als de Akense leraar Reinhold Zimmermann, die pleitte voor een verbinding van rassenleer en heemkunde,⁵³ of museumdirecteur dr Heinrich Ropohl uit Erkelenz, die poogde regionale volksgebruiken, heidense riten en van neogermaanse stammen afgeleide identiteiten met elkaar te verbinden.⁵⁴ Daarnaast participeerden in toenemende mate ook Nederlandse collaborateurs, die bijdragen schreven binnen hetzelfde interpretatiekader. Deze werden meestal op de achterkant van het blad geplaatst.⁵⁵ Anoniem of onder pseudoniem geschreven stukken, af en toe bijdragen van vroegere activisten uit Eupen-Malmedy en overdrukken van Waalse auteurs versterkten de indruk van een werkelijk grensoverschrijdend forum van 'volkse' heemkunde. Het tijdschrift en de uitgeverij vormden het middelpunt van meer publicistische projecten. Met de *Nordwest-Reihe* bijvoorbeeld gaf Scherdin een serie populair-wetenschappelijke geschriften over het zogenaamde *Nordwestraum* uit,⁵⁶ terwijl met de *Malmedyer Heimat* in 1942 een lokale variant van *Heimat* ontstond.⁵⁷ Bovendien publiceerde de uitgeverij postuum een omvangrijke *Geschichte der Volksdeutschen in Belgien* van de Belgische pan-Germanist Heinrich Bischoff.⁵⁸

De titel *Heimat* was nu niet langer als dekmantel bedoeld, maar werd offensief in de context van een 'grundlegenden Neugestaltung des Westraumes'⁵⁹ geplaatst. Het blad functioneerde hierbij als instrument voor een selectieve integratie van de bezette samenlevingen in een toekomstig groot-germaans rijk en, daarmee verbonden, met de verdere organisatie van personen en groepen

⁵¹ Wilhelm Welter, 'Die maasländischen Mundarten im deutsch-niederländischen Kulturzusammenhang', *Heimat* 2 (1941) 33-45.

⁵² Georg Scherdin, 'Die deutsche Sprache im Westen von Eupen', *Heimat* 1 (1940) 138-149; idem, 'Schriftdeutsche Sprachzeugnisse zwischen Sittard und Roermond', *Heimat* 3 (1942) 18-25; idem, 'Die Verbreitung des Hochdeutschen als Kultur- und Schriftsprache im Aachener Grenzraum', *Heimat* 3 (1942) 161-176.

⁵³ Reinhold Zimmermann, 'Siedlungskunde als Grundwissenschaft jeder Volkskunde', *Heimat* 2 (1941) 348-352.

⁵⁴ Heinrich Ropohl, 'Zwischen Brügge und Köln, Die Volkstumslage in den Niederlanden - Blut, Brauchtum und Sprache', *Heimat* 1 (1940) 99-105; idem, 'Das Jahr der Heimat', *Heimat* 2 (1941) 2-9; idem, 'Der Martinstag in germanischer Jahresordnung', *Heimat* 2 (1941) 282-294.

⁵⁵ Daaronder: P.A. Schols, 'Die wahre Volkswohnung', *Heimat* 2 (1941) 86-90; Josef Wielders, 'Römische Bauernhöfe in Limburg? Bemerkungen über wirkliche Volks- und Heimatkunde', *Heimat* 2 (1941) 223 e.v.; Hubert Delsing, 'Müller und Mühlen im Echter Land', *Heimat* 2 (1941) 294-300; H. Bindels, 'Das "Kullplatt"', *Heimat* 2 (1941) 318 e.v.

⁵⁶ Een tijdlang ook onder de titel *Nordwest-europäische Reihe*. Zie hierover Müller 'Zwischen Maas und Rhein', 109-112.

⁵⁷ Paul Neuß, 'Geschichtsverein Malmedy', *Heimat* 3 (1942) 90 e.v.

⁵⁸ Heinrich Bischoff, *Geschichte der Volksdeutschen in Belgien* (hrsg. v. Georg Scherdin) (Aachen 1941).

⁵⁹ Ernst Bollmann, 'Volkstum zwischen Rhein und Schelde', *Heimat* 2 (1941) 305-318, hier: 317.

aan de andere kant van de grens die bereid waren tot collaboratie. In tegenstelling tot het traditionele deel van de Duitse *Heimabewegung* presenteerde men de regionale identiteitspolitiek als een werkzaam onderdeel van een veelomvattende rationele en technologische ontwikkeling van het overheerste gebied. In maart 1941 drukte het blad een rede van de rector van de TH, prof. Hans Ehrenberg, af waarin hij de *Neuordnung des Lebensraums* in het westen tot de hoofdtaak van de *Technische Hochschule* benoemde en een synthese van technologische modernisering en 'volkse' identiteitsvorming noodzakelijk achtte.⁶⁰ In september 1941 bepleitte ook Scherdin zo'n synthese, maar hij ging nog een stap verder door de gewelddadige germanisering in het bezette Polen als voorbeeld van de vorming van een nieuwe 'Germaanse' identiteit voor te stellen.⁶¹ Het perspectief van een gewelddadige gelijkschakeling van taal-, staats- en *Volkstumsgrenzen* in het westen met een optimaal geordend economisch leefgebied werd drie maanden later ook openlijk geschetst door de onderzoeksleider van de Akense *Grenzlandforschung*, de geografiehoogleraar Walter Geisler.⁶² In aansluiting daarop illustreerde Reinhold Zimmermann hoe een bijpassende regionale identiteit kon worden 'geproduceerd':

*Das Siedlungsgebiet der Franken reicht von der westlichen Nordsee bis zu den Ländern um Mosel und Main. Aber welche Fülle der Erscheinungsformen und Verhaltensweisen der dieses weite Gebiet bewohnenden Menschen tut sich selbst bei flüchtigster Überschau auf! Da heißt es nun, Ordnung in die Mannigfaltigkeit, Einheit [...] in die Vielheit zu bringen. Eine Rassenbild- und rassenseelenmäßige Bestandsaufnahme hätte hierfür die Grundlage abzugeben. Gleichzeitig wäre alles über Besiedlung, Brauchtum, Hausbau, Sprache, Lied, Tracht, Beschäftigung, Bodenbearbeitung usw. Bekannte und Erforschte nach bestimmten Gesichtspunkten neu zu überprüfen, unter Umständen auch neu festzustellen und mit dem rassischen Befunde zu vergleichen und in Beziehung zu setzen.*⁶³

Bij een kritische lezing wordt hier duidelijk hoe inhoudsloos dit soort willekeurig geconstrueerde identiteiten uiteindelijk zijn. Tegelijk wordt hier door Zimmermann een beslissend element in de redenering ingevoerd, namelijk de definitie van de regionale identiteit als *fränkisch* [van de Franken als Germaanse stam]. Deze definitie maakte het mogelijk een relatie te leggen tussen Karel de Grote en het Karolingische Rijk met de 'volkseigen' *Neuordnung des Grenzraumes*: de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik werd daarmee tegelijk tot kerngebied van een Europees rijk en van de daar heersende Germaanse stam verklaard. In

⁶⁰ Hans Ehrenberg, 'Hochschule und Lebensraum', *Heimat* 2 (1941) 65-70. Zie ook de volledige versie van deze op 5 maart 1941 ter gelegenheid van de rectoraatsoverdracht uitgesproken rede: Hans Ehrenberg, 'Die Aufgaben der Technischen Hochschule zu Aachen im westdeutschen Grenzraum', *Jahrbuch der Technischen Hochschule zu Aachen* 1 (1941) 17-23.

⁶¹ Georg Scherdin, 'Wissenschaft von Volk und Volkstum', *Heimat* 2 (1941) 241-245.

⁶² Walter Geisler, 'Die Bedeutung der Sprachgrenze im Westen', *Heimat* 2 (1941) 337-348.

⁶³ Zimmermann, 'Siedlungskunde als Grundwissenschaft', 350 e.v.

de *Volkstumspolitik* van de SS vormde dit *fränkische* gebied een van de drie 'Germaanse' regio's op het grondgebied van de Nederlandse nationale staat. Heinrich Ropohl, die in 1941 aan de cultuurpolitiek van de SS in Nederland meewerkte⁶⁴, beschreef de grondtrekken van deze 'volkseigen' regionale verdeling in *Heimat* als volgt:

[D]ie Bewohner des Landes an Schelde, Maas und Rhein gehören zu den selben deutschen Stämmen, die an Nieder- und Mittelrhein, in Westfalen und der ganzen niederdeutschen Tiefebene wohnen. Es sind Franken, Niedersachsen und Friesen. [...]

Man muß sich diese Volkstumslage, die notwendig die Grundlage für das Verständnis der ganzen niederländischen Geschichte darstellt, einmal schwarz auf weiß an der Karte vor Augen führen. Der einheitliche große Siedlungsraum der Franken reicht vom Rhein bis vor Brügge, Antwerpen und Amsterdam. Es ist volkstumsmäßig ein einziger großer Raum. Der große norddeutsche Siedlungsraum der Niedersachsen geht durch ganz Westfalen und stößt an die Zuidersee. [...] Die Friesen schließlich besiedeln den Küstenstreifen von Ostfriesland (zwischen Ems und Weser) bis Ostende, überall mehr oder minder gemischt mit den angrenzenden Niederfranken und Niedersachsen. [...]

Aber die Volkstumslage des Landes an Schelde, Maas und Rhein stand und steht nicht nur auf dem Papier. Die innere Verbundenheit dieses Raumes mit dem stammesgleichen deutschen Volkstum blieb die Jahrhunderte hindurch lebendig im heimatlichen Brauchtum. Überall im Land zeugen fränkische und niedersächsische Hofanlagen für den Ursprung der bodenständigen Kultur dieses Landes. Von Giebel und Türbalken, Möbel und Gerät grüßen die alten germanischen Sinnzeichen, der Sechsstern, die Ingrune usf., und zwar in genau den selben Formen, die uns im Fränkischen (z.B. im Erkelenzer Land) und Niedersächsischen (z.B. im Münsterland) begegnen. Dasselbe Jahresbrauchtum geht durch den ganzen niederfränkischen und niedersächsischen Raum. [...] Das ist der Ahnenpaß eines Landes [...].⁶⁵

De laatste zinnen verwijzen opnieuw naar de sleutelrol van het *Heimat*-discours. In de woorden van Scherdin zou een 'völkische Geschichte unseres Raumes' ontworpen en daarmee een 'Bewußtsein der kulturellen Zusammengehörigkeit und der gleichen Art [...] diesseits und jenseits der Staatsgrenzen' moeten worden opgewekt. Hoe dit zou kunnen worden gedaan, maakt hij duidelijk aan de hand van de ornamenten op een wijwaterbakje en een grafsteen uit Limburg, waarin hij een Germaanse levensboom en een hakenkruis ziet:

⁶⁴ Samen met zijn broer Josef stelde Ropohl in 1941 een reizende tentoonstelling samen voor de hieronder te behandelen *Volksche Werkgemeenschap van de Nederlandsche SS* en de vereniging *Das Ahnenerbe* van de Duitse SS. Vgl. aantekening van Hans Ernst Schneider v. 18. Oktober 1941, in: N.K.C.A in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-Archieven* (Den Haag 1976) Bd. 1, 585 e.v.

⁶⁵ Heinrich Ropohl, 'Zwischen Brügge und Köln. Die Volkstumslage in den Niederlanden. Blut, Brauchtum und Sprache', *Heimat* 1 (1940) 99-105, hier: 100 e.v. [Noot van de vertaler: de topos van de Franken, de Friezen en de Saksen als 'stamvaders' van het Nederlandse volk is uiteraard veel ouder en ook in de Nederlandse geschiedschrijving lange tijd ingeburgerd geweest. Een kritische beschouwing hierover geeft Marnix Beyen, 'A tribal trinity: the rise and fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the historical consciousness of the Netherlands since 1850', *European History Quarterly* 30 (2000) 493-532].

‘Unsere Heimat [...] ist voll von diesen Überlieferungen. Man muß sie nur sehen wollen’. Scherdin wilde een verjonging en radicalisering van de heemkundige organisaties en hun omvorming tot een populaire ‘volkse’ beweging. Daarmee trok hij tegelijk ten strijde tegen elke vorm van regionaal-historische activiteit, die ‘die Gemeinsamkeiten unseres germanisch bestimmten Raumes zu leugnen und durch “Forschungen” zu widerlegen’ waagde.⁶⁶ Uit de pen van een leidinggevende SD-er was dit een reële bedreiging.

Op basis van deze machtspositie ontwierp en verspreidde *Heimat* een aantal mogelijke legitimaties voor een regionale herinrichting op basis van verschillende ruimtelijke indelingen. De eerste betrof het gebied vlakbij de Duitse westgrens. In aansluiting bij zijn dissertatie definieerde Scherdin dit als het oorspronkelijke verspreidingsgebied van de Duitse taal, dat bij de ‘kunstmatige’ grensbepalingen in de negentiende eeuw buiten beschouwing was gelaten en dat als gevolg van de industrialisering door het Nederlands weggedrukt zou zijn. Analooq zou de Duitssprekende strook tussen de Hoge Venen en de Nederrijn de ‘natuurlijke ordening’ van dit grensgebied bepalen.⁶⁷ In België reikte deze zone niet veel verder dan de informeel geannexeerde Duitstalige gemeenten; op Nederlands gebied omvatte het een groot deel van Zuid-Limburg, inclusief de Mijnstreek. Aan te nemen valt dat hij hiermee de aansluiting van Zuid-Limburg en de verlegging van de grens tot aan de Maas wilde legitimeren. Daarbij valt op dat Scherdin de rechtvaardiging van de onofficiële annexatie van de van oudsher Belgische gemeenten ook op Zuid-Limburg van toepassing verklaarde. In beide gevallen verklaarde hij de verdringing van de Duitse taal door een systematische politiek van *Entdeutschung*, zij het met verschillende middelen: in België door repressieve assimilatie, in Nederland door geleidelijke bestuurlijke en kerkelijke hervormingen in verband met de komst van vreemde arbeidskrachten na de ontwikkeling van de steenkolenmijnbouw.⁶⁸

In beide gevallen vond Scherdin aanhang en leiders voor deze *Volkstumskämpfe*: aan de Belgische zijde veranderde hij de expliciet tegen het ‘volkse’ *Deutschtums*-idee gerichte dialectvereniging in een ‘*Volkstumsbewegung*’ en zorgde hij ervoor dat de volledig geïsoleerde Luikse hoogleraar Heinrich Bischoff de leiding daarvan overnam;⁶⁹ aan de Nederlandse kant, waar zo’n taalforum ontbrak, greep hij de verkiezing van een Limburgse delegatie naar het Frankfurter Parlement in 1848 en het pleidooi van de afgevaardigde Von Scherpenseel voor aansluiting bij Duitsland aan voor een soortgelijke redenering.⁷⁰

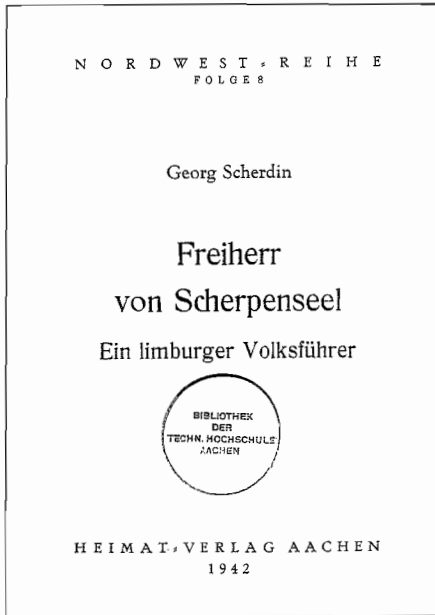
⁶⁶ Georg Scherdin, ‘Aufgaben der Heimatforschung in unserem Raum’, *Heimat* 3 (1942) 2-16.

⁶⁷ Scherdin, ‘Die Verbreitung des Hochdeutschen als Kultur- und Schriftsprache im Aachener Grenzraum’, 176.

⁶⁸ Georg Scherdin, ‘Die deutsche Sprache im politischen Kampf’, *Heimat* 1 (1940) 197-208, hier: 205 e.v.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*; idem, ‘Die 48er Revolution in Limburg’, *Heimat* 1 (1940) 165-182; idem, *Freiherr von Scherpenseel. Ein limburgischer Volksführer* [Nordwest-Reihe, Bd. 8] (Aachen 1942).

Titelblad van een brochure van Georg Scherdin over Freiherr von Scherpenseel als Limburgse 'volksmenner', *Nordwest-Reihe*, deel 8, Heimat Verlag Aken, 1942.

Veel sterker dan de Duitse taalzone werd in *Heimat* een tweede ruimtelijke constructie op de voorgrond geplaatst: het zogenaamde *Maasland*. In dit gebied waren de 'Duitstalige' grensstreken inbegrepen, maar die werden slechts als overgangszone van het Rijn- naar het Maasland geïnterpreteerd: zij vormden een *Grenzraum* als vervanging van de (staatkundige) grenslijn. Niettemin bleef onduidelijk hoever het 'Maasland' zich eigenlijk uitstrekte. Zo leidde Walter Kaemmerer uit de vroeg-middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis, het verloop van de water- en verkeerswegen en van de frankische gouwindeling een homogeen 'volks' Maasland af, dat naast de *Kräftedreieck Aachen-Maastricht-Lüttich* ook een deel van de Ardennen omvatte.⁷¹ Tot een andere begrenzing van het Maasland kwam Wilhelm Welter op basis van de dialectgeografische methode van het Bonner *Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande*. Volgens hem was het Maasland een zelfstandige taalkundige en etnische eenheid binnen het Nederrijnse taalgebied, dat zich van Aken en Eupen over Maastricht en Roermond tot het Vlaamse Hasselt uitstrekte, maar niet tot in Wallonië reikte. Het Duits-Nederlandse grensgebied bij Aken, het *Aachener Land*, duidde hij daarbij aan als een gemengde zone met het Keulse taalgebied.⁷² Daardoor kon hij Aken de eerder genoemde rol van *Mittler zwischen Rhein und Maas* toekennen.⁷³ Heinrich Ropohl daarentegen breidde het Maasland uit tot het vroegere

⁷¹ Kaemmerer, 'Der geschichtliche Maasraum' 165; zie ook 164-168.

⁷² Walter Welter, 'Die maasländischen Mundarten im deutsch-niederländischen Kulturzusammenhang', *Heimat* 2 (1941) 33-45.

⁷³ Welter, *Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas*.

hertogdom Gelre en de uitbreiding daarvan in het mondingsgebied van Maas en Rijn.⁷⁴ Weer anderen stelden economisch- en sociaal-historische, culturele of landschappelijke samenhangen op de voorgrond; een uniforme ruimtelijke begrenzing treft men echter niet aan.

Er was echter één gemeenschappelijk kenmerk in deze verschillende modellen van het Maasland: in alle gevallen had dit vertoog in grote omvang en intensiteit betrekking op de Nederlandse provincie Limburg. Ook het Maasland-discours was in die zin gericht op een verlegging van de westgrens naar de Maas, zij het met de optie van verdere annexaties van Nederlands, Vlaams of Waals gebied en zonder de prioriteit van een legitimatie met behulp van de taalsituatie. Evenzeer werd verder Aken als historisch, cultureel en economisch centrum van het Maasland gepresenteerd, waarbij de formule van *Mittler zwischen Rhein und Maas* in verschillende variaties terugkwam. Het (zelf)beeld van de 'Maaslandse' bevolking bestond uit een combinatie van verschillende ingrediënten uit de Franken-, Rijks- en Karelsmythen:

Das Land zwischen Rhein und Maas war einmal der Kernraum des alten germanisch-deutschen Reiches. Von hier aus stießen die fränkischen Stämme nach Westen, Norden und Süden vor, um die Einheit des damaligen Europa zu erkämpfen. [...] Aus unserem Raum wuchsen die Karolinger hervor. Ihr bedeutendster Mann, Karl der Große, der die Einheit Europas zum ersten Mal wahr gemacht hat, war ein Sohn des Maaslandes. Auch als dieses große Reich bereits aufgeteilt war, lebte die Idee in unserem Raum weiter und hatte in Aachen, der Stadt Karls des Großen, ihren Mittelpunkt.⁷⁵

In aansluiting op dit zo ingezette historische materiaal, identificeerde Scherdin het Karolingische rijk met een toekomstig Europa onder Duitse heerschappij en smolt hij Karel de Grote en Adolf Hitler samen tot één tijdloze leidersfiguur.⁷⁶

Op de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik werd echter tegelijk ook een agressief vijandbeeld geprojecteerd, namelijk dat van een vermeende *Verwelschung* [denigrerend voor romanisering, vert.] van het 'Maasland'. Maastricht en Luik werden nu niet meer als partner, maar als tegenpool van Aken beschouwd: Luik als Belgisch-Frans, Maastricht als bruggenhoofd voor een tegelijk Franse en Anglo-Amerikaanse greep naar het 'Maasland'.⁷⁷ Net als Scherdin eiste ook een van zijn Limburgse collaborateurs in *Heimat* een rigide culturele zuivering. Hij verstoutte zich tot het voorstel 'jedes zweite oder dritte Haus niederzulegen' om daarvoor in de plaats 'fränkische Langhäuser' met 'Garage für den Volkswagen' te bouwen.⁷⁸ Op basis van deze redening werd een 'volkse' identiteitsvorming van onderop in scène gezet. Terwijl de *verwelschte*

⁷⁴ Heinrich Ropohl, 'Maasland Geldern', *Heimat* 1 (1940) 239-247.

⁷⁵ Georg Scherdin, 'Im Geiste unserer Heimat', *Heimat* 1 (1940) 133-137, hier: 137.

⁷⁶ [Noot van de vertaler: zie over de rol van Karel de Grote in het nationaal-socialistische geschiedbeeld: K.F. Werner, 'Karl der Große in der Ideologie des Nationalsozialismus. Zum Verantwortung deutscher Historiker für Hitlers Erfolge', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 101 (1997/98) 9-64].

⁷⁷ Georg Scherdin, 'Preußischer Stil in Aachen', *Heimat* 2 (1941) 97-105, speciaal 98 e.v.

⁷⁸ P.A. Schols, 'Das limburgische Siedlungshaus', *Heimat* 2 (1941) 184-187.

(geromaniseerde) Maastrichtse bourgeoisie van het politieke en culturele podium verdween, zo stelde Scherdin, beleefde Limburg een 'Wiedergesundung des Volkstums' en realiseerde het de 'Anschluß an den großen germanischen Kulturraum, dem es für lange Zeit entfremdet war'.⁷⁹

In het begin van het jaar 1943 veranderde *Heimat* van titel. Onder de nieuwe titel *Zwischen Maas und Rhein - Eine Heimatzeitschrift* verschenen echter nog maar een paar nummers. Klaarblijkelijk spande Scherdin zich in voor een verdere nazificering van het Maasland-vertoo, maar zijn laatste hoofdartikel is niet veel meer dan een met regionale clichés verrijkte wervingstekst voor de 'Germaanse' regimenten van de *Waffen-SS*.⁸⁰ Scherdin had Aken op dat moment reeds verlaten: zijn verdere carrière in de SD voerde hem naar Brussel en Kopenhagen.⁸¹

De 'Frankische Werkgemeinschaft De Spade' en het tijdschrift 'Frankenland'

De zogenaamde identificatie van het Limburgse 'volkseigen' was niet zozeer een in Limburg zelf geworteld proces van regressieve collaboratie, als wel een concreet organisatorisch project dat via publiciteitsmedia werd uitgevoerd. Met behulp van zijn Limburgse contacten uit de vooroorlogse periode bouwde Scherdin vanaf 1940 een netwerk van lokale 'volkse' heemkundekringen op, die het tijdschrift *Heimat* als gemeenschappelijk orgaan erkenden. De eerste van deze groepen ontstond in Sittard; daarna volgden Roermond, Heerlen en Maastricht. Op de oprichtingsvergaderingen van deze lokale groepen nam een referaat door Scherdin over het thema *Fragen der beiderseitigen Grenzlande* een vaste plaats in.⁸²

Na verloop van tijd werden deze lokale 'cellen' samengevoegd tot de *Limburgsche Werkgemeinschaft voor Heem en Kultuur 'De Spade'*, die wederom *Heimat* als orgaan zag,⁸³ en die gefinancierd werd met middelen van de *Landeshauptmann*.⁸⁴ *De Spade* presenteerde zich in deze fase als een gemeenschappelijke beweging van 'alle[r] auf dem Boden der völkischen Erkenntnisse stehenden Männer und Frauen Limburgs'. Door de reorganisatie van de regionale geschiedbeoefening en folklore naar het voorbeeld van de Duitse heemkunde zouden de 'germanischen Gemeinsamkeiten nach Osten, Süden und

⁷⁹ Georg Scherdin, 'Limburgs Abkehr vom Westen', *Heimat* 2 (1941) 180-184.

⁸⁰ Georg Scherdin, 'Das Banner des Reiches', *Zwischen Maas und Rhein* (= *Heimat* 4 [1943]) 1-5. Opvallend is dat ook het antisemitisme nu sterker naar voren kwam. Zo probeerde auteur Hans Bongard door het aanhalen van anti-joodse wetten van Karel de Grote en onder verwijzing naar progroms in Rijnland het antisemitisme als positief traditioneel element te waarderen: Hans Bongard, *Juden-Einflüsse in Aachen und Umgebung, Zwischen Maas und Rhein* (= *Heimat* 4 [1943]) 24-30.

⁸¹ BAArch, R 58/997: Reisebericht des RSHA, Amt III D 3, over een dienstreis naar Keulen, Brussel en Den Haag v. 13. April 1943; BAArch, SSO (ehem. BDC): Chef der Sipu und des SD, Kaltenbrunner, an Scherdin, 1. Juni 1944, Scherdin, Georg 20/10/04.

⁸² Johan Willems, 'Heimatverein "De Spade". Die Pflege heimatlicher Überlieferung in Limburg', *Heimat* 3 (1942) 209-212.

⁸³ Ibidem, 211. Zie ook H. Bindels, 'De ontwikkeling van "De Spade". Rede bij de opening van het Spadehuis in Sittard op 15 Januari 1944', *Frankenland* 5 (feb. 1944) 116 e.v.

⁸⁴ BAArch NS 21/933: Mai an Schneider, 15. Dezember 1942.

Norden' benadrukt en de staatsgrenzen 'als unwesentlich' kunnen worden voorgesteld. Tegenover dit aanbod tot 'volkse' samenwerking stond de veroordeling van gevestigde Limburgse regionale historici als agenten van Hollandse, Franse en Engelse belangen en vertegenwoordigers van een 'jüdisch-demokratisch-liberalistischen Geisteshaltung'.⁸⁵

Nadat de bezettingsautoriteiten de organisatie gedurende korte tijd hadden stilgelegd - vermoedelijk waren er andere doelstellingen in het spel dan de grenslandpolitieke van vóór de oorlog⁸⁶ - werd die in december 1942 in Maastricht opnieuw opgericht onder de naam *Frankische Werkgemeinschaft 'De Spade'*. Voorzitter werd de Sittardse mijnwerker Bindels, een vertrouweling van Scherdin. De organisatie werd nu niet meer alleen door de vooroorlogse activisten van de grenslandpolitiek gesteund, maar was onderdeel van het cultuurpolitieke netwerk van de bezettingsautoriteiten, nauwkeuriger: van de *Volksche Werkgemeinschaft* (vanaf 1943: *Germaansche Werkgemeinschaft Nederland*), een door Duitse functionarissen gecontroleerde organisatie van de *Nederlandsche SS*.⁸⁷

De *Volksche Werkgemeinschaft* die enkele weken na de inval in nauwe samenwerking van bezettingsautoriteiten en de Nederlandse en de Duitse SS was opgericht, wilde het 'Zentrum der germanischen wissenschaftlichen Arbeit in den Niederlanden' zijn.⁸⁸ Haar hoofdtaak was om uit het reservoir van tot collaboratie geneigde Nederlanders een intellectueel kader te vormen en die voor te bereiden op de overname van leidende functies in de *Nederlandsche SS*, de overheidsadministratie, de wetenschap en het culturele leven. Met die opzet steunde zij collaborerende wetenschappers, studenten en leken in de vestiging en ontwikkeling van vakgebieden aan de universiteiten die van belang waren voor de 'volkse' rassenpolitiek. Bijkomend doel was de bezettingspolitiek van de SS in publiciteitsmedia uit te dragen, maar ook om een op raskenmerken gebaseerde selectie van de Nederlandse bevolking voor te bereiden⁸⁹ en Nederlandse kolonisten voor de ontvolkte gebieden in Oost-Europa te werven.⁹⁰

Bovendien richtte de *Volksche Werkgemeinschaft* een reeks populaire organisaties en publiciteitsorganen op. Die zouden een deel van de Nederlandse samenleving moeten winnen voor de opheffing van de Nederlandse staat in een toekomstig Europa onder Duitse hegemonie en die in de voorlopers van zo'n toekomstige ordening moeten integreren. De Duitse coördinator van de *Volksche*

⁸⁵ Willems, 'Heimatverein "De Spade"', 210.

⁸⁶ Een aanwijzing hiervoor is een controverse tussen *Generalkommissar* Schmidt en Mai over de totstandkoming van de heroprichting en de uiteenlopende politieke doelstellingen in dat verband. Vgl. antekening Mai, 12. März 1943, in: In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 2, 989 e.v.

⁸⁷ Uitvoeriger hierover: In 't Veld, *De SS en Nederland*, 217-281.

⁸⁸ BArch (ehem. BDC) O. 994: Kurator Wüst und Geschäftsführer Sievers des Vereins *Das Ahnenerbe* an Himmler, 15.4.43.

⁸⁹ Autor Innenkollektiv für Nestbeschmutzung, *Schweigepflicht. Der Fall Schneider und andere Versuche, nationalsozialistische Kontinuitäten in der Wissenschaftsgeschichte aufzudecken. Eine Reportage* (Münster 1996) 119 e.v.

⁹⁰ In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 1, 273 e.v.

Werkgemeinschaft, Hans Ernst Schneider,⁹¹ noteerde in augustus 1940 na een bespreking met Ispert, de vooroorlogse chef van het Akense SD-bureau Friedrich Knolle en de leider van de *Nederlandsche SS* Johannes Hendrikus Feldmeijer, dat het ging om de opvoering van schijnbaar a-politieke *Erlebniswerte*, die toch de 'volkse' ideologie en het germanocentrische Europadiscours van de SS overbrachten en daarmee anticipeerden op de 'Auslöschung der niederländischen Ostgrenze'. De bevordering van zo'n 'völkische [...] Selbstbesinnung' van de Nederlanders ging samen met de organisatie van personen die zich daardoor het meest voelden aangesproken. De *Volksche Werkgemeinschaft* diende als een soort periscoop om 'genau alle Verbände, Vereine, Gruppen usw. kennenzulernen, die sich mit volkskundlicher oder volkstumpolitischer Arbeit beschäftigen'. Zij oefende daarmee ook een cultuurpolitieke controlefunctie uit: 'Wo wertvolle Kräfte vorhanden sind, müssen sie sofort von uns gestützt werden; wo Gegenkräfte an der Arbeit sind, müssen sie zu unterbinden versucht werden, zumindest muss genauestens um ihr Treiben gewusst werden', aldus Schneider.⁹²

Met dit doel stichtte de *Volksche Werkgemeinschaft* drie regionale culturele organisaties, die in organisatorische en ideologische zin een opsplitsing van Nederland langs 'volkseigen' grenzen weerspiegelden. Als eerste van deze *Volkstumsorganisationen* ontstond in het begin van 1941 *Saxo-Frisia*, dat het noordoostelijke deel van Nederland en een deel van de provincie Gelderland afdekte. Aansluitend bij separatistische neigingen in Nederland en voorbereidend grenslandpolitiek werk in Duitsland, propageerde deze organisatie een 'volkseigen' identiteit als Friesen en Nedersaksen en werkte zij aan de vereniging met de aangrenzende Oost-Friese en Nedersaksische gebieden in Duitsland.⁹³ De tweede regionale *Volkstumsorganisation* was de *Frankische Werkgemeinschaft 'De Spade'*, die na de heroprichting in 1942 de provincies Limburg, Brabant en het zuidelijke deel van Gelderland besloeg. In die gebieden dichtte men de bevolking een identiteit als Franken toe.⁹⁴ Een van de initiatiefnemers berichtte over de oprichting:

⁹¹ Schneider, die zogenaamd aan het einde van de oorlog om het leven was gekomen, veroorzaakte in april 1995 een wetenschappelijk schandaal, toen Nederlandse televisiejournalisten onthulden dat hij onder de schuilnaam Hans Ernst Schneider medeoprichter was geweest van het instituut voor Germanistik van de RWTH-Aachen, rector van de RWTH was geweest en de betrekkingen van de universiteiten in Noordrijn-Westfalen met Nederland had gecoördineerd. Het schandaal was aanleiding voor tal van publicaties: Autor Innenkollektiv für Nestbeschmutzung, *Schweigepflicht*; Antirassismus-Referat der Studentischen Versammlung an der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg (Hg.), *Ungeahntes Erbe. Der Fall Schneider/Schwerte: Persilschein für eine Lebenslüge* (Aschaffenburg 1998); Ludwig Jäger, *Seitenwechsel. Der Fall Schneider/Schwerte und die Diskretion der Germanistik* (München 1998); Helmut König (Hg.), *Der Fall Schwerte im Kontext* (Opladen 1998); Wilfried Loth; Bernd-A. Rusinek (Hg.), *Verwandlungspolitik. NS-Eliten in der westdeutschen Nachkriegsgesellschaft* (Frankfurt 1998); Claus Leggewie, *Von Schneider zu Schwerte. Das ungewöhnliche Leben eines Mannes, der aus der Geschichte lernen wollte* (München 1998).

⁹² Aantekening Schneider, 17.8.40, in: In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 1, 519 e.v.

⁹³ Uitvoerder: Gjal't Zondergeld, *De Friese beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Leeuwarden 1978).

⁹⁴ In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 1, 276.

Die Leute [van De Spade] waren in sehr offizieller Weise unter Führung des Bürgermeisters von Maastricht im grossen Rathausaal zusammengekommen und erwarteten richtunggebende Anweisungen. [...] Wir entschlossen uns daher, doch den entscheidenden Schritt zu tun. Es sprach zunächst Herr Bindels über die bisherige Tätigkeit des 'Spadens', dann sprach [der Vorsitzende der Volkschen Werkgemeinschaft, T.M.] Dr. Theuniss aus dem Stegreif über die Arbeit der Volkschen Werkgemeinschaft, und schliesslich unterrichtete van der Molen über die Tätigkeit der Saxo-Frisia. Nach einigen Fragen aus der Versammlung heraus [...] erklärte Dr. Theuniss die 'Frankische Werkgemeinschaft' für gestiftet. Die Formulierung dabei musste äusserst vorsichtig sein, da eine Reihe von Personen anwesend waren, die mit einer offiziellen Einordnung in die SS nicht einverstanden gewesen wären. Dr. Theuniss erklärte deshalb die Stiftung 'im Namen des Stifters der Volkschen Werkgemeinschaft' für getätigt. Es steckt darin eine gewisse Überrumpelung verschiedener Personen, auf die es aber nach Lage der Dinge wesentlich ankommt und die wir hoffen, weiterhin bei der Stange halten zu können.⁹⁵

De derde regionale organisatie, *De Lage Landen*, ontstond in september 1943 voor de provincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland.⁹⁶ Om de drie organisaties te coördineren richtte de *Volksche Werkgemeinschaft* nog een *Bond voor Heem- en Volkskunde* op, die in een personele unie door de voorzitters van *Saxo-Frisia* en *De Spade* werd geleid.⁹⁷

Met de heroprichting van *De Spade* kwam de Limburg-politiek van Scherdin en de kring rond *Heimat* ten einde. De *Volksche Werkgemeinschaft* was evenzeer afkerig van een verdere 'Abhängigkeit von Aachen' als van een voortzetting van de grenslandpolitiek op dezelfde voet. In plaats van de 'limburgischen Anschlusspolitik' in de zin van Scherdin moest de 'vorpolitische Vorbereitung des grossgermanischen Reichsgedankens' komen, wat niet in de laatste plaats tot uiting kwam in de naamswijziging en in de uitbreiding van de reikwijdte tot het 'gesamten fränkischen Raum der Niederlande'.⁹⁸ Ook qua personeel werd *De Spade* nu nauw verbonden met de *Volksche Werkgemeinschaft*. Voorzitter Bindels klom in 1943 op tot secretaris van de overkoepelende organisatie en van de *Bond voor Heem- en Volkskunde*,⁹⁹ en samen met zijn medewerker Johan Willems, secretaris van *De Spade*, bereidde hij de oprichting voor van de derde *Volkstums*-organisatie *De Lage Landen*.¹⁰⁰ Ook de financiering van *De Spade* ging na een overgangsfase in

⁹⁵ Aldus de opvolger van Schneider als coördinator van de *Ahnenerbe* voor de 'Volkstumspolitik' in Nederland, Wilhelm Mai, aan Schneider: BArch NS 21/933, 15. Dezember 1943.

⁹⁶ In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 1, 276.

⁹⁷ BArch, NS 21/933: Mai an Rouenhoff, Arbeitsbericht für den Monat September 1943; NIOD, HSSPF 17d: Verslag van de Stafbespreking op 23. September 1943.

⁹⁸ Aantekeng van Mai, 12. März 1943, in: In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 2, 988 e.v.

⁹⁹ Ibidem, Bd. 1, 272 e.v., 276.

¹⁰⁰ NIOD, HSSPF 17d: Verslag van de Stafbespreking op 23.9.43 in Utrecht.

1943 over van de *Landeshauptmann* op de *Volksche Werkgemeinschaft*, c.q. *Das Ahnenerbe* van de SS.¹⁰¹

De heropricting betekende ook professionalisering. In juli 1943 trad *De Spade* in de openbaarheid met een populair programma van festiviteiten, dat in hoge mate berustte op sprekers en reizende tentoonstellingen van de *Volksche Werkgemeinschaft*.¹⁰² Sedert oktober verscheen het eigen tijdschrift *Frankenland*. In januari 1944 volgde de opening van het eerste *Spadehuis* met kantoor-, bibliotheek-, vergader- en atelierruimten in Sittard.¹⁰³ In dezelfde maand ontstond in Eindhoven een eerste lokale werkgroep van de organisatie buiten Limburg.¹⁰⁴ Meteen daarna intensiveerde *De Spade* ook de 'Verbindungen zum benachbarten Rheinland' en sloot met een reeks grensoverschrijdende bijeenkomsten aan bij de culturele uitwisseling van de *Verständigungsgesellschaften*.¹⁰⁵ In juli 1944 werd een tweede en groter *Spadehuis* in het representatieve Maastrichtse *Dinghuis* geopend, dat daarnaast ook een werkplaats voor *Volkskunst* moest herbergen.¹⁰⁶ Nog in dezelfde maand verwierf *De Spade* een gebouw voor een derde soortgelijk centrum in Roermond.¹⁰⁷ Het aantal leden was op dat moment tot ongeveer duizend gestegen en was daarmee hoger dan dat van de beide andere *Volkstums*-organisaties van de *Volksche Werkgemeinschaft*.¹⁰⁸

De professionalisering en heroriëntering blijkt het duidelijkste uit de vervanging van *Heimat* door het tijdschrift *Frankenland*. Als maandschrift verscheen dit van oktober 1943 tot juli 1944 bij een gelijknamige in Sittard gevestigde uitgeverij.¹⁰⁹ Het uiterlijk verschilde aanzienlijk van het nogal armoedig vormgegeven *Heimat*. Het blad had een omvang van 26 pagina's, was voorzien van een royale lay-out en uitvoerig geïllustreerd op relatief hoogwaardig papier; de in twee kleuren gedrukte titelbladen toonden foto's van representatieve gebouwen of boerderijen in de regio. In het blad werden uitsluitend Nederlandse teksten opgenomen; men zag dus af van de grensoverschrijdende distributie en het Duitstalige publiek van de *Heimat*. In de berichtgeving speelden de Duitse en Vlaamse grensgebieden slechts een ondergeschikte rol, hoewel verwijzingen naar Aken als het historische centrum van de Frankische macht niet ontbra-

¹⁰¹ De financiën van *De Spade* betroegen in 1943 fl. 4.000.- per maand; voor de extra-uitgaven voor de de tijdschriften van *De Spade* en *Saxo-Frisia* werd samen fl. 3.500.- toegekend. Vgl. BArch NS 21/136: Snijder an Sievers, 5. Juli 1943; Vermerk Mai betr. Neufinanzierung der GWN, einschliesslich der Lehr- und Forschungsstätte für Erbbiologie, 20. November 1943.

¹⁰² L.Verschure, 'Nieuws uit de Werkgemeinschaft', *Frankenland*, 1 (okt. 1943) 25; RIOD HSSPF 17d: Verslag van de stafbespreking op 23.9.43 in Utrecht.

¹⁰³ Jacques Delsing, 'Het Spadehuis geopend', *Frankenland* 5 (feb. 1944) 115; L. Verschure, 'Nieuws uit de Werkgemeinschaft', *Frankenland* (juni 1944) 250 e.v.

¹⁰⁴ BArch NS 21/933: Mai an Rouenhoff, Monatsbericht für die Monate November, Dezember 1943 und Januar 1944; L. Verschure, 'Nieuws uit de Werkgemeinschaft', *Frankenland* 1/5 (feb. 1944) 140.

¹⁰⁵ BArch, NS 21/933: Mai an Rouenhoff, Monatsbericht für die Monate Februar und März 1944.

¹⁰⁶ BArch, NS 21/993: Mai an Thole, Monatsbericht für den Monat Juni 1944.

¹⁰⁷ BArch, NS 21/933: Mai an Thole, Monatsbericht für den Monat Juli 1944.

¹⁰⁸ BArch, NS 21/933: Mai an Rouenhoff, Monatsbericht für den Monat Mai 1944.

¹⁰⁹ BArch, NS 21/932: Bericht van Houten, 9. März 1944.

ken.¹¹⁰ Anders dan de redactie van *Heimat* gebruikte die van *Frankenland* onder leiding van Jacques Delsing nooit nationaal-socialistische termen en symbolen. In plaats daarvan gaf zij een a-politiek zelfbeeld van de regio en van de uitgevende organisatie. Op iedere uitgave werd er op de voorpagina voor gepleit zichzelf als 'Franken' te 'germaniseren', gevolgd door artikelen, verhalen, gedichten, foto's en grafieken, waarmee de redactie het etnische en racistische 'volkseigen' *Heimat*-begrip van de Duitse deelnemers in het Nederlandse begrippenkader inbracht.¹¹¹

Ook het Limburgbeeld in *Frankenland* verschilde van dat in *Heimat*: zo ontbreekt de argumentatie, gericht op de afzonderlijke aansluiting van Zuid-Limburg bij het Duitse Rijk op basis van verwijzingen naar een veronderstelde oorspronkelijke Duitstaligheid, een daarop volgende *Entdeutschung* en een grootduitse volksbeweging in de periode waarin Limburg was aangesloten bij de Duitse Bond. Het begrip *Frankenland* stond veeleer voor de poging om in de context van het nieuwe, door Duitsland beheerste Europa een homogene identiteit te construeren voor een duidelijk begrensde ruimtelijke eenheid, namelijk het katholieke Zuiden van Nederland, waarbij aanwezige of veronderstelde regionale bijzonderheden tot indelingscriteria werden verheven. De bemoeienis met het eigen 'heem', het 'opgraven' van de Frankische voorgeschiedenis - vandaar de naam *De Spade* -, moest een schat aan dit soort criteria aan het licht brengen. Zoals Delsing nadrukkelijk naar voren bracht, ging het daarbij niet om de zorg voor, de instandhouding of de beleving van het regionale erfgoed - dat kon van geval tot geval verschillen. Het doel was de constructie van een gemeenschapsideologie die functioneel aansloot bij de economische exploitatie en technologische modernisering:

Wij zijn geen 'folkloristen', die oude gebruiken en dergelijke najagen om onze kennis te vermeerderen. Wij treuren ook niet om het verloren-gaan van een oude zede, een oud gebruik. Wij treuren er niet om, wanneer ook in onze streken de industrie, de moderne techniek haar intocht houden. Wij willen er alleen voor waken, dat die typisch eigen sfeer, de sfeer, die noodzakelijk is voor een gezond leven van de mensch onzer streken, bewaard blijft.¹¹²

Op ogenschijnlijk a-politieke wijze presenteerden bijna alle uitgaven een uniforme canon van inclusieve zelf- en exclusieve vijandbeelden. Zo luidde het bij Delsing:

Deze mensch [de 'Frankische', TM] is een geheel ander type dan de moderne, ontwortelde. Hier vaste bindingen op elk levensgebied, daar geen enkel houvast. Hier innerlijke bindingen aan een levensfeer, daar uiterlijke aan geld en genot. Hier steun

¹¹⁰ H. Bindels, 'Frankische Kulturmonumenten', *Frankenland* 6 (maart 1944) 144 e.v.

¹¹¹ J. W., 'Spadewerk', *Frankenland* 2 (nov. 1943) 33 e.v.; H. Bindels, 'Ons Heem', *Frankenland* 7 (april 1944) 173-176.

¹¹² Jacques Delsing, 'Heemliefde', *Frankenland* 2 (nov. 1943) 31 e.v., hier 32.

Das Ahnenerbe
H-Oberscharführer RFA Dr. Mai

Den Haag, den 15. Dezember 1942

21.12.42 *gm*

An
H-Obersturmführer Dr. H. E. Schneider
Amt "Ahnenerbe"
Berlin - Dahlem
Fücklerstrasse 16

Lieber Kamerad Dr. Schneider !

Eben erfahre ich, dass heute Ihr Geburtstag ist. Lassen Sie sich dazu, wenn auch nun etwas verspätet, zunächst herzlich beglückwünschen. - - -

In der Anlage übersende ich Ihnen einen Aktenvermerk über die erfolgte Gründung der "Frankische Werkgemeinschaft De Spade". Das Wesentliche können Sie daraus entnehmen. Einige Bemerkungen über den Hergang und über sonstige Verabredungen möchte ich noch hinzusetzen.

Durch die Feier der NSB. in Utrecht wurde H-Obersturmführer Jansonius im letzten Augenblick verhindert, mitzukommen nach Maastricht. Da die Mitglieder des "Spade" zusammengerufen waren und nicht mehr abbestellt werden konnten, entschloss ich mich im Einvernehmen mit Jansonius, zusammen mit Dr. Theuniss und v.d. Molen trotzdem nach Maastricht zu fahren. Ich hatte dabei lediglich die Absicht, mich selbst über die persönlichen und sachlichen Gegebenheiten dort zu unterrichten und mit der Gründung dann doch erst Anfang Januar im Beisein von Jansonius hervortreten. Die Situation zwang uns nun, rascher zu handeln. Die Leute waren in sehr offizieller Weise unter Führung des Bürgermeisters von Maastricht im grossen Rathsaussaal zusammengekommen und erwarteten richtunggebende Anweisungen. Bindels selbst kam durch eine Zugverspätung noch 1/2 Stunde später, es war also nicht möglich, sich vorher mit ihm irgendwie über die Zusammensetzung der Versammlung zu verständigen. Klar war, dass wir die Versammlung in diesem Rahmen nicht mit einigen allgemeinen Besprechungen verpuffen lassen konnten. Wir entschlossen uns daher, doch den entscheidenden Schritt zu tun. Es sprach zunächst Herr Bindels über die bisherige Tätigkeit des "Spade's", dann sprach Dr. Theuniss aus dem Stegreif über die Arbeit der Volkschen Werkgemeinschaft, und schliesslich unterrichtete van der Molen über die Tätigkeit der Saxo-Frisia. Nachdem einige Fragen aus der Versammlung heraus betr. Aufgabenabgrenzung gegenüber der Niederländisch-Deutschen Kulturgemeinschaft und betr. der von Departement van Goedewaagen gehegten Pläne einer ähnlichen Stiftung erörtert worden waren und die allgemeine Zustimmung zu der neuen Stiftung erfolgte, erklärte Dr. Theuniss die "Frankische Werkgemeinschaft" für gestiftet. Die Formulierung dabei musste äusserst vorsichtig sein, da eine Reihe von Personen anwesend waren, die mit einer offiziellen Einordnung in die H nicht einverstanden gewesen wären. Dr. Theuniss erklärte deshalb die Stiftung "im Namen des Stifters der Volkschen Werkgemeinschaft" für getätigt. Es steckt

Verslag van de Nederlandse vertegenwoordiger van de SS-afdeling 'Ahnenerbe' aan Hans Ernst Schneider, hoofd van de afdeling 'Germanischer Wissenschaftseinsatz', betreffende de oprichting van de 'Frankische Werkgemeinschaft De Spade' in Maastricht, 15 december 1942.

*aan een gehele gemeenschap, daar steun op zijn hoogst aan het eigen gezin of aan het eigen geweten. Hier traditie van eeuwen, daar traditieloos heen en weer geslingerd worden. Hier leven in de diepte, wijl innerlijk, daar leven aan de oppervlakte, wijl uiterlijk. Hier garantie voor het voortbestaan van een vastgeordende wereld, daar zekerheid van ondergang in materialisme en anarchie.*¹¹³

In dit soort indelingen stond steeds de tegenstelling 'Frankenland' - 'Holland' centraal. Daarmee werd gerefereerd aan culturele, religieuze, economische en politieke verschillen tussen het Noorden en het Zuiden van Nederland en werd geageerd tegen de Hollandse hegemonie binnen Nederland, tegen het voortbestaan van de Nederlandse staat en tegen het concept van een niet 'volks' gedefinieerde Nederlandse natie. Op dezelfde manier viel *Frankenland* de liberale traditie van Nederland aan. De parlementaire democratie werd slechts als oppervlakkig vernis voorgesteld, een product van de Franse Verlichting dat de daaronder intact gebleven gemeenschappen van Germaanse stammen overdekt had en 'altijd een bron van ergernis in de Friesisch-Saksische en Frankische landen gebleven' was.¹¹⁴

In de laatste uitgaven schetste Delsing een toekomstbeeld van een herlevend Zuiden, waarbij met 'herlevend' werd bedoeld: bevrijd van de Hollandse hegemonie.¹¹⁵ Het werd gepresenteerd als een homogene 'volkse' eenheid met eigen culturele, economische en administratieve instellingen; de staatsgrenzen met Duitsland zouden zijn opgeheven, er werden nauwe betrekkingen onderhouden met de aangrenzende 'Germaanse stammen' en er was een duidelijke oppositie met de westerse wereld. Op cultureel gebied ontwierp Delsing een geregionaliseerd onderwijssysteem, waarmee de Frankische identiteit geproduceerd en gereproduceerd kon worden:

*Boerscholen, mijnscholen, vakscholen, middelbare scholen, academies, conservatoria, hoogeschole moeten in het Zuiden verrijzen. [...] Maar als deze scholen er zijn, dan heeft het Zuiden capaciteiten genoeg om zijn eigen ambtenaren, ingenieurs, doktoren, leeraren, professoren, architecten enz. te leveren. Ik ben er niet bang voor dat een of twee op te richten conservatoria, tooneelscholen en kunstacademies een gebrek aan leerlingen zouden hebben, die in staat zouden zijn om de studie met goed gevolg te voltooien. Evenmin ben ik er bang voor, dat het Zuiden op den duur niet die krachten zou opleveren, ja dit eigenlijk thans niet reeds zou kunnen om deze instituten te leiden. De mensch van ons Zuiden is volkomen in staat het geheele eigen volksleven zelf te leiden. En hij kan dit uiteraard beter, omdat hij nu eenmal de mentaliteit van zijn mede-Zuiderlingen beter aanvoelt.*¹¹⁶

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Johannes Marie Neele Kapteyn, 'De taak der heemkunde', *Frankenland* 1/5 (feb. 1944) 119-125.

¹¹⁵ Jacques Delsing, 'Herlevend Zuiden' [4 dl.], *Frankenland* 1/7 (april 1944) 171 e.v.; 8 (mei 1944) 199-202; 9 (juni 1944) 227-230; 10 (juli 1944) 255 e.v.

¹¹⁶ Ibidem, 256.

Op het gebied van de economische structuurpolitiek wenste Delsing te komen tot grensoverschrijdende economische gebieden in nauwe verbinding met de West-Duitse economie. Daarmee zou in het bijzonder een efficiënte ontginning van de Nederlandse en Belgische steenkolenvoorraden mogelijk worden:

*Te zegenrijker kunnen deze arbeidsmogelijkheden voor het Zuiden worden, indien het niet meer verdeeld, maar als economische eenheid zou kunnen optreden. Als het geheele Zuiderlijke kolenbekken van Aken tot Hasselt, van Luik tot Deurne als eenheid geëxploiteerd zou kunnen worden, als de nevenindustrieën van het mijnbedrijf in dit geheele gebied gecombineerd zouden worden, als Maastricht, uit zijn isolement verlost, weer zijn natuurlijke plaats als centrum zou innemen, als alle steden van het geheele Zuiden weer zouden opbloeien, omdat zij weer ingeschakeld zijn in een grotere, natuurlijke ruimte, dan zijn de voorwaarden voor de herleving van het Zuiden geschapen.*¹¹⁷

Het *Frankenland* ontpopt zich hier weer als een model voor een homogeen economisch gebied, waarbinnen na afloop van de oorlog de Akense, Limburgse en Luikse kolenbekkens in het verband van het op gewelddadige wijze *neu geordnete* Europa in de Duitse economie zouden moeten worden ingevoegd. Daarmee zijn wij terug bij de economisch-geografisch georiënteerde *Grenzlandforschung* uit de vooroorlogse periode en bij de concrete *Grenzlandpolitik* waarin ook steeds aandacht was voor de belangen van de economische actoren.

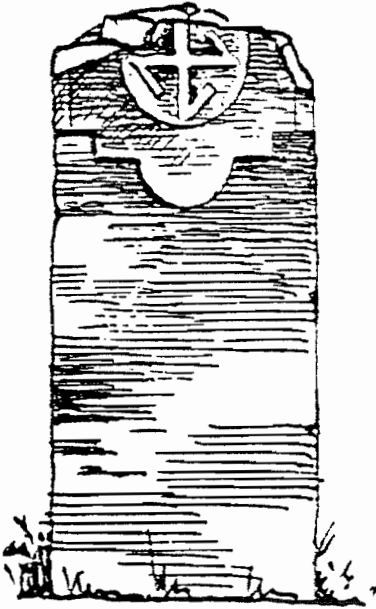
De activiteiten van *De Spade* werden pas beëindigd door de militaire successen van de anti-Hitler-coalitie. In een slotbericht dacht secreteris Verschure in september 1944 echter optimistisch *'nach dem Kriege sofort wieder mit grossem Erfolg weiterarbeiten zu können, da der Begriff 'Frankenland' tatsächlich bereits Wurzeln geschlagen hat'*.¹¹⁸

Conclusie

De concrete begrenzing en benoeming van de verschillende grensoverschrijdende ruimtelijke constructies uit de periode voor en in de oorlog vertonen een grote flexibiliteit. In het nationaal-socialistische regio-discours werd het grensbegrip een 'volkse' lading gegeven en gedynamiseerd tot een strook land aan beide zijden van de grens. Daarin werd de volkenrechtelijke staatsgrens als een kunstmatige en niet-legitieme insnijding in een reeds bestaande regio voorgesteld. Op basis van het opblazen van de grens tot *Grenzraum* volgde een groot aantal per plaats verschillende redeneringen en tactieken, waarmee de inlijving van onderling sterk verschillende regio's in het *Aachener Grenzraum* en in de Duitse *Volksgemeinschaft* werd voorbereid; zo treft men speciaal toegesneden redeneringen aan voor de Duitstalige minderheid in Eupen en Malmedy, voor

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Abschlußbericht Verschure v. 18. September 1944, geciteerd in: In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 2, 1472.

Het hakenkruis van Voerendaal was de aanleiding voor G. Scherdin om de nationaal-socialistische volkskundige leer op Nederlands Limburg te betrekken. Hij beschreef runen-tekens op Limburgse gedenkstenen. Georg Scherdin, 'Die Aufgaben der heimatkunde in unserem Raum', Heimat 3 (1942) 2/12.

de Waalse inwoners van Malmedy, voor de overige Duitstalige gemeenten in België, voor de autochtone bevolking van de Nederlandse provincie Limburg, voor de steden Maastricht en Luik, en niet in de laatste plaats voor de Duitse grensbevolking zelf. De variëteit aan redeneringen leidde echter niet tot een fragmentering van het grenslandbegrip. De nauw samenwerkende actoren in de grenslandpolitiek hadden een gemeenschappelijke voorstelling van een historisch, cultureel en economisch homogeen gebied, dat zich uitstreckte rondom de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik met Aken als middelpunt. Deze twee elementen - de herleiding tot de stedendriehoek en het idee van Aken als *Mittler zwischen Maas und Rhein* - zijn de centrale thema's in het regionale Duitse grensland-discours aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog.

Na 10 mei 1940 sloten de bezettingsautoriteiten aan bij organisatorische structuren, personele hulpmiddelen en de redeneertrant uit de vooroorlogse periode. Het gebied van de stedendriehoek werd nu als grensoverschrijdende *Heimat* ten tonele gevoerd, waarbij na de annexatie van de Oost-Belgische gebieden ook het zuiden van Limburg in het vizier van de grenslandpolitiek kwam. Centraal in het grensland-discours stond de constructie van een 'Maasland'. Net als in de vooroorlogse periode werden de Germaanse Franken als etnische oorsprong, de Karolingische tijd als gemeenschappelijke culturele erfenis en Aken als ruimtelijk middelpunt opgevoerd. Sterker dan voorheen

werd het vertoog beheerst door de ideologische opwaardering van de Limburgse plattelandsbevolking (als *germanisches Volkstum* versus industriële arbeidsmigranten) en de devaluatie van de stadsbevolking van Maastricht en Luik (*verwelschtes Bürgertum versus gesundes Bauerntum*).

Met de opheffing van de grenslandpolitieke netwerken uit de vooroorlogse periode en de oprichting van eigen 'volkse' regionale verenigingen door de Nederlandse SS kwam als centraal begrip het 'Frankenland' op. Daarmee werd bedoeld op het katholieke Zuiden van Nederland. De nadruk lag nu op de afgrenzing ten opzichte van de westelijke staten, het Hollandse Noorden van Nederland en de liberaal-democratische traditie van het land, terwijl daarentegen de identificatie met Duitsland, c.q. Aken minder naar voren kwam. Anders dan in de vooroorlogse periode en de eerste jaren van de bezetting waren het nu Nederlanders die in eigen organisaties en publiciteitsmedia een identiteit als 'Franken' in een groot-Germaanse rijk naar voren brachten en dat verbonden met een groot aantal lokale wetenswaardigheden, verhalen, clichés en initiatieven.

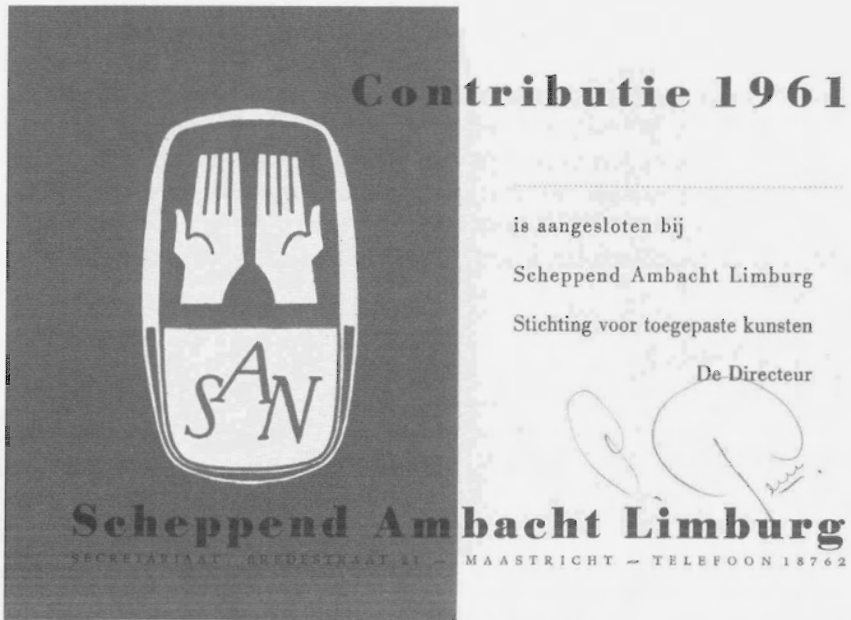
Ondanks de etappegewijze overgang van de 'stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik', via het 'Maasland' naar het 'Frankenland', is in deze ruimtelijke eenheden een aantal identiteitsbepalende uitgangspunten herkenbaar: de oorspronkelijke in de boerentraditie bewaarde homogeniteit van het grensgebied, waarin de bevolking afstamde van de Franken en daarmee behoorde tot het Germaanse 'ras'; de herleiding tot de Karolingische tijd als voorloper van een Europese gemeenschap onder Germaanse leiding; de voorstelling van Karel de Grote als tijdloze leidersfiguur; de opvoering van Aken als historisch cultuurcentrum en verbindend element tussen Rijn en Maas; en ten slotte de stelling dat de bestaande grenzen kunstmatig en illegitiem waren.

Het concept van een grensoverschrijdend gebied onder Duitse heerschappij verbond het motief van identiteitsconstructie steeds met dat van (economische) modernisering, en moet weer in de context worden gezien van de bezetting en selectieve hiërarchisering van de Duitse buurlanden. Net als de Duitse grenslandpolitiek en de *Grenzlandforschung* in het algemeen, kunnen deze ideeën niet worden losgezien van de expansieve en bevolkingspolitieke doelstellingen van het NS-regime en de daartoe aangewende racistische en antisemitische machtsinstrumenten. Alleen daarom al kunnen deze concepten niet als positieve aanknopingspunten voor een Euregionale identiteitsconstructie gelden.

Niettemin is het niet moeilijk te onderkennen dat de bovengenoemde kernpunten van de regionale grenslandpolitiek - in tegenstellingen tot expliciete nazistische uitspraken - na het einde van het nationaal-socialistische regime in het regionale discours voortleefden; met andere woorden, dat de 'volkse' ideologie aan de Duitse zijde van de grens in aanzienlijke mate in het zelfbeeld van de regio en het oordeel over de grenzen werd opgenomen. Ook waren er continuïteiten in de personele sfeer, zoals de betrokkenheid van de *Grenzlandforscher* prof. Peter Mennicken bij de oprichting van de *Karlspreis* of de continue publicitaire activiteit van volks-nationalistische auteurs als Will Hermanns of Walter

Kaemmerer. Ook werden de grenslandpolitieke stereotypen opgenomen in de conservatieve avondlandgedachte, waarmee zij een religieuze, of beter esoterische, wending kregen. Te onderzoeken blijft derhalve, welke betekenis de ideeënwereld rondom het 'volkse' grenslandconcept had bij de overgang naar de vroege Bondsrepubliek (en haar nieuwere grenslandpolitiek), bij de Europese eenwording (en de nieuwe vormen van grensoverschrijdende economische samenwerking) en ten slotte bij oprichting van een Euregio in de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik (en haar presentatie als Europese modelregio voor de 21e eeuw).

(vertaling: Ad Knotter)

Contributiekaart SAL met het logo van Scheppend Ambacht Nederland

Emmy Jacobs-Arts m.m.v. Jac van den Boogard

*Schepper naast God: Scheppend Ambacht Limburg, 1949-1978*¹

Vlak na de Tweede Wereldoorlog was de positie van kunstambachten als glazeniers, edelsmeden, weefsters en boekbinders zorgelijk. Oprukkende massaproductie dreigde deze scheppende ambachten te verdrukken.² Velen verlieten hun beroep, terwijl er onder jongeren weinig animo bestond voor een ambachtelijke beroepskeuze.³ Het nationale Centraal Orgaan van het Scheppend Ambacht (COSA, opgericht in 1948) probeerde die ontwikkeling te keren. Het programma van het COSA was gericht op versterking van de economische positie en de mogelijkheden voor de ambachtsman door de verstrekking van overheids gelden aan regionale ambachtsverenigingen.⁴ De benodigde middelen werden verstrekt door de Hoofdgroep Ambacht van het Ministerie van Economische Zaken. Daarnaast bevorderde het COSA de export van Nederlandse ambachtsproducten, onderhield het een permanente tentoonstelling te Delft en gaf het een tijdschrift uit onder de naam *Scheppend Ambacht*. Zes regionale organisaties sloten zich bij het COSA aan, namelijk die in Noord-Brabant, Gelderland, het Gooi, Overijssel, Friesland en Limburg.⁵ Het COSA bestreek daarmee tachtig procent van het totale georganiseerde kunstambacht.⁶

In 1948 hield het Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL) een enquête onder Limburgse ambachtslieden. Hun aantal bleek aanzienlijk te zijn afgenomen. Het kunstambacht had dringend steun en voorlichting nodig. Mede als reactie op deze enquête werd op 7 september 1949 in het gouvernement te Maastricht de vereniging Limburgs Scheppend Ambacht (LSA) opgericht. Al voor de oprichting van LSA hadden Limburgse ambachtslieden op initiatief van de directeur van de kleiwarenfabriek Russel-Tiglia, George Goossens, gezamenlijk ingeschreven op tentoonstellingen. In 1949 begon LSA met de werving van actieve leden en reeds een jaar later organiseerde het een regionale tentoonstelling. De benodigde financiële middelen verkreeg LSA via subsidies. LSA had

¹ Bewerking van de doctoraalscriptie van de auteur (Open Universiteit, Faculteit Cultuurwetenschappen, 2001). De scriptie is te raadplegen op het SHCL. Wij danken Chris Wienk (secretariaat SHCL) voor haar bijdrage aan de tekstverwerking. Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van het archief van de Stichting Scheppend Ambacht Limburg, voorheen vereniging Scheppend Ambacht Limburg en Limburgs Scheppend Ambacht. Het archief is gedeponereerd bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht (EAN 628) en bestrijkt de periode 1949-1978. Het is niet geïnventariseerd. In dit artikel wordt daarom steeds verwezen naar de stukken zelf zonder inventarisnummer.

² COSA, *Sociaal-economische situatie van de creatieve ambachten en toegepaste kunst in Nederland* (Delft 1973) 3.

³ Brief van ETIL (Economisch Technologisch Instituut Limburg) aan de burgemeesters in de provincie Limburg, Maastricht 16 juni 1947.

⁴ COSA, *Sociaal-economische situatie*, 3.

⁵ De afdelingen Noord-Brabant en Friesland bestonden al voor de oprichting van de overkoepelende organisatie COSA.

⁶ W.J. den Hertog, *Economie van het scheppend ambacht* (Amsterdam 1976) 26.

duidelijke opvattingen over toegepaste kunst en zijn plaats in de samenleving. De vereniging zag voor zichzelf een esthetisch opvoedende rol weggelegd voor het grote publiek en voor de ambachtslieden zelf. Volgens de statuten was het doel van de vereniging: het bevorderen van de beoefening van het scheppend ambacht en van de ambachtscultuur in Limburg door samenwerking met andere lichamen of instellingen in Limburg of elders die een soortgelijk doel beogen; door het organiseren van cursussen op het gebied van vaktechnisch vormgevend en algemeen vormend onderwijs; door het bevorderen van een goede vakopleiding, het opbouwen van een doelmatige afzetorganisatie in binnen- en buitenland en het geven van voorlichting.

In 1955 veranderde de vereniging haar naam in Scheppend Ambacht Limburg. In 1961 volgde een reorganisatie, opheffing van de vereniging en oprichting van de stichting Scheppend Ambacht Limburg - Stichting voor toegepaste kunsten. Het werkterrein van de stichting verplaatste zich naar de monumentale kunst en de industriële vormgeving. Het ideaal van een esthetische opvoeding werd losgelaten. Sinds het einde van de jaren zestig werd duidelijk dat zowel de stichting SAL als het Limburgse scheppend ambacht op sterven na dood waren. Vanaf 1972 was er een voortdurende discussie of het werkterrein van de stichting uitgebreid moest worden tot alle beoefenaars van de toegepaste en vrije kunsten in Limburg. Gedurende het bestaan van LSA/SAL was er een accentverschuiving opgetreden van gebruiksvoorwerp naar monumentale kunst (beelden, gebrandschilderde ramen, wandschilderingen). De situatie was in Limburg zelfs zodanig dat van een levend kunstambacht nauwelijks meer gesproken kon worden. De stichting was zich echter blijven bewegen op het terrein van de toegepaste kunsten.⁷ Omdat door acceptatie van de vrije kunsten de doelstelling van de stichting zou verwateren,⁸ werd in 1973 besloten als organisatie voor de 'toegepaste' kunsten door te gaan. Wel zouden in de praktijk de grenzen ruimer worden getrokken.⁹

Hoewel de stichting nog diverse activiteiten ontplooidde en ook nog opvallende resultaten behaalde op diverse tentoonstellingen, sliep zij langzaam in. Met het uitschrijven uit de Kamer van Koophandel in januari 1978 kwam er een einde aan haar bestaan. Gedurende bijna dertig jaar had Scheppend Ambacht Limburg de meeste vooraanstaande Limburgse kunstambachtslieden verenigd. Zij was de belangrijkste organisatie op het gebied van de ambachtskunst in de twintigste eeuw, niet alleen in Limburg, maar ook in Nederland.

Scheppend Ambacht van vereniging naar stichting

De bestuurlijke organisatie

De eerste ledenvergadering van Scheppend Ambacht, gehouden op 29 maart 1950 te Roermond, koos een Algemeen Bestuur onder voorzitterschap van de

⁷ AB, Maastricht 13 december 1971.

⁸ AB, Maastricht 22 december 1972.

⁹ DB, Maastricht 1 mei 1973.

Gouverneur Houben (rechts) wordt rondgeleid tijdens een tentoonstelling van SAL door voorzitter (links) A.V.H. George Goossens (1899-1977). Gazet van Limburg, maandag 21 juli 1952. Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

hiervoor genoemde A.V.H.G. Goossens.¹⁰ Hij vertegenwoordigde de samenwerkende Kamers van Koophandel in Limburg en vervulde tevens bestuursfuncties bij het COSA, het Instituut voor Industriële Vormgeving, de Culturele Raad Limburg, het Comité van Aanbeveling voor het Limburgs Woordenboek en de stichting Kunst en Bedrijf. Twintig jaar lang was hij de leider van het georganiseerde ambacht in Limburg. Hij stierf in 1977 op 78-jarige leeftijd. De secretaris, tevens penningmeester, drs E.M. Lejeune, was als enige bezoldigde medewerker geen lid van de vereniging.¹¹ Het secretariaat was na september 1949 gevestigd in het gebouw van de Kamer van Koophandel te Maastricht en werd beschouwd als onderdeel van Lejeunes werk als secretaris van de Kamer. Zijn arbeidsuren voor de vereniging werden aan de Kamer vergoed. Per 1 mei 1959 werd het secretariaat verplaatst naar Bredestraat 12 en werd een secretaresse aangenomen die de werkzaamheden van de secretaris goeddeels overnam.¹² In verband met de slechte staat van het pand in de Bredestraat en de beperkte ruimtelijke mogelijkheden werd het secretariaat per 1 januari 1963 verplaatst naar het gerestaureerde pand van de VVV, Stokstraat 8.

¹⁰ Algemene ledenvergadering, Roermond 29 maart 1950.

¹¹ Statuten LSA 1950.

¹² AB, Maastricht 21 mei 1959.

Bewijs van lidmaatschap van Scheppend Ambacht Limburg 1953. Archief SAL/LSA, SHCL Ean 628.

Een belangrijk bestuurslid was de als esthetisch adviseur aangestelde R.H. Smeets, een kunstenaar die in 1953 directeur werd van de Academie voor Industriële Vormgeving te Eindhoven. In 1955 werd Smeets als esthetisch adviseur vervangen door W.M. Schellinx, architect en leraar interieurkunst aan de Middelbare Kunstnijverheidsschool te Maastricht.¹³ Smeets bleef wel lid van het bestuur.¹⁴ Ook de voorzitters van de ambachtsgroepen van de siersmeden, edelsmeden, pottenbakkers, meubelmakers, glazeniers en drukkers werden in het bestuur opgenomen.¹⁵

In 1955 koos het bestuur een nieuwe naam: Scheppend Ambacht Limburg (SAL), die moest uitdrukken dat de vereniging deel uitmaakte van de landelijke organisatie COSA. In nieuwe statuten werd het contact met het COSA formeel geregeld. De vereniging was autonoom voor zover het regionale aangelegenheden betrof. Aangelegenheden van landelijke of internationale aard behoorden tot de competentie van het COSA. De vereniging zou zoveel mogelijk medewerking verlenen aan de activiteiten van het COSA.¹⁶

¹³ AB, Roermond 27 januari 1955.

¹⁴ Andere bestuursleden waren drs P.C.H. Aerts (algemeen secretaris van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Limburg), drs G.G.M. van Thiel (vertegenwoordiger van het ETIL), ir G.F. Verhorst (nijverheidsconsulent voor Limburg) en ir A. van Walraven (secretaris/penningmeester van de Vereniging tot Veredeling van het Ambacht; in 1950 werd hij vervangen door ir H.J.E. Dresen, chef van de opleiding van de Staatsmijnen en lid van het hoofdbestuur van de Vereniging tot Veredeling van het Ambacht).

¹⁵ Oprichtingsvergadering 7 september 1949 Gouvernementsgebouw Maastricht, ledenvergadering, Roermond 29 maart 1950.

¹⁶ Statuten 1955.

Eind jaren vijftig ontstond grote onrust binnen de vereniging. Bestuur en leden waren ontevreden over het niveau, de werking en de opzet. In de praktijk bleek dat het werk van veel leden beneden de maat bleef en schade berokkende aan de goede naam van de organisatie.¹⁷ Secretaris Lejeune vond dat de vereniging niet selectief genoeg was en slechts producten toonde die behoorden tot de betere soort kunstnijverheid. Volgens hem moest de vereniging het accent verleggen naar het creatieve ambacht. Als middel hiertoe zag hij herballotage.¹⁸ Dertien kritische leden drongen in 1959 eveneens aan op een algehele herballotage.¹⁹ In een brief van 19 mei 1959 aan het bestuur eisten zij een ingrijpende koerswijziging. Er was veel kritiek op het optreden van de vereniging naar buiten en de opponenten wilden niet langer exposeren met mensen die producten maakten die in hun ogen niet aan esthetische normen voldeden. Door herballotage kon het niveau op een hoger peil worden gebracht. Deze voorstellen konden volgens hen alleen ingewilligd worden door een nieuw te kiezen bestuur. Zij zetten het bestuur onder druk door te dreigen hun lidmaatschap op te zeggen.²⁰

Het bestuur besloot de organisatie aan te passen aan deze eisen en veranderde de rechtsvorm in 1961 in een stichting onder de naam Scheppend Ambacht Limburg - Stichting voor toegepaste kunsten. Het stichtingsbestuur bestond uit individuele personen en vertegenwoordigers van instanties die uit oogpunt van deskundigheid, autoriteit of steun van belang waren. Een aantal zittende bestuursleden keerde in het nieuwe bestuur terug.²¹ Het werd voortaan samengesteld uit vertegenwoordigers van de provincie Limburg, de afdeling Limburg van de Vereniging van Nederlandse gemeenten, de Culturele Raad, de Jan van Eijck Academie, de Stadsacademie van Maastricht, de Academie voor Industriële Vormgeving te Eindhoven, de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg, het ETIL, de Limburgse Kunstenaars Vereniging, en verder de bij de stichting aangesloten kunstenaars D. Engelen, beeldhouwer, en F. Slijpen, glazenier. In 1964 werd het Algemeen Bestuur uitgebreid met een vertegenwoordiger van de Federatie van beroepsverenigingen van Beeldende Kunstenaars, afdeling Limburg. Secretaris Lejeune van de vereniging werd overeenkomstig de nieuwe statuten tot directeur benoemd.

Met deze verandering wilde men uitdrukken dat Scheppend Ambacht een objectieve instantie ter bevordering van het scheppend ambacht wilde zijn. Voorheen was de vereniging meer een belangengemeenschap.²² De bij de reorganisatie nagestreefde bevordering van de toegepaste kunsten in het algemeen

¹⁷ DB, Maastricht 5 maart 1959.

¹⁸ AB, Maastricht 28 september 1959.

¹⁹ AB, Maastricht 28 september 1959 en brief van dertien leden aan het bestuur, Maastricht 19 mei 1959. Tot de dertien ontevredenen behoorden: Frans Timmermans, Dries Engelen, L. Paanakker, Kees van der Vosse, Math. Vroemen, Riet Vroemen, J. Goffin, Frans Slijpen, Eugène Laudy, Harry Pieters.

²⁰ Drie leden, Rob Stultiëns, Marianne van der Heyden en pater Rats, hadden hun lidmaatschap al opgezegd.

²¹ AB, Maastricht 28 september 1959.

²² AB, Maastricht 28 september 1959.

bleek in praktijk echter niet geheel haalbaar. In wezen bleef de stichting toch vooral een belangenorganisatie. Dit kwam onder meer tot uitdrukking in een tolerante opstelling bij tentoonstellingen.

De leden

Volgens de statuten van 1950 en 1955 was de vereniging bedoeld voor ambachtslieden die volgens eigen ontwerp of ontwerp van derden een ambachtsproduct konden vervaardigen dat aan vaktechnische eisen en aan normen van goede vormgeving voldeed.²³ Het bestuur stelde een ballotagecommissie samen die omtrent de toelating van aspirant-leden moest adviseren. Aspirant-leden werden beoordeeld op grond van hun werkstukken of foto's hiervan en na een bezoek van de toelatingscommissie aan hun werkplaats.²⁴ In 1950 werd daarnaast een jury ingesteld om alle producten te beoordelen die uit naam van de vereniging naar tentoonstellingen werden gezonden.²⁵ Directieleden en leraren van (kunst)nijverheidsscholen en ambachtsscholen werden als niet-werkende leden aangenomen.²⁶ Toelating van niet-zelfstandige ambachtslieden werd ook op prijs gesteld.²⁷ Het LSA besloot in 1952 Hub Levigne, een bekend Limburgs graficus en docent aan de Jan van Eyck Academie, tot erelid te benoemen.²⁸

In de periode 1949-1953 steeg het aantal leden van 49 tot 93, verdeeld over een zestal ambachtsgroepen: siersmeden, edelsmeden, pottenbakkers, meubelmakers, glazeniers en drukkers.²⁹ Ambachtsgroepen dienden voor het onderlinge contact en het oplossen van specifieke vakproblemen.³⁰ Toename van het ledental zorgde voor verdere differentiatie van de ambachtsgroepen. Zo werden de glazeniers/schilders, de houtbewerkers en de pottenbakkers de grootste groepen met tezamen 55 procent van het ledental.³¹ Ook siersmeden en kunstnaaldwerksters waren goed vertegenwoordigd. Tussen 1954 en 1961 schommelde het ledenaantal tussen de 85 en 104, met een gemiddelde van 96 per jaar. In 1955 en 1956 had de vereniging het grootste aantal leden: 94 en 104.³² Vooral de groep beeldhouwers breidde zich uit. In deze periode behoorde die met de glazeniers, pottenbakkers en meubelmakers tot de grootste ambachtsgroepen. In de jaren na 1956 daalde het aantal leden tot 85 in 1961.³³

De reorganisatie in 1961 betekende een verlies aan leden. Scheppend

²³ Statuten 1950 en 1955, artikel 9 lid 1.

²⁴ Juryvergadering, Maastricht 31 januari 1951.

²⁵ Juryvergadering, Valkenburg 16 juni 1951. De leden waren esthetisch adviseur R. Smeets, prof. dr J.J.M. Timmers en architect J. Huijsmans.

²⁶ AB, Maastricht 17 november 1949.

²⁷ AB, Maastricht 28 februari 1951.

²⁸ AB, Roermond 8 december 1951 en 31 mei 1951; briefwisseling E. Lejeune en H. Levigne, Maastricht september 1952.

²⁹ Correspondentie LSA - College van B. en W. van Maastricht maart 1950.

³⁰ AB, Maastricht 24 augustus 1950.

³¹ De aantallen worden verantwoord in de scriptie van de auteur (zie noot 1).

³² Jaarverslagen 1954-1961.

³³ Jaarverslagen 1954-1961.

Ambacht werd een instantie die zich inzette voor de toegepaste kunsten in het algemeen.³⁴ Een adviescommissie deed op de algemene bestuursvergadering van 5 november 1963 een voorstel tot herballotage. Er was een lijst samengesteld van 32 aangeslotenen die lid konden blijven. Negentien leden kwamen in aanmerking voor herballotage; tien individuele ambachtslieden en 22 ateliers werden afgewezen. De herballotage was bedoeld om niveauverlaging te bestrijden.³⁵ Bij de oprichting van Limburgs Scheppend Ambacht in 1949 liet de vereniging behalve kunstenaars en kunstambachtslieden ook 'artisans' toe. Artisans waren ambachtslieden die ambachtsproducten maakten naar ontwerp van derden. In de jaren zestig groeide het inzicht dat de artisans zich bij andere organisaties dienden aan te sluiten. De stichting wilde een duidelijke grens trekken tussen kunstenaars, kunstambachtslieden en artisans.³⁶ Vrije kunstenaars en de kunstambachtsindustrieën kregen wel toegang tot de stichting. Van de leden werd geen beroepsmatige beoefening van de toegepaste kunsten meer vereist.³⁷ Steeds meer kunstenaars die zich ook bezig hielden met toegepaste kunst sloten zich aan. Ook industriële bedrijven die toegepaste kunst vervaardigden, zoals de Kristalunie en de Koninklijke Sphinx-Céramique, werden nu als lid toegelaten. In 1958 was dat nog op principiële bezwaren gestuit; alleen de industriële ontwerpers van deze bedrijven werden toen toegelaten.³⁸

Als gevolg van de herballotage daalde het aantal leden van 85 in 1961 tot 35 in 1963. In de jaren 1965-1968 waren er vrijwel constant 45 aangeslotenen. De jaren daarna liep dit aantal op naar zestig.³⁹ Vooral de beeldhouwers profiteerden van de reorganisatie. Zij werden de grootste ambachtsgroep binnen de stichting.

De relatie met het COSA

De contacten met het COSA waren vooral gericht op deelname aan de permanente tentoonstelling te Delft en de exportactiviteiten van het COSA. Aan de nationale en internationale activiteiten van het COSA werd zoveel mogelijk meegewerkt. Zeventien leden namen deel aan de landelijke collectieve tentoonstelling die in 1954 ter gelegenheid van het eerste lustrum van het COSA werd georganiseerd in de gebouwen van de Sociaal Economische Raad te 's-Gravenhage.⁴⁰ In 1956 werd er weer een landelijke tentoonstelling georganiseerd in het SER-gebouw. Enkele leden van de vereniging namen gedurende de jaren 1957-1961 deel aan de COSA-tentoonstelling van de Vereniging Nederlands Fabrikaat.⁴¹

³⁴ Statuten 1961.

³⁵ Bijlage bij AB, Maastricht 5 november 1963.

³⁶ Brief van SAL aan de provincie, Maastricht 28 januari 1963.

³⁷ AB, Maastricht 30 november 1960.

³⁸ DB, Maastricht 18 februari 1959.

³⁹ Jaarverslagen 1961-1977.

⁴⁰ Jaarverslag 1954.

⁴¹ Jaarverslagen 1857, 1959, 1960, 1961.

TENTOONSTELLING

LIMBURGS SCHEPPEND AMBACHT

DOMINICANERKERK MAASTRICHT 8-24 AUGUSTUS 1950

Het tijdschrift *Scheppend Ambacht* van het COSA met artikelen over ontwikkelingen in binnen- en buitenland vormde een bindende factor tussen de regionale organisaties (sinds 1949). In het tijdschrift werden interviews en reportages over het kunstambacht geplaatst, maar ook recensies van exposities, werkplaatsreportages en verslagen van de activiteiten van de regionale verenigingen. De leden konden met foto's de aandacht vestigen op hun werk.⁴² In 1949 waren er vijfhonderd abonnees geregistreerd, waarvan slechts vijftwintig in Limburg. Het bestuur besloot daarom de leden een gratis abonnement aan te bieden.⁴³ De ruimte in het tijdschrift voor berichten van de regionale verenigingen was overigens beperkt.⁴⁴ Ter gelegenheid van het twintigjarig jubileum van *Scheppend Ambacht Limburg* werd in oktober 1970 een speciaal Limburgnummer uitgegeven.⁴⁵ Bij het twintigjarig bestaan werd ook een overzichtstentoonstelling gehouden van werk van aangesloten Limburgse kunstenaars in de zalen van de permanente expositie te Delft.

De inkomsten

In de begintijd was de vereniging grotendeels aangewezen op subsidie van het COSA, die meer dan de helft van de jaarlijkse inkomsten bedroeg. Door het COSA werden ook bijdragen verleend voor incidentele interregionale of internationale activiteiten. Later werd de financiële relatie met het COSA moeizamer. Het COSA was afhankelijk van subsidie van het departement van economische zaken. Daar deze niet toereikend was, trachtte het COSA in 1958 financiële steun te krijgen van het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen, maar dit verzoek werd in 1959 afgewezen.⁴⁶ Dit leidde tot een halvering van de COSA-subsidie in 1959 en 1960 en het volledig wegvallen daarvan in 1961, een gevoelige financiële aderlating.⁴⁷ Tot 1967 werd geen subsidie van het COSA ontvangen.⁴⁸ De subsidies van provincie, gemeenten en bedrijfsleven werden in verhouding tot die van het COSA steeds belangrijker. In mei 1951 verleenden Maastricht, Kerkrade en Roermond hun eerste bijdrage. In 1952 volgden Heerlen, Valkenburg en Sittard.⁴⁹ In 1957 besloot de vereniging aan alle gemeenten in Limburg subsidie te vragen, voorheen gebeurde dit alleen aan gemeente met meer dan 10.000 inwoners.⁵⁰ Deze actie had succes, want in 1961 waren er 47 gemeenten die een geldelijke bijdrage leverden.

In de jaren 1960 steeg de provinciale subsidie aanzienlijk. Tussen 1962 en 1975 was de provinciale subsidie met 37 procent de belangrijkste bron van

⁴² Ledenvergadering, Roermond 29 maart 1950.

⁴³ AB, Maastricht 7 maart 1950.

⁴⁴ AB, Maastricht 3 november 1950.

⁴⁵ Jaarverslagen 1970-1971.

⁴⁶ AB, Maastricht 28 september 1959.

⁴⁷ AB, Maastricht 3 november 1958.

⁴⁸ Brief van het COSA aan het SAL, Delft 18 juli 1961.

⁴⁹ Lijst van aan Limburgse gemeenten aangevraagde subsidies.

⁵⁰ AB, Maastricht 8 mei 1957.

Kist-kast door Smeets' Handwerk, geëxposeerd op een tentoonstelling in 1952. Uit: *Het meubel en de stoffering*, afl. 9 (1952), september. Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

inkomsten. Voorts wierf men donateurs bij het bedrijfsleven dat vanaf 1953 geldelijke steun verleende. De inkomsten uit bedrijfssubsidies werden in de loop van de jaren steeds hoger. Vanaf 1949 kreeg de vereniging, later stichting, jaarlijks een subsidie van de Kamer van Koophandel. De vereniging stimuleerde de leden de contributie vrijwillig te verhogen.⁵¹ In de periode 1949-1975 bedroegen de contributies gemiddeld negen procent van de totale periodieke inkomsten.

Kunstzinnige normen en opvattingen

Kunstambacht of scheppend ambacht

Het 'scheppend ambacht' bestreek zowel het gebied van de kunst als dat van het ambacht. De ambachtsman tracht door middel van materialen, vormen en kleuren op creatieve wijze en gebruikmakend van de ambachtelijke techniek, gestalten te geven aan zijn ideeën en gevoelens.⁵² Karakteristiek voor het scheppend ambacht was het vervaardigen van gebruiksvoorwerpen, waardoor het ook wel 'gebonden kunst' of 'toegepaste kunst' werd genoemd.⁵³ Door artistieke kwaliteit, ambachtelijke werkwijze en gebruiksdoel werd het scheppend ambacht begrensd tegenover de vrije kunst (het product heeft geen gebruiksdoel), de

⁵¹ AB, Roermond 31 mei 1951 en 5 oktober 1951.

⁵² A.H.W.J. Quaedvlieg, 'De bevordering van het kunstambacht in Nederland en het overheidsbeleid met betrekking daartoe', *Scheppend Ambacht* 20/4 (1969) 1.

⁵³ R. Smeets in: *Scheppend Ambacht* 17/1 (1966) 3-9.

kunstindustrie (het product wordt op niet-ambachtelijke wijze vervaardigd), de industriële vormgeving (dient de industriële massaproductie), de kunstnijverheid (heeft een industrieel karakter en is niet creatief) en tenslotte de volkskunst (niet creatief). In de praktijk overlaptten de gebieden elkaar.⁵⁴

Het LSA trok in de jaren 1949-1953 een scherpe grens tussen toegepaste kunst en vrije kunst. De voorzitter was hierin bijzonder pertinent: 'Ik zou in onze vereniging het woord kunstenaar willen vermijden'.⁵⁵ Bij aspirantleden besliste dit onderscheid over de toelating. In de praktijk had daarbij esthetisch adviseur R. Smeets als lid van de toelatingscommissie een doorslaggevende stem.⁵⁶

Katholiek karakter en kerkelijke kunst

Van meet af aan was er veel aandacht voor kerkelijke kunst. In na-oorlogs Limburg waren er bouwplannen voor vijftig nieuwe kerken. Daar lag een markt open. Van oudsher was de kerk in Limburg de voornaamste opdrachtgever van het scheppend ambacht. Daardoor waren diverse ambachten tot bloei gebracht, zoals goud- en zilversmeden, glazeniers, beeldhouwers, ornamentsnijders, orgelbouwers, polychromeurs, kerkdecoreateurs, paramentontwerpers en borduurders. De binding met de kerk was echter losser geworden.⁵⁷ Tengevolge van gewijzigde opvattingen over kerkarchitectuur en liturgie was de vraag naar kunstambachtsproducten na 1945 teruggelopen.⁵⁸ Desalniettemin probeerde het LSA opdrachten te werven bij kerkelijke nieuwbouw.

Dat was in overeenstemming met de grote rol die het religieuze element speelde in de kunstopvatting van de vereniging.⁵⁹ Het LSA behoorde duidelijk tot de katholieke zuil. Het katholieke karakter werd door bestuursleden veelvuldig uitgedragen. Zo schreven Smeets en Goossens in 1949:

*'In de oude Christelijke maatschappij besepte de werkende mens beter dan thans, dat hij zijn vermogens en kracht van de Schepper had ontvangen om ze hem weer terug te geven. Met en door zijn werk sprak hij tot God. Hij deed zijn werk onder het oog van God. Was dit niet een reden te meer om het goed te doen en naar het meesterschap te streven? Het hanteren van hamer en zaag, het oplossen van een probleem, het werken zelf gaf vreugd en geluk. Hoeveel harmonischer kunnen de dingen samengaan in de Christelijke opvatting van de arbeid waar deze zelf voornamer wordt geacht dan het product of het geld, dat ervoor verkregen wordt!'*⁶⁰

⁵⁴ A.H.W.J. Quaedvlieg, 'De bevordering van het kunstambacht', *Kroniek van het Ambacht/Klein- en Middenbedrijf* 23/4 (1969) 225-234.

⁵⁵ Correspondentie A. Goossens-LSA, Tegelen 23 januari 1951.

⁵⁶ Zijn methodiek wordt treffend geïllustreerd aan de hand van een beschrijving van het werk van mevrouw Eplé de Witt-Huberts uit Geulle in 1952. Het werk werd geweigerd omdat het te kenmerkend was voor vrije kunst. Ook pasten het traditionele karakter en de naturalistische elementen van het werk niet binnen de stijlopvattingen van Smeets.

⁵⁷ A. Goossens en R. Smeets, *Ontwikkeling der welvaartsmogelijkheden in Limburg* (Maastricht 1949) 63.

⁵⁸ COSA, *De bevordering van het kunstambacht in Nederland en het overheidsbeleid met betrekking daartoe* (1969) 63.

⁵⁹ Brochure LSA 1950.

⁶⁰ Goossens en Smeets, *Ontwikkeling der welvaartsmogelijkheden*, 60.

In de Spiegel van Limburg gaf R. Smeets in 1950 zijn katholieke visie op het scheppend ambacht:

'Als een kleine afbeelding van de Schepper staat de ware ambachtsman tussen de mensen [...]. Iedere handwerker moet ernaar streven dat zijn werk de geest Gods ademt; hij moet een gelovig mens zijn, die zoekt naar de diepere zin van de dingen. Hij moet vormen scheppen, waarin de waarheid is belichaamd. Wanneer de geest Gods - de waarheid - uit de harten en het leven der meubelmakers en pottenbakkers en smeden verdwenen is, dan is in die meubels en in die potten en dat smeedwerk niet meer de waarheid belichaamd.'

De opvattingen van Smeets getuigden van een diepe religiositeit, een organisch wereldbeeld en een afkeer van rationalisme en individualisme:

*'God heeft aan de mensen werkstoffen gegeven en iets van zijn scheppende geest om ook, naar Zijn voorbeeld, de stof leven en gestalte te geven. De schoonste dingen zijn steeds geboren uit een gemeenschap. En de individualistische kunstenaar is met al zijn "allerindividueelste expressies van de allerindividueelste emoties" een arme mens en in de natuurlijke en bovennatuurlijke orde der dingen een zielig verschijnsel.'*⁶¹

Zulke in de geloofsgemeenschap wortelende handwerkskunst kon bij uitstek bloeien in Limburg:

*'Het komt dus, ook voor wat het handwerk betreft, neer op het aankweken van een levende, gezonde geest, die alleen kan opbloeien uit een levende en gezonde gemeenschap, welke van haar kant weer leven en gezondheid put uit een waarachtig, levend Christendom. En hier mogen wij dankbaar zijn dat er nog zoveel goeds schuilt in ons Limburgse volk, dat daarmee zeker een gezonde groeibodem kan vormen voor een nieuwe bloei, ook van de handwerkscultuur.'*⁶²

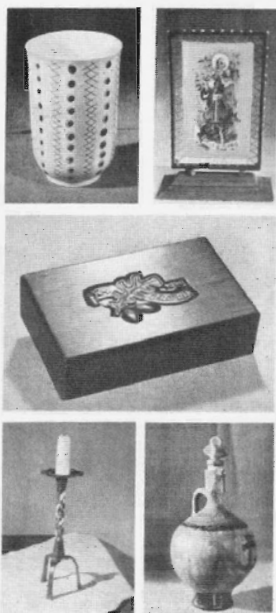
Het bestaan van een typisch 'Limburgse' ambachtskunst was echter niet onomstreden, ook al had die een kerkelijk karakter.⁶³ De Limburgse ambachtskunst had veel kenmerken van wat men noemde 'moderne' kerkelijke kunst.⁶⁴ Volgens secretaris Lejeune waren er geen diepgaande verschillen tussen het scheppend ambacht in Limburg en in de rest van Nederland. Wel waren er karakterverschillen, veroorzaakt door de aard van het volk en door het katholieke milieu. De zuidelijke aard van het scheppend ambacht werd door Lejeune als vormenrijker en fantasierijker beoordeeld. De godsdienst en de opdrachten van de kerk beïn-

⁶¹ Begeleidingsbrief bij openingsrede prof. dr. W.R.H. Heere, Maastricht 12 oktober 1950.

⁶² R. Smeets, 'Limburgs Scheppend Ambacht', *Spiegel van Limburg/Limburg jaarboek 1* (1950) 73-77.

⁶³ Correspondentie E. Lejeune-W. Hofman, Maastricht 2 april 1951. Volgens Lejeune waren er geen specifiek Limburgse ambachten.

⁶⁴ Recensie van de tentoonstelling in het Internationaal Cultureel Centrum te Amsterdam, *Trouw* 10 februari 1949.

HET HANDWERK IN DE MACHINETIJD

Er zijn velen in deze tijd, waarop de moderne techniek haar zegen heeft gediakt, die bezwaarden of het handwerk op de handwerkvolheid met een roeden van betonen hebben. Er zijn ook velen, die van opvoeding van vele predikanten meenen te meenen propageeren door de leuze: „Streef naar het handwerk.“ Het is juistelijk dat de men. van deze tijd voor vele dingen van het dagelijks gebruik niet meer terecht kan bij de handwerkman en welkeweer in gaarne het machinele product zal aanschaffen. Dit product moet voldoen aan de volgende eischen: het moet goedkoop zijn, uitv.riet duurzaam, van goede kwaliteit en het moet een goede en prettige vorm hebben, waaraan duidelijk het menselijke karakter optuikt. De industrie moet zich hierop toeleggen en er dien. ook naar opmerken aan haar producten de welke te prett. en/of in met de hand vervaardigd zijn. Zij moet een haar producten geen kunstmatig voorkomende strakken te geven door er niet een overal maatstaf of w.e. met ingepaste, verdraken of optuone versierden te ontlagen een lichte te spreken en de „karakter“ van de koper en deze afdoen te minderen en zijn smaak niet meer te bevoor.

Het handwerk aantrekken. De koperen van hier ontstaat het het schepend ambacht. Het de ambten magen spreken met de industrie te willen concurreeren door het maken van industriele dingen, doch zich niet gaan richten op die dingen, welke de machine nooit zal kunnen maken en welke naar het machinele product haar plaats zullen blijven hebben, wil de volker en de beschaving van deze tijd niet geheel verliezen. Ook het werk van de ambachtsman moet duurzaam, sterk en voordelend zijn en het kenmerk moet van het handwerk.

Machine en handwerk meeren in deze tijd niet tegenover elkaar staan, doch juist elkaar harmonisch overleiden en kankeer geven aan de dingen, waaraan de mens in zijn leven zich onttogen. In de leechen de handwerk en optuone moet ik herkennen, welke van het goedt fabrickenwekt, maar bij de vreesden, in de representieve zaken van menselijk geschiedkundig en in overal ook van het woonen en ik, die, verlaten naar het handwerkvolheid meeren, waaraan de hand van de ambachtsman wending en toeren gegeven heeft. Het een degeschied van naar de behoeven in gaarne te hem op te dragen optuone, heeft te werken te maken, doch waaraan ik mijn vreesen te verlaten een vreesen en vreesen, al ik hem gaarne in den arm nemen voor een origineel werkstuk, met persoonlijk en met ander meer een product koper, waaraan de machine te vreesenwekt optuone heeft, met of zonder kunstvolheid meeren, worden er juistelijk niet ontgeven en vreesenwekt optuonewekt en herkennen, welke al vreesen met de w.e. niet meer komt naar de machinele man hem te geven van de machinele product of product een vreesen product te laten maken, een product, waaraan naar een vreesenwekt optuone, ander dopen, die het ontgeven, de vreesenwekt heeft. Met linnen hem vreesenwekt optuone wekt optuone, het linnen met naar en daren en ten of andere persoonlijk met linnen te laten geven de herkennen linnen van de een, twee dag.

Breid de kleine afbeeldingen hieraan en U zal bevinden op hoeveel verschillende manieren en in tal van materialen, waaraan er afdoende te maken en in U zal een linnen met de overweging komen, dat ook in dit machinale tijdperk het goede, gedrupte werk van de ambachtsman meer gewen. kan worden. Vele Limburgse ambacht-heden hebben vreesen naar vreesen in de vreesing „Het Limburgsche Schepend Ambacht“ en zo te die ook in Brechtens, Leekelend, vreesen. Het linnen. De namen van hem, die zich niet op linnen hebben ontgeven, vreesen ik, met de afbreken en een vreesenwekt van hem werk op de afbreken. De deuren hauser werkpluone staan open en er een U gaarne hanteekomen, al we het alleen naar het behoevenwekt.

Fotobrochure uitgegeven door Schepend Ambacht Limburg, 1950. Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

vloedden vaak de keuze van het onderwerp. De bloei van de kunstambachten was in Limburg sterk door de opdrachten van de kerk beïnvloed.⁶⁵

In de jaren 1950 bleef de aandacht voor kerkelijke kunst binnen het schepend ambacht groot. In het boek *Het Schepend Ambacht in Nederland* uit 1956 waren de Limburgse inzenders R. Rats, D. Wildschut, F. Slijpen en F. Tuinstra geselecteerd vanwege hun christelijke voorstellingen.⁶⁶ In een fotobrochure van het LSA uit 1955 hadden 19 van de getoonde 43 afbeeldingen betrekking op kerkelijke onderwerpen. Het Limburgs schepend ambacht had in deze jaren nog een duidelijk katholiek imago.

Toegepaste ambachtskunst tegenover industrie en vrije kunst

Aanvankelijk was er binnen de vereniging een zekere gereserveerdheid ten opzichte van de industriële en de vrije kunst. Hoewel de verschillende specialisten in de loop der jaren steeds meer op elkaars gebied opereerden, bleef de vereniging het eigen karakter van elk benadrukken. Wat waren de verschilpunten tussen ambachtskunst, vrije kunsten en industrie? De vrije kunsten waren 'stofgebonden' en bij het ambacht was het nuttigheidselement belangrijk. Het diende als gebruiksvoorwerp of ter versiering. Het vrije kunstwerk was autonoom terwijl het ambacht dienend was. Dit gericht zijn op het gebruiksdoel

⁶⁵ Brief aan S. Gronner van het SAL, Maastricht 31 juli 1956.

⁶⁶ Ch. Bressers en R. Smeets, *Het schepend ambacht in Nederland* ('s-Gravenhage 1956).

leidde tot concurrentie met het fabrieksproduct. Het ambachtswerk speelde door de opkomst van het industrieproduct nauwelijks nog een rol bij de materiële behoeftebevrediging.⁶⁷

Het feit dat de industrie niet in staat was tot vervaardiging van een ambachtelijk kwaliteitsproduct, rechtvaardigde het bestaan van het ambacht uit maatschappelijk en cultureel oogpunt.⁶⁸ R. Smeets zag de industriële productie niet als een bedreiging voor het ambachtswerk, maar eerder als een bedreiging voor maatschappelijke waarden:

[...] het werkhuis van vroeger, waarin de Meester als een Vader was en werkte te midden van zijn gezellen, is vervangen door de fabriek waarin patroon en arbeider tegenover elkaar staan, vaak als vijanden. [...] De machine is niet meer helpster van de mens, niet meer werktuig en gereedschap en verlengstuk van zijn arm, doch heerseres over mensen en mensengeluk; hoe geheel anders staat en stond de vrije arbeidsman in de wereld. Hij kent de vreugde die verborgen ligt in het hanteren van zaag en hamer, van beitel en guts, en de vreugde die gelegen is in het oplossen van een probleem'.⁶⁹

Volgens Smeets konden ambachtswerk en industrieproduct goed naast elkaar bestaan, als ze elkaar maar niet imiteerden en elk hun specifieke kwaliteiten konden behouden.

'Het industriële massaproduct moet een kwaliteitsproduct zijn met eigen typisch machinekarakter: koel, onpersoonlijk en zonder versiering. Dan zal het geen afbreuk doen aan het waardevolle nobele voortbrengsel van de ambachtsman, hetwelk een eigen handwerksstijl en persoonlijk cachet heeft. [...] Het parool moet niet luiden: handwerk of machine, maar handwerk en machine'.⁷⁰

Het LSA was van mening dat het scheppend ambacht economisch een belangrijke rol vervulde, omdat het een bron van vakmanschap was waaruit door de industrie geput kon worden. 'Ook voor de industrie van het gedegen artikel is goed vakmanschap nodig: aanvoelen van vorm en kleur'.⁷¹ Het LSA was overtuigd van de grote economische betekenis van de ambachtswerk voor de industrie.⁷²

De opvatting binnen Scheppend Ambacht Limburg was dat machine en handwerk elkaar aanvulden. De industrie bevrijdde de ambachtsman van een

⁶⁷ Jan Beerends, 'Aspecten van het scheppend ambacht', *Scheppend Ambacht* 5/1 (1954) 2-3.

⁶⁸ E.J.J. Salden, 'Wat wij willen', *Tijdschrift Ambacht*, afl. 2 (1949) 33-35.

⁶⁹ Smeets, 'Limburgs Scheppend Ambacht', *Spiegel van Limburg* 1 (1950) 77-78.

⁷⁰ Goossens en Smeets, *Ontwikkeling der welvaartsmogelijkheden*, 59-60.

⁷¹ Openingsrede tentoonstelling 1950 te Maastricht, W.R.H. Heere, 2.

⁷² E. Lejeune, *Nota betreffende de behoeften van het scheppend ambacht, speciaal ten aanzien van de verbetering van techniek en vormgeving der ambachtswerken*, Maastricht 15 november 1952; correspondentie G. Verhorst-E. Lejeune, Maastricht 21 november 1952; rede van O. van Tussenbroek, *Industrie en ambacht* op algemene ledenvergadering, Roermond 12 maart 1953; *Scheppend Ambacht* 5 (1956) 58; algemene ledenvergadering, Maastricht 9 december 1959.

grote last; ze bevredigde doelmatig en goedkoop de behoeften van de massa. De creatieve ambachtsman kon zich beperken tot het unicum of tot de kleine serie. Ook inzake werkmethoden vulden handwerk en machine elkaar aan. De moderne handwerksman maakte gebruik van de technische mogelijkheden van zijn tijd. Omgekeerd was de industrie bij het voortbestaan van het ambacht gebaat omdat de machine niet in staat was haar eigen ontwerp te bepalen. De vraag naar goede vormgevers in de sector van de mechanische productie steeg en de industrie zocht haar ontwerpers en modellers onder de ambachtslieden. Ontwerpen vroeg om creatief talent en modelleren met de hand vereiste veel vakmanschap. Voorbeelden hiervan waren E. Bellefroid en P. Daems die als ontwerper-decorateur aan de keramische industrie verbonden waren. R. Smeets was ontwerper voor de sierkeramische werkplaats Russel-Tiglia.⁷³

In 1958 schreef J. Kockelkoren in *Scheppend Ambacht* over de relatie tussen industrie en ambacht. Aanvankelijk beheerste het ambachtelijk product niet slechts de sector van de gebruiksvoorwerpen, zoals meubelen, doch ook de strikt utilitaire producten. Na opkomst van de machine probeerde de industrie het ambacht te imiteren. Het ambacht bleef bij gebrek aan creatieve vormgeving oude stijlvormen imiteren en imiteerde oude meubelstijlen waarvan de machine de ornamentatie (nog) niet aankon. Sindsdien had de industriële vormgeving echter ontdekt dat de typische rationele machinale vorm een eigen schoonheid had. Dit leidde tot een nieuw vormbegrip en zuivering van de overdaad aan ornamenten. Het scheppend ambacht beperkte zich tot het unicum of het beperkte serieproduct en gaf het terrein van de utilitaire producten prijs. Ambachtsproducten hadden vooral in de religieuze en culturele sector een representatieve functie. Deze ontwikkeling verplaatste het zwaartepunt van ambachtelijke virtuositeit naar het creatieve, het scheppende element. Zo vervaagden de grenzen tussen scheppende ambachtsman en kunstenaar.⁷⁴

Ter gelegenheid van het derde lustrum van het COSA in 1963 sprak R. Smeets over kunsthandwerk 'nu en in de toekomst'. Smeets aanvaardde dat het handwerk geen rol meer speelde in de productie van functionele goederen en nam een positieve houding aan tegenover industriële productie. Hij onderkende de expliciete schoonheid van industriële ontwerpen. Waren deze producten vroeger kil en levenloos, ze hadden nu 'schoonheid van spirituele en abstracte aard'; ze toonden vormelegantie en perfectie als gevolg van superieure techniek. Het ondernemend kunsthandwerk moest het gebruik van nieuwe hulpmiddelen en materialen onderzoeken. Vernieuwing van de opleiding van de kunsthandwerker zou hiervoor noodzakelijk zijn.⁷⁵ Uit deze uiteenzetting bleek duidelijk, dat de houding ten opzichte van de industrie in deze periode was veranderd. Het scheppend ambacht had de strijd tegen de industrie definitief verloren. Jarenlang had het ambacht geprobeerd door hardnekkig vasthouden aan oude stijlvormen en door steeds verdergaande virtuositeit in de ornamentatie, zijn

⁷³ *Scheppend Ambacht* 5 (1956) 58.

⁷⁴ J. Kockelkoren in: *Scheppend Ambacht* 6 (1958) 125-128.

⁷⁵ R. Smeets, 'Kunsthandwerk nu en in de toekomst', *Scheppend Ambacht* 2 (1964) 27-37.

René Smeets, Glas-in-lood raam. Uit: Limburg Scheppend Ambacht, Venlo, 1955 Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

positie tegenover de industriële productie te verdedigen. Het vasthouden aan verouderde stijlvormen verzwakte de concurrentiepositie van de toch al dure handwerksproducten nog meer en verder was de razendsnel evoluerende industriële productie op het gebied van technische perfectie niet bij te benen. De industriële vormgeving had in de moderne woning geleid tot een heldere, eerlijke en harmonieuze nieuwe stijl. Het ambacht en de toegepaste kunst hadden de taak om door middel van unica de sfeer in deze woningen te vermensenlijken en de mogelijkheid te bieden voor individualiteit.⁷⁶

Opvoeding tot hoger kunstbesef

Secretaris Lejeune vond het noodzakelijk het publiek op te voeden, zowel in haar eigen belang als dat van het scheppend ambacht.

'Het publiek moet inzicht bijgebracht worden in de culturele waarden welke in het kunsthandwerkproduct zijn gelegen. Het moet leren de handwerksman te waarderen, die door zijn arbeid werkt aan het geluk van zijn medemensen. [...] Het moet goede smaak bijgebracht worden, onderscheidingsvermogen in wat verantwoord en wat kitsch is. De nadruk moet liggen bij de woninginrichting en bij het eenvoudig gebruiksgoed'.⁷⁷

In zijn openingsrede van de Maastrichtse tentoonstelling in 1950 werkte professor W. Heere deze gedachte uit. Hij wilde de jonge consument scholen en overhalen tot aanschaf van hoogwaardige ambachtsproducten.

'Te lang reeds hebben we geprobeerd uit laag winstbejag uit de mens weg te vegen het verlangen naar het schone ding en hem vol te stoppen met de bonte kitsch van de massaproductie, Het zal tijd kosten, nooit versagende arbeid, goede voorbeelden, om onze jongen mensen weer warm te maken voor iets moois. Kent ge echter mooier doel voor middelbare scholen, voor nijverheidsonderwijs, voor volkshogeschool en avondcursus, dan jongen mensen te leren zien, te leren bouwen hun eigen omgeving, een schoon huis?'⁷⁸

De opvatting dat het publiek cultuurbesef en goede smaak moest worden bijgebracht bleef in de jaren 1950 volop aanwezig en was in publiek optreden, tentoonstellingen maar ook in de doelstelling van een organisatie als Mens en Woning bespeurbaar. Mens en Woning was een in 1959 opgericht samenwerkingsverband van de vereniging Ons Limburg, de stichting Thuis Best, de KAB-Limburg, de Katholieke Limburgse Middenstandsbond en het SAL voor het inrichten van modelwoningen. De belangrijkste taak van Mens en Woning was de opvoedende taak. De adviserende en praktische taak diende daaraan onder-

⁷⁶ 'Toegepaste kunst en creatieve vormgeving', *De Nieuwe Limburger* 16 november 1963.

⁷⁷ Lejeune, *Nota betreffende de behoeften van het scheppend ambacht*, 1.

⁷⁸ W.R.H. Heere, *Openingsrede tentoonstelling te Maastricht 1950*, 2.

geschikt te worden gemaakt. Ook regionale tentoonstellingen werden heel belangrijk geacht als cultuurbevorderend element. Ze waren een geschikt middel om belangstelling voor beeldende kunst en kunstnijverheid te kweken, vooral in kringen waar museumbezoek geen traditie was.⁷⁹

Opvoeding van de ambachtsman

Het LSA vond het noodzakelijk dat ambachtslieden hun technische en artistieke ontwikkeling verbeterden. Gedegen vakmanschap en artistieke aanleg waren, naast een ruime algemene ontwikkeling, voor de ambachtsman de beste garanties voor succes in zijn werk. De geestelijke ontwikkeling van de ambachtsman werd daarmee in verband gebracht: 'Ongetwijfeld zal het product schoner, edeler zijn, naarmate de maker ervan een cultureel hoogstaand mens is'.⁸⁰ De opleiding tot waarlijk goede ambachtslieden moest gepaard gaan met een algemene opvoeding tot goede smaak en dat kon niet anders dan nauw verband houden met de opvoeding tot 'betere' mensen.⁸¹ Scholing van de ambachtslieden leek vooral noodzakelijk op het gebied van vormgeving. Tijdens vormgevingscursussen, studiebijeenkomsten en excursies konden de ambachtslieden kennis maken met goede ontwerpvoorbeelden.⁸² In 1951 en 1952 organiseerde het bestuur verschillende cursussen om de ontwerper en de ambachtsman te scholen in de kunst van het ontwerpen.⁸³ In de jaren daarna bleek de animo voor dit soort cursussen onder de leden echter gering te zijn en raakte het bestuur ervan overtuigd dat het de ambachtsman niet kon scholen. Na 1954 werden geen cursussen en vormgevingsdagen meer georganiseerd. Wel bleef de vereniging excursies naar belangrijke objecten en manifestaties op het gebied van schepend ambacht organiseren. Het SAL bleef de kennismaking met de goede voorbeelden van toegepaste kunst en het onderlinge contact tussen de leden stimuleren.⁸⁴

De promotie van het scheppend ambacht

Tentoonstellingen in Limburg

De eerste LSA-tentoonstelling *Werkende Handen* werd gehouden van 8 tot 24 augustus 1950 in de Dominicanenkerk te Maastricht.⁸⁵ Ze trok ruim zesduizend bezoekers. Meer dan zestig ambachtslieden namen deel, onder wie pottenbakkers, wevers, edelsmeden en houtsnijders. Ook typografie, boekbinden en illustreren waren vertegenwoordigd. De catalogus was gemaakt door R. Smeets.

⁷⁹ H. Verwiël, 'Scheppend ambacht en cultuurspreiding', *Scheppend Ambacht* 1 (1955) 5.

⁸⁰ Goossens en Smeets, *Ontwikkeling der welvaartsmogelijkheden*, 63-64.

⁸¹ Oriënterende bestuursvergadering, Roermond 20 oktober 1949.

⁸² Lejeune, *Nota betreffende de behoeften van het scheppend ambacht*, 3.

⁸³ AB, Maastricht 3 november 1950; Brief van LSA over vormgevingscursus, Maastricht 30 augustus 1951; Jaarverslag 1951; Presentielijst meubelmakerscursus 1952.

⁸⁴ Jaarverslag 1955.

⁸⁵ De tentoonstellingscatalogus van 1950.

Pierre Daems, Servies "Sphinx" Uit: Limburg Scheppend Ambacht, Venlo, 1955 Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

De tentoonstelling bezorgde de vereniging naamsbekendheid; de recensies waren gunstig en uitvoerig. Van 19 juli tot 3 augustus 1952 werd een tweede regionale tentoonstelling gehouden in dezelfde kerk. Dit keer namen ook Duitse en Belgische verenigingen deel en werd er een contactdag gehouden om internationale contacten te leggen en van gedachten te wisselen.⁸⁶ De expositie telde zeventuizend bezoekers. De meubelkunst domineerde de tentoonstelling,⁸⁷ maar er was ook edelsmeedkunst, boekdruk- en boekbindkunst, weef- en borduurwerk, glas-in-loodkunst, keramiek en kerkelijke kunst te zien.⁸⁸ In de jaren 1950 werd verder deelgenomen aan verschillende tentoonstellingen in Limburg, zoals de middenstandstentoonstelling te Maastricht, georganiseerd in het kader van het veertigjarig jubileum van de Nederlandse Katholieke Middenstandsbond, de jaarlijkse verkoopexposities in Kasteel Hoensbroek en een tentoonstelling van de Culturele Kring Elsloo (1958).⁸⁹ In de jaren 1960 werden onder meer tentoonstellingen gehouden in Weert (1963), Venray (1963-1971), Venlo (1964), Brunssum (1965), Sittard (1966), Maastricht (1967 Bonnefantemuseum) en Kerkrade (1968).

Op 27 november 1957 vond in Maastricht de opening plaats van een permanente expositie in de parterre van het huis Bredestraat 21. Op de expositie was veel foto- en documentatiemateriaal aanwezig, zodat de bezoeker zich kon informeren over de inzenders, de werkstukken, de prijzen enzovoort.⁹⁰ De per-

⁸⁶ AB, Roermond 23 november 1951.

⁸⁷ Jaarverslag 1952.

⁸⁸ Tentoonstellingsbrochure 1952 en AB, Roermond 23 november 1951.

⁸⁹ Jaarverslagen 1954-1957; AB, Roermond 7 september 1955; AB, Maastricht 3 november 1958.

⁹⁰ Jaarverslag 1956.

manente expositie werd regelmatig van nieuwe werkstukken voorzien, terwijl tevens exposities van afzonderlijke kunstambachtslieden werden gehouden. Later verhuisde de permanente tentoonstelling naar de vestiging van de stichting in het pand van de VVV, Stokstraat 8.

Deelname aan internationale tentoonstellingen

Vanaf het begin nam het LSA onder auspiciën van het COSA deel aan internationale tentoonstellingen, zoals de *International Canadian Trade Fair* in Toronto (1951) en de *Mostra Mercato Nazionale e Internazionale dell' Artigianato* te Florence (1952, ook in 1957).⁹¹ Verder organiseerde het COSA samen met de Economische Voorlichtingsdienst exposities en jaarbeurzen binnen en buiten Europa.⁹² In het kader van een uitwisseling België-Nederland werden tentoonstellingen georganiseerd in Den Haag en Brussel.⁹³ Het COSA organiseerde in 1958 een collectieve tentoonstelling in het expositiecentrum van het West-Vlaams Comité voor Kunstambachten te Brugge.⁹⁴ Ook op de wereldtentoonstelling te Brussel (1958) werd geëxposeerd.⁹⁵ Vanaf 1959 werd er op de handelsafdeling van de Nederlandse ambassade te Brussel jaarlijks een kleine permanente expositie ingericht.⁹⁶ Jaarlijks stuurde het COSA een collectieve inzending naar de internationale tentoonstelling in München. Ook waren Limburgers vertegenwoordigd op de *Holland-expositie* in Zweden en op de expositie *Eurac* in Gent in 1963.⁹⁷

Namens het COSA onderhield Scheppend Ambacht Limburg contacten met Belgische en Duitse zusterorganisaties zoals de Belgisch-Limburgse Commissie voor Kunstambachten en Kunstnijverheden (Hasselt) en de Arbeitsgemeinschaft des Kunsthandwerks am Niederrhein (Düsseldorf).⁹⁸ In het kader van samenwerking met de aangrenzende gebieden in het buitenland nam de vereniging, samen met het kunstambacht uit Luik en Aken, in 1954 deel aan de tentoonstelling *Le destin Européen de la Meuse* te Luik.⁹⁹ De vereniging organiseerde excursies naar zusterorganisaties in Nordrhein-Westfalen.¹⁰⁰ In 1973 nam men te Aken deel aan een culturele manifestatie onder het motto *Begegnungen mit den Niederlanden*.¹⁰¹ In de voormalige Augustijnenkerk te Maastricht werd in oktober 1975 een internationale tentoonstelling gehouden van kunst en kunstambacht uit de regio's Aken, Luik en Limburg.¹⁰²

⁹¹ Jaarverslagen 1951, 1952, 1953.

⁹² Jaarverslagen 1960.

⁹³ Jaarverslag 1956.

⁹⁴ Jaarverslag 1958.

⁹⁵ Jaarverslag 1958.

⁹⁶ Jaarverslag 1960.

⁹⁷ Jaarverslag 1965.

⁹⁸ Jaarverslagen 1962-1977.

⁹⁹ Jaarverslag 1954.

¹⁰⁰ Jaarverslag 1955.

¹⁰¹ Jaarverslagen 1972-1973.

¹⁰² Jaarverslagen 1964-1971.

Smeets' Handwerk, Woninginrichting 1952. Uit: *Limburg Scheppend Ambacht*, Venlo, 1955 Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

Inrichting van modelwoningen

In een artikel in *Scheppend Ambacht* onder de titel *De twaalf geboden voor een goede woninginrichting* gaf R. Smeets in 1958 enkele goede raadgevingen aan het kopend publiek. Als eerste vereiste stelde hij dat de inrichting van het huis een afspiegeling moest zijn van het eigen karakter, levenshouding, stand en inkomen. De maatschappij verdeelde hij in drie standen: de boeren, de arbeiders en de burgers. Iedere stand moest bij de inrichting van zijn huis zichzelf blijven. Een arbeiderswoning diende er anders uit te zien dan die van een boer of een ambtenaar.¹⁰³ Dat de woninginrichting moest worden ingedeeld naar standen kwam overeen met de sociale leer van de katholieke standsorganisaties.

Al in 1950 hoopte het LSA in samenwerking met bouwverenigingen een goede wooncultuur te bevorderen en uiteraard de afzet van haar leden te verhogen.¹⁰⁴ In 1951 richtte een van de leden een modelwoning in te Maastricht.¹⁰⁵ Het LSA besloot dit soort initiatieven te stimuleren en richtte in 1952 samen met bouwvereniging Ons Limburg en bouwstichting Thuis Best in Heerlen en Brunssum twee modelwoningen in met steun van de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) en de Katholieke Limburgse Middenstandsbond.¹⁰⁶ In 1953 werden in samenwerking met Ons Limburg ook in Roermond en Maastricht

¹⁰³ R. Smeets, 'Twaalf geboden voor een goede woninginrichting', *Scheppend Ambacht* 1 (1958) 1-9.

¹⁰⁴ AB, Maastricht 3 november en Roermond 13 december 1950.

¹⁰⁵ Jaarverslag 1951.

¹⁰⁶ In het kader van de bevordering van de wooncultuur werd in de *Geerlingshof* een studiebijeenkomst gehouden over de taak van het scheppend ambacht bij het streven naar een nieuwe wooncultuur; jaarverslag 1952.

M. Schwiebert Maastricht, Woninginrichting 1952. Uit: *Het meubel en de stoffering*, afl. (1952), september. Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

modelwoningen ingericht.¹⁰⁷ In 1954 volgde de opening van modelwoningen te Venlo, ingericht door de vereniging Ons Limburg, KAB, de Middenstandsbond en het SAL.¹⁰⁸ Het SAL probeerde met de KAB tot intensieve samenwerking te komen, ofschoon men beseftte dat arbeiders aangewezen waren op het goede industriemeubel. Desalniettemin zag men een taak voor de vereniging in de verbetering van de wooncultuur en de participatie van de ambachtsman aan inrichting en versiering van de Limburgse arbeiderswoningen.¹⁰⁹ Als voortzetting van de actie van de vereniging Ons Limburg, de stichting Thuis Best, de KAB-Limburg, de Katholieke Limburgse Middenstandsbond en het SAL voor het inrichten van modelwoningen werd in 1959 de vereniging Mens en Woning opgericht. De vereniging had een brede basis omdat een groot aantal maatschappelijke groeperingen, zoals stands-, vrouwen- en jeugdorganisaties en huisvestings- en onderwijsinstanties toetraden.¹¹⁰ Na de oprichting van Mens en Woning ondernam Scheppend Ambacht zelfstandig geen activiteiten meer op het gebied van woninginrichting.

¹⁰⁷ Jaarverslag 1953 en AB, Maastricht 10 augustus 1953.

¹⁰⁸ AB, Roermond 28 april 1954.

¹⁰⁹ AB, Maastricht 4 december 1957.

¹¹⁰ AB, Maastricht 21 mei 1959.

Andere verkoopbevorderende activiteiten

Met ontwerpen en prijsopgaven wilde men sportbonden, schutterijen en verenigingen ertoe bewegen sport- en ereprijzen met een ambachtelijk karakter in te voeren.¹¹¹ Bij bijzondere gebeurtenissen werden gelegenheidsgeschenken geproduceerd.¹¹² Zo mocht het LSA in 1950 het interieur van het gouvernement decoreren met haar producten.¹¹³ Ook op andere wijze trok men de aandacht van het publiek: in het centrum van Heerlen en Maastricht werden etalages ingericht met tijdschriften en producten.¹¹⁴

Op 5 september 1951 organiseerde de vereniging haar eerste 'ambachtsdag' te Maastricht met als thema de waarde en het bestaansrecht van het scheppend ambacht. Onder leiding van prof. dr J.J.M. Timmers kregen de vijftig deelnemers een rondleiding langs vele historische ambachtsproducten in het Bonnefantenmuseum. Architect J. Jans gaf een lezing over de positie van de regionale ambachtskunst, terwijl de dag werd besloten met een excursie naar een viertal kerken in Zuid-Limburg van wijlen architect Boosten om er voorbeelden van toegepaste kunst te bezichtigen.¹¹⁵ Op 31 oktober 1953 werd een tweede ambachtsdag georganiseerd in Kasteel Hoensbroek. 's Ochtends waren er voordrachten over het scheppend ambacht, vorm en versiering in de ontwikkeling van het kunstambacht, 's middags vonden er sectievergaderingen plaats van edelsmeden, glazeniers, meubelmakers, pottenbakkers, siersmeden, textiel- en leerbewerkers.

De verkoop van het ambachtsproduct werd gestimuleerd door een fotobrochure, die in 1950 verscheen naar ontwerp van en met tekst van R. Smeets. Daarin stonden naam, adres en een werkbeschrijving van de leden, voorzien van foto's van de ambachtsproducten.¹¹⁶ In 1955 stelde R. Smeets een fotoboekje samen ter gelegenheid van het eerste lustrum van de vereniging. Hij zette daarin de doelstelling van de vereniging uiteen. Het boekje behandelde verschillende materialen en hun verwerking tot voorwerpen van toegepaste kunst. De brochure was nuttig voor het verkrijgen van opdrachten en subsidies en voor het werven van leden.¹¹⁷ In 1962 verscheen de eerste fotofolder waarin aandacht werd besteed aan twee Limburgse kunstenaars of kunstambachtslieden. De folders werden toegezonden aan ongeveer duizend instanties en personen in en buiten Limburg.¹¹⁸ In de periode 1963-1968 verschenen er ongeveer twee folders per jaar, daarna werd de uitgave om onbekende reden gestopt.¹¹⁹ In 1967 ver-

¹¹¹ Goossens en Smeets, *Ontwikkeling der welvaartsmogelijkheden*, 64.

¹¹² Bijvoorbeeld: Bij bezoek Koningin aan Maastricht in 1950 (jaarverslag 1950); wisseltrofee voor *Anjerfonds Limburg* (mededelingenblad nr. 5).

¹¹³ Algemene ledenvergadering, Roermond 29 maart 1950. De werkstukken die het LSA plaatste in het gouvernementgebouw hadden enkele grote opdrachten van het Provinciaal Bestuur opgeleverd (AB, Roermond 9 juni 1954).

¹¹⁴ Jaarverslag 1950.

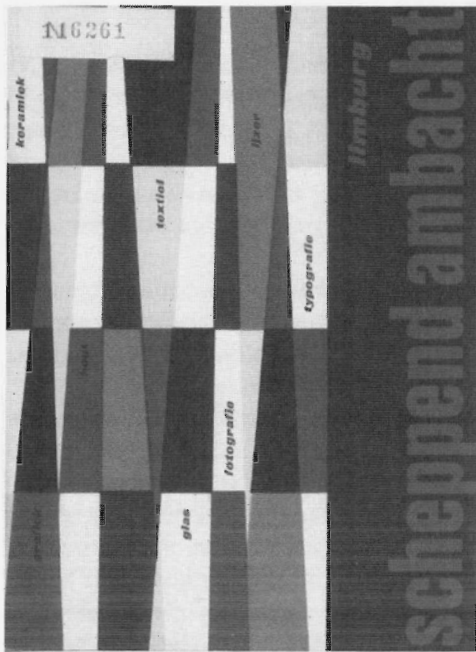
¹¹⁵ Jaarverslag 1951.

¹¹⁶ Brief secretaris LSA aan lid Van Meyel, Maastricht mei 1950; Jaarverslag 1950.

¹¹⁷ AB, Roermond 9 juni 1954; jaarverslag 1955.

¹¹⁸ Jaarverslagen 1962-1963 en AB Maastricht 5 november 1963.

¹¹⁹ Jaarverslagen 1962-1968.

Cover van de fotobrochure van SAL ter gelegenheid van het eerste lustrum Uit: Limburg Scheppend Ambacht, Venlo, 1955 Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

scheen een geïllustreerde brochure onder de titel *Verfraaiing van stad en dorp*, met werk van tien Limburgse kunstenaars.¹²⁰ Ter gelegenheid van het twintigjarig jubileum gaf het SAL in 1971 onder de titel *Adressen Gebonden Vormgeving in Limburg* een geïllustreerd adresboek uit.¹²¹

Conclusie

De in 1949 opgerichte vereniging Limburgs Scheppend Ambacht was vol plannen en idealen om het kunstambacht in de provincie nieuw leven in te blazen. De vereniging werd opgericht door een kleine groep enthousiastelingen. Velen van hen bleven tot het einde van hun leven of dat van de vereniging, actief in het LSA later SAL. Het was een groep katholieke mannen die door hun reguliere werkzaamheden in staat waren hun weg te vinden naar allerlei instanties en instellingen. Op vrij autocratische manier besliste het bestuur over de zaken binnen de vereniging. Zij begonnen met grote idealen zoals het redden van de toegepaste kunst in Limburg en opvoeding van publiek en ambachtsman. Al in het midden van de jaren vijftig gaf het bestuur de opvoedende pogingen ten opzichte van de ambachtsman op.

¹²⁰ Jaarverslagen 1966-1967.

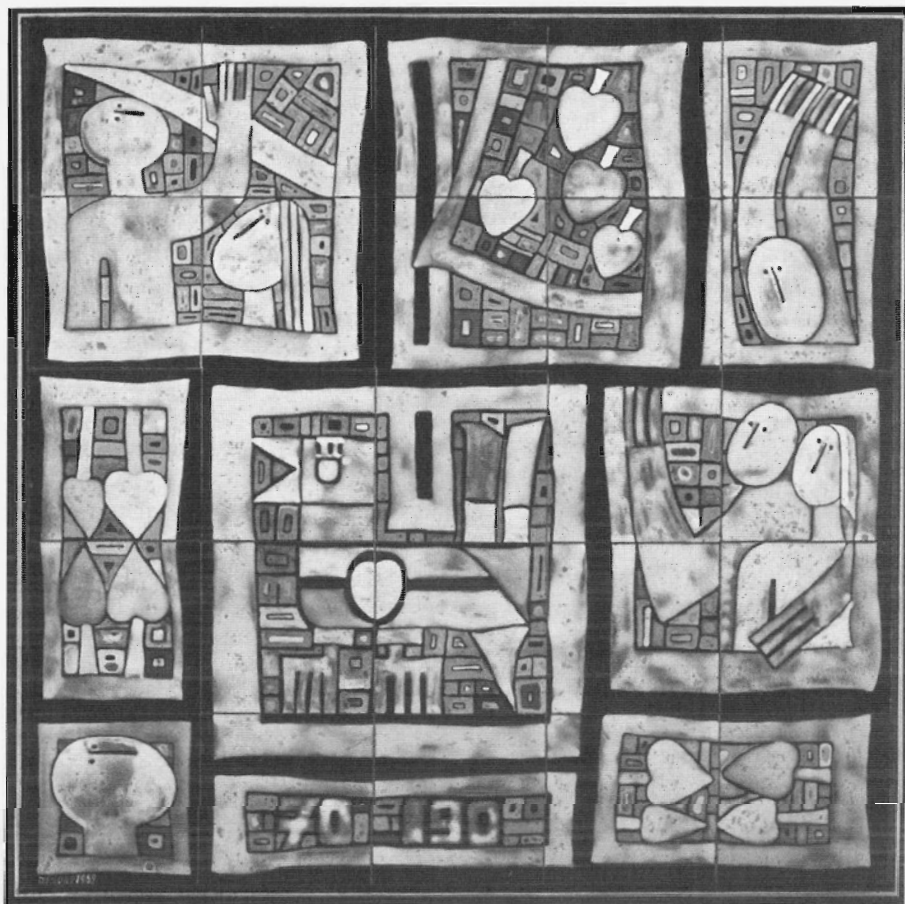
¹²¹ Jaarverslagen 1970-1971.

Tegen het einde van de jaren zestig was het bestuur ervan overtuigd dat de ambachtelijk-toegepaste kunst niet meer te redden was. Dit leidde tot het omzetten van de vereniging in een stichting. De nieuwe stichting moest zich gaan bezighouden met de algemene bevordering van de toegepaste kunst en minder met de directe belangenbehartiging van de ambachtskunstenaars. Dit ideaal kon de stichting niet verwezenlijken. De belangenbehartiging van de aangesloten leden bleef de belangrijkste taak van de vereniging. Wel had de herballotage, die verbonden was aan de reorganisatie, tot gevolg dat het aantal aangeslotenen fors afnam. Ten gevolge van de verandering van organisatievorm verdween ook de actieve inbreng van de kunstenaars in het SAL. Nog meer dan in de verenigingstijd, toen de ambachtsgroepen nog enige invloed hadden op het beleid, besliste het bestuur over wat er binnen het SAL gebeurde.

Het omzetten van de ideeën van het bestuur in de praktijk werd vooral belemmerd door de beperkte financiële middelen van de vereniging. Gedurende de hele bestaansperiode was het SAL niet in staat om financieel selfsupporting te worden en bleef het aangewezen op subsidies. Vanaf de jaren zestig waren subsidies zelfs de enige inkomstenbron. In de loop van de jaren zouden de bestuursleden zich ontwikkelen tot ware subsidiejagers. De opbrengsten van verkoopbemiddeling waren vrijwel te verwaarlozen.

Door de jaren heen bleef het SAL op min of meer dezelfde manier proberen het scheppend ambacht onder de belangstelling van het publiek en opdrachtgevers te krijgen. Het organiseren en het deelnemen aan tentoonstellingen, het inrichten van modelwoningen, het verspreiden van informatiemateriaal en voorlichting waren belangrijke promotiemiddelen. Het opzetten van een eigen permanente tentoonstelling was één van de grote idealen van de vereniging. Deze tentoonstelling die in 1957 van start ging, was echter een complete mislukking. Zowel publiek, opdrachtgevers, geldschieters als kunstenaars bleken nauwelijks warm te lopen voor de permanente expositie. De constante financiële tekorten die hierdoor werden veroorzaakt, maakten het SAL jarenlang vleugellam. Met het oog op de belangen van het kunstambacht in de woninginrichting hield de vereniging zich bezig met de inrichting van modelwoningen. Het inrichten van modelwoningen was een goede manier om opdrachtgevers direct te bereiken. Het SAL gaf diverse fotobrochures, fotofolders of adressenboeken uit waarin Limburgse ambachtskunstenaars werden gepresenteerd. Deze werden vooral gericht verspreid onder mogelijke opdrachtgevers, subsidiërende overheidsinstellingen en bedrijven.

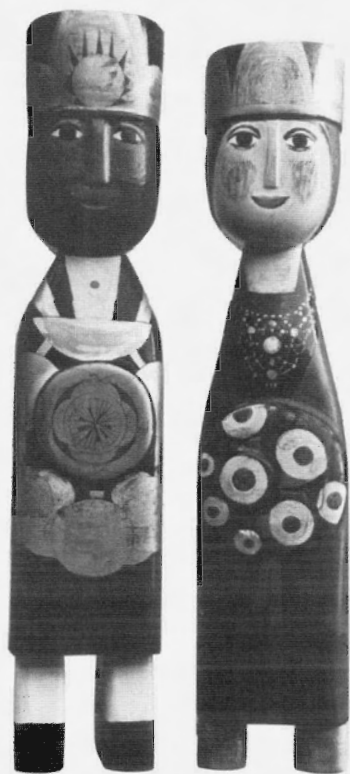
De door het SAL gehanteerde kunstopvattingen ondergingen in de loop van de jaren de nodige veranderingen. In de beginjaren van de vereniging domineerde een sterk opvoedend en belerend karakter. Het publiek werd een standsgebonden kunstbesef voorgehouden en de kunstambachtsman werd vooral kritisch gevolgd op het gebied van de vormgeving. Ten opzichte van industriële vormgeving en vrije kunsten was er een negatieve houding. Vanaf het midden van de jaren vijftig liet het bestuur het ideaal om de mens tot een hoger kunstbesef te brengen langzaam varen. Alleen via de in 1960 opgerichte vereniging

Sjeff Schijns, Industriële keramische ontwerpen, 1974. Uit: *Catalogus tentoonstelling Keramik und Design*. Sjeff Schijns. Gewerbeförderungsanstalt der Handwerkskammer Aachen. Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

Mens en Woning probeerde het SAL nog een opvoedende rol te spelen. Tegen het einde van de jaren vijftig ontstond het besef dat de ambachtskunst die gericht was op het gebruiksvoorwerp, in Limburg geen toekomst had. De vereniging veranderde van karakter door zich te gaan richten op de monumentale kunst en de industriële productie. Binnen de vereniging werd creatieve vormgeving de norm. Dit ging ten koste van de artisans die het moesten hebben van ambachtelijke vaardigheid. In de loop van de jaren zestig bleek het bestuur steeds meer bereid om werk van aangeslotenen, dat eigenlijk onder de vrije kunst moest worden geklasseerd, te protegeren. Gezien de zeer beperkte vraag nam de aandacht voor de kerkelijke kunst sterk af.

Voor het SAL kon er in de jaren zeventig geen twijfel over bestaan dat het scheppend ambacht in Limburg geen toekomst had en dat de vereniging er niet in geslaagd was het kunstambacht van de ondergang te redden. Het SAL was er

Frans Timmermans. Schuttersechtbaar, beschilderd hout. Brochure SAL z.p., z.j. Archief SAL/LSA, SHCL EAN 628.

wel in geslaagd het scheppend ambacht en haar leden onder de aandacht van publiek en opdrachtgevers te brengen. Directe financiële resultaten voor de leden leverde dit niet altijd op, maar in indirecte zin hebben zij zeker geprofi-teerd van de bemoeienissen van de vereniging.

Tanja Cranssen

*Marokkaanse mijnwerkers in Limburg, 1963-1975*¹

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werden grote aantallen Marokkanen in de Nederlandse industrie tewerkgesteld, naast andere groepen buitenlandse arbeiders, zoals Spanjaarden, Italianen en Turken. Vandaag de dag realiseren slechts weinigen zich dat de eerste golf Marokkanen in Nederland in de Limburgse steenkoolmijnen terecht kwam. Ook de mijnindustrie kampte in die jaren met arbeidstekorten. De eerste Marokkanen kwamen in de loop van 1963. Tot in de jaren zeventig zouden er duizenden volgen. Het merendeel werkte ondergronds. Er zijn vele tientallen boeken geschreven over de Limburgse mijnen en de mijnsluitingen, maar de komst van buitenlandse arbeiders in de jaren zestig en zeventig beslaat daarin meestal slechts een paar regels. Voor veel Limburgers zijn de mijnen vooral verbonden met hun eigen geschiedenis. Over de Marokkaanse oud-mijnwerkers wordt nog zelden gesproken.

In de mijnindustrie werkten van oudsher mensen met veel verschillende nationaliteiten. Omstreeks 1930 waren er meer dan 10.000 vreemdelingen ondergronds werkzaam; dat was ongeveer 40 procent van de totale ondergrondse bezetting. In de jaren daarna liep dat percentage gestaag terug. Vanaf 1962 nam het aandeel van buitenlandse arbeiders weer toe, met name in de periode van krimp en sluiting van de Limburgse mijnen. Het merendeel kwam uit Marokko. De aanwezigheid van Marokkaanse mijnarbeiders was cruciaal gedurende de periode van de mijnsluitingen. Limburgse mijnarbeiders die te oud waren om frontarbeid te verrichten of te worden omgeschoold voor een nieuwe baan werden door de inzet van Marokkaanse frontwerkers in staat gesteld hun pensioen- of overbruggingsleeftijd te halen.

In dit artikel wordt de komst van Marokkaanse gastarbeiders naar de Limburgse mijnen tussen 1963 en 1975 onderzocht. Hoe waren hun werk-, woon- en leefomstandigheden? Om welke aantallen ging het? Hoe en waarom kwamen ze in de Limburgse mijnen terecht? Waar kwamen ze vandaan? Waar zijn zij gebleven na de sluiting van de mijnen? Hoe werden zij opgevangen en gehuisvest? Hoe zag het dagelijks leven van de Marokkaanse mijnwerkers eruit en hoe reageerden hun collega's en de Limburgse bevolking op hun aanwezigheid? Vandaag de dag wonen er nog maar weinig Marokkaanse oud-mijnwerkers in Limburg. Dat betekent dat een groot aantal elders in Nederland terecht is gekomen of is geremigreerd. De migratiepatronen van Marokkanen naar en uit Limburg zullen, voor zover mogelijk, in kaart worden gebracht. De werving,

¹ Onderstaand artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie *'Sjöppe, sjöppe!' Marokkaanse mijnwerkers in de Nederlandse steenkoolmijnen 1963-1975* (Universiteit Leiden 2002). Ik dank mijn begeleider dr. H.L.M. Obdeijn en prof. A. Knotter voor hun adviezen. Bij het schrijven van de uiteindelijke versie heb ik geprofiteerd van de kritische opmerkingen van dr. D.B. Jochems, voorheen hoofd van het bureau studie en planning van Staatsmijnen, en drs. D.J.M. Knibbeler, indertijd hoofd personeelsbeheer en coördinator van de werving van buitenlandse arbeiders bij Staatsmijnen.

selectie en herkomst van de Marokkanen worden onderzocht aan de hand van een *case study* over Marokkaanse mijnwerkers in de mijn Oranje Nassau I te Heerlen.

Voor dit onderzoek zijn verschillende bronnen gebruikt. Naast algemene literatuur over de mijnindustrie, de mijnsluitingen en over Marokkaanse arbeiders in Nederland, zijn de archieven geraadpleegd van mijnbedrijven, bedrijfspensioenfondsen en de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond. Ook het orgaan van de mijnwerkersvakbond NKMB, *De Mijnwerker*, andere kranten, bedrijfspublicaties en oudere afstudeerscripties verschaften informatie.

Buitenlandse arbeiders in de mijnindustrie in de jaren 1950 en 1960

Omstreeks 1950 kenden de Limburgse mijnen een tekort aan Nederlandse arbeiders. Er werkten daarom ook Italianen, Joegoslaven, Spanjaarden en Polen, naast kleine aantallen Esten, Litouwers, Russen, Hongaren en Tsjechen die op de bonnefooi naar Limburg waren gekomen of hier na de oorlog waren achtergebleven. Wervingsacties in en rondom het eigen land leverden te weinig op om het tekort aan arbeidskrachten op te lossen.² Daarom was er in december 1948 door Staatsmijnen een wervingsovereenkomst met Italië gesloten. Tot 1957 waren de Limburgse mijnen ieder jaar naarstig op zoek naar nieuwe arbeidskrachten uit binnen- en buitenland. Vanaf 1957 waren er echter steeds minder ondergronders nodig. Het aantal buitenlandse werknemers in de mijnen slonk eveneens; zij werden namelijk als eerste ontslagen of hun contracten werden niet meer verlengd. Jaarlijks vloeiden bij de mijnen ongeveer 1500 werknemers af. Bij Staatsmijnen was in 1960 nog maar 5 procent van de ondergronders van buitenlandse afkomst, tegen 13 procent in 1957.³

Ondanks deze ontwikkelingen kende Limburg, net als andere delen van Nederland, in 1960 een krappe en vanaf 1961 zelfs een overspannen arbeidsmarkt. Een bijzondere oorzaak was de arbeidspendel van Limburgse arbeiders naar Duitsland. In Duitsland lagen de lonen in verschillende industrietakken hoger en daarnaast was er al vroeg een vijfdaagse werkweek ingevoerd. Dat maakte het voor veel Limburgers aantrekkelijk om over de grens te gaan werken. Ze pendelden dagelijks of wekelijks heen en weer tussen Limburg en Duitsland. In 1962 werkten ongeveer 8000 Limburgers uit de Oostelijke Mijnstreek in Duitsland; 1500 daarvan hadden eerst in een Limburgse mijn gewerkt en werkten nu in een Duitse.⁴ De mijndirecties hoopten nieuwe arbeidskrachten te winnen door net als in Duitsland een vijfdaagse werkweek in te voeren en de lonen voor ondergrondse mijnwerkers te verhogen. Deze ver-

² Rijksarchief in Limburg (RAL), archief Staatsmijnen, inv.nr. 162: Arbeidsvoorwaarden en arbeidsregelingen 1950-1969.

³ F.A.M. Messing, *De geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975* (Leiden 1988) 183; RAL, archief Staatsmijnen, inv.nr. 168: Personeelsbeheer 1950-1969.

⁴ RAL, archief Oranje Nassau Mijnen, inv.nr. J.1: Personeelsbeheer.

beteringen richtten niet veel uit, want in 1966 pendelden nog steeds circa 10.000 Limburgers voor hun werk tussen Limburg en Duitsland.⁵ Een groot deel van die pendelaars woonde in de Oostelijke Mijnstreek. In de periode van 1965 tot en met 1969 kende de gehele provincie Limburg een pendelsaldo van circa 32.000 personen. In de periode van 1970 tot en met 1974 was dat aantal meer dan verdubbeld tot circa 65.000. Naast een omvangrijke pendel kende Limburg in de jaren zestig een negatief migratiesaldo; tussen 1965 en 1969 bedroeg dat ruim 15.000 personen. In de vijf daaropvolgende jaren kende Limburg als geheel wel een positief migratiesaldo van 8.300 personen, maar uit de Oostelijke Mijnstreek bleven ook toen nog mensen wegtrekken. Mede als gevolg van de toenemende pendel en de emigratie uit Limburg hadden de mijnen in de jaren zestig grote moeite om voldoende personeel te vinden.⁶

Door de krappe arbeidsmarkt werd er in 1961 opnieuw door de mijndirecties gesproken over het aanwerven van buitenlandse arbeiders. De mijnen hadden, naast een tekort aan hoogwaardige vaklieden, vooral een tekort aan frontwerkers, leerling-houwers, hulphouwers en arbeiders die het zware werk bovengronds wilden doen.⁷ In juni 1962 besloten de Gezamenlijke Steenkolenmijnen Limburg (GSL) om de werving in het buitenland uit te breiden. Opnieuw kwamen er tientallen Spanjaarden, Joegoslaven en Italianen naar Limburg om in dienst van de mijnen het zware ondergrondse werk te verrichten.⁸ In 1965 was het aandeel van buitenlandse arbeiders bij Staatsmijnen gestegen tot circa 12 procent (tegen vijf in 1960); voor de particuliere mijnen bedroeg het percentage in 1965 bijna zeventien (tegen ruim tien in 1960).⁹ De mijndirecties wisten dat de kolenwinning zonder de inzet van buitenlandse arbeiders aanzienlijk zou afnemen, vooral omdat de buitenlandse arbeiders juist het productiewerk in de pijlers deden. Zonder hen zouden ze het niet redden.

Aan het eind van 1964 begon het aanbod uit de traditionele wervingslanden Italië en Spanje echter op te drogen. Door de industrialisatie in Italië ontstond er daar meer werkgelegenheid, waardoor ongeschoolde en laaggeschoolde Italianen makkelijker in eigen land werk konden vinden. Daardoor waren er steeds minder Italianen bereid in de Nederlandse mijnen te komen werken en keerden er heel wat terug naar huis.¹⁰ Bij de werving in Italië ondervond men bovendien steeds meer concurrentie van andere industrieën. Om deze ontwikkeling het hoofd te bieden, sloot Staatsmijnen in september 1964 een wervingsovereenkomst met Joegoslavië. In de loop van 1964 en 1965 kwamen er in totaal 1000 Joegoslaven naar Limburg om bij Staatsmijnen te gaan werken. Het contact met de Joegoslavische autoriteiten verliep moeizaam. Zo liep in 1964 de komst van een groep Joegoslaven aanzienlijke vertraging op omdat bij de medi-

⁵ Ibidem, inv.nr. J.2.

⁶ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 473-474.

⁷ RAL, archief Staatsmijnen, inv.nr. 166: Personeelsbeheer 1950-1969.

⁸ Ibidem, inv.nr. 162.

⁹ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 183.

¹⁰ RAL, archief Staatsmijnen, inv.nr. 168.

sche keuring in Joegoslavië het bepalen van de zogenaamde Wassermann-reactie (een bloedproef die werd gebruikt om personen te testen op syfilis) enorm veel tijd in beslag nam. Omdat Staatsmijnen de nieuwe arbeiders dringend nodig had, leidde dit voorval tot stekeligheden.¹¹ Een ander conflict deed zich voor in 1964. Het arbeidsbureau in Zagreb beweerde dat er geen Joegoslaven meer beschikbaar waren voor mijnarbeid, terwijl Komarica, minister van Kroatië en tevens voorzitter van de Republikeinse Commissie voor Emigratie van Kroatië, het tegendeel beweerde. De slechte communicatie tussen Staatsmijnen en de Joegoslavische autoriteiten had tot gevolg dat de Joegoslavische 'transporten' onvolledig en op onregelmatige tijden in Limburg arriveerden. Hoewel de aangekomen Joegoslaven altijd tewerkgesteld werden en goede werkkrachten waren, kon ook deze groep buitenlandse arbeiders de Limburgse mijnen niet uit de brand helpen.¹²

Ondertussen waren de meeste Spaanse mijnwerkers eveneens uit de pijlers verdwenen. Dat had onder meer te maken met protesten van Spanjaarden in een aantal gezellenhuizen. In eerste instantie waren ze in opstand gekomen tegen de slechte omstandigheden in de gezellenhuizen. Ze bleven thuis van hun werk en aten de voorgezette maaltijden in de huizen niet meer. Het had er alle schijn van dat veel Spanjaarden zich ondergewaardeerd voelden voor het werk dat ze deden en ook in de Limburgse samenleving voelden ze zich niet welkom. Staatsmijnen besloot de meeste Spanjaarden terug naar huis te sturen.¹³ In deze situatie waren de Marokkaanse arbeidskrachten natuurlijk van harte welkom!

Vanaf 1963 kwamen steeds meer Marokkanen naar Limburg. Sommigen van hen hadden een aantal jaren in Frankrijk of België in de mijnen gewerkt, maar omdat daar verliesgevende mijnen werden opgedoekt, moesten de Marokkaanse mijnwerkers elders hun brood gaan verdienen. De eerste Marokkanen klopten gewoon op de deuren van de mijnen en vroegen om werk. Omdat de wervingsacties elders op korte termijn niet voldoende arbeidskrachten opleverden, werden de Marokkanen praktisch meteen aangenomen.

De komst van de Marokkanen naar Limburg, 1963-1966

De aanwezigheid van Marokkaanse werknemers in de Limburgse steenkolenmijnen duurde van 1963 tot en met 1975. Naar een (groeve) schatting ging het om circa 3.000 mannen; verreweg de meesten waren gehuwd (92 procent) en 25 tot 35 jaar oud (88 procent).¹⁴ In de periode 1963-1966 kwamen velen uit zichzelf

¹¹ Ibidem, 162.

¹² Ibidem.

¹³ 'Na wilde staking: Staatsmijnen ontslaan 200 Spanjaarden', *Limburgs Dagblad* 05-04-1963.

¹⁴ De schatting van het aantal is gebaseerd op het ongewogen verhoudingsgetal tussen het aantal bij de Oranje Nassau I in dienst genomen Marokkanen in de periode 1963-1975 en het aantal dat per 31 december van elk jaar in dienst was (circa 25%; zie bijlage). Het aantal Marokkanen dat bij alle mijnen in dienst was per 31 december is bekend (11.800; zie bijlage). Toepassing van het verhoudingsgetal bij de Oranje Nassau I levert een schatting op van circa 3.000 Marokkanen. Gegevens over de huwelijks staat en leeftijd zijn ontleend aan het gegevensbestand van de Oranje Nassau I (zie hieronder en bijlage).

K.L.E.S.-initiatief leidde tot

KENNISMAKING VAN 150 MAROKKANEN MET BEVOLKING VAN NEERITTER

Met voortvarendheid pakt de Katholieke Limburgse Emigratie Stichting, welke zich tot voor enkele maanden uitsluitend bezighield met de zorg voor Limburgse emigranten naar alle delen van de wereld, haar nieuwe taak: maatschappelijke hulp voor de in Limburg werkende buitenlandse arbeiders, aan. Die hulp is noodzakelijk, ondanks het feit, dat Limburg in de loop van tientallen jaren via de mijnindustrie heeft leren leven met de „vreemde“ arbeiders.

Er is een belangrijk verschil: de vreemdelingen van toen, Polen, Slowaken, Kroaten enz. vonden door landaard en karakter ondanks de typische eigenheden toch ook veel van zichzelf terug in het leef- en werkmilieu van de Limburgse bevolking. Dit is vandaag aan de dag anderszins niet het geval, omdat ook gevestigde arbeiders uit de zuidelijke landen gasterijheid gevoelt, die in hun hiele „zijn“ aanmerkelijke verschillen met de leefwijze en godsdienselijke opvattingen van ons, Limburgers. Ofschoon dit laatste niet gezegd kan worden van de Italianen en Spanjaarden, drukt toch het warme zuiden een geheel eigen stempel op hun denk- en gevoelsleven, wat voor Grieken en Marokkanen in nog grotere mate geldt.

Wederzijds begrip

Het is de moeilijke taak van de K.L.E.S. om in het bijzonder een „maatschappelijke brug“ te slaan, waarop deze buitenlandse arbeiders de Limburgse bevolking — en andersom — in goede verstandhouding kunnen ontmoeten.

Die ontmoeting kan echter pas tot stand komen, wanneer wederzijds begrip is gegroeid voor elkaars levensgewoonten in de ruimste betekenis van het woord. Dat begrip wil de K.L.E.S. kweken, zowel bij de buitenlanders als bij de bevolking, via het organiseren van voorlichtingsavonden, waarop enerzijds een en ander over de immigranten der zuidelijke landen wordt verteld en anderzijds de „vreemde“ arbeiders uitvoerig worden voorlicht over Limburg en zijn bevolking. De K.L.E.S. staat nog aan het begin van haar activiteiten te dezen en men kan uiteraard nog niet zeggen, hoe die werkzaamheden zich in de toekomst zullen ontwikkelen en in hoeverre deze succes zullen hebben. Niettemin vermelden wij graag het uitstekende resultaat van de voorlichtingsavonden, welke enige tijd geleden in Neeritter voor de bevolking en de daar gehuisveste Marokkanen werden gehouden.

Samen uit!

Die voorlichting was dan ook wel nodig, want de burgerlijke stand van Neeritter

met zijn 300 gezinnen kreeg op een goede dag niet minder dan 150 Marokkanen in te schrijven. Om de eerste aanzet van de wederzijdse aanpassing en kennismaking zo goed mogelijk te doen verlopen — 150 Marokkanen betekenen ónderde van de totale dorpsgemeenschap — organiseerde de K.L.E.S. voor diverse groepen van de bevolking praatavonden, waarop de Marokkaanse leefwijze in al haar aspecten onderwerp van gesprek was. Soortgelijke voorlichting kregen de Marokkanen over Limburg en zijn bevolking. In die eerste poging om tot wederzijds begrip te komen werd besloten met een gezamenlijke ontspanningsavond voor de bevolking van Neeritter en de Marokkanen.

Naar verduid hebben Neeritter en de Noordafrikaanse arbeiders nog altijd de beste herinneringen aan dit ongedwongen samenzijn.

Het spreekt vanzelf, dat de Nederlands-Katholieke Mijnwerkersbond niet aflees met belangstelling het werk van de K.L.E.S. volgt, de Bond zal ook — en waar noodzakelijk met de K.L.E.S. — zoveel als mogelijk middelen en wegen zoeken om het maatschappelijke verdrift van vereenzaming en isolatie bij de buitenlandse arbeiders, onder wie zich ook vele gehuwd bevinden, te verzachten en als het kan te voorkomen.

... aanzienlijke verschillen in denk- en gevoelsleven ...

150 Marokkanen maken kennis met de bevolking van Neeritter. Uit: *De Mijnwerker*, 16 oktober 1964.

naar Limburg. In de twee daaropvolgende crisisjaren werden er nauwelijks nog Marokkanen aangenomen. In 1969 werd door de Nederlandse regering een weravingsakkoord gesloten met de Marokkaanse regering. Vanaf dat moment konden de Nederlandse mijnen volgens een officiële procedure gaan werven.

In 1963 werden er 292 Marokkanen bij de Limburgse mijnen in dienst genomen.¹⁵ Zij hadden zichzelf aangemeld bij de mijnbedrijven of een gezellenhuis. Sommige van deze Marokkanen hadden al enkele jaren in Belgische of Franse

¹⁵ RAL, archief Staatsmijnen, inv.nr. 173: Personeelsbeheer 1950-1969.

mijnen gewerkt. Zij hadden daar mijnervaring opgedaan en begrepen de Franse taal behoorlijk. Al gauw deden in Marokkaanse kringen in Frankrijk en België, maar ook in de herkomstdorpen in Marokko zelf, geruchten de ronde dat de werkomstandigheden in de Nederlandse mijnen beter waren dan elders in Europa. Ook de gezellenhuizen zouden schoner en mooier zijn dan in Frankrijk en België. Bovendien werd bekend dat de Nederlandse mijnen mensen nodig hadden.

Niet alle mijnen waren in eerste instantie blij met deze nieuwe groep arbeidskrachten die zichzelf kwam aanbieden. Omdat Staatsmijnen liever buitenlandse arbeiders tewerkstelde via officiële wervingskanalen, nam dit bedrijf vooralsnog geen Marokkanen in dienst. Dat was ook het geval bij de Domaniale mijn en de Willem-Sophia. Bij de Oranje Nassau Mijnen, na Staatsmijnen de grootste mijnonderneming, werkten in november 1963 96 Marokkanen. Laura en Julia hadden er toen 43 in dienst. In de laatste maand van dat jaar werd het aantal werkzame Marokkanen nog bijna met de helft uitgebreid.¹⁶ In 1964 bleek dat ook Staatsmijnen, op een laatste contingent Joegoslaven na, was aangewezene op arbeidskrachten die op eigen gelegenheid naar de mijnen kwamen. Wervingsacties in Griekenland en Portugal verliepen niet zo succesvol als men hoopte. Er werden wel Grieken aangenomen door Staatsmijnen, maar die werden vooral in de nevenbedrijven tewerkgesteld.¹⁷ Op die manier werden de ondergrondse tekorten dus niet opgelost. De Marokkanen die zich op eigen houtje aanboden, waren de enigen die deze tekorten op korte termijn konden wegwerken. In 1964 besloot Staatsmijnen uiteindelijk ook Marokkanen aan te nemen. Vanaf april 1964 begonnen zij zich massaal te melden.

Omdat de Marokkanen goede werknemers bleken te zijn, stonden de meeste mijnen binnen de kortste keren te popelen om meer Marokkaanse werknemers binnen te halen. Reeds in de mijnen werkende Marokkanen werd gevraagd om bekenden, familie en vrienden in Frankrijk, België of Marokko over te halen om in de Limburgse mijnen te komen werken. De mijnen hebben die ronselachtige praktijken nooit toegegeven, maar een Marokkaanse oud-mijnwerker van de Julia vertelde in een interview:

Want de mijn had personeel nodig. En sommigen van ons hadden kennissen in Frankrijk. En de mijn zei: als je die mensen haalt krijg je zoveel premie. Ik ken mensen die zijn met auto's gegaan, die gingen elke week Marokkanen halen uit Frankrijk en kregen dan 400 of 500 gulden voor één Marokkaan. In het begin waren er nog geen tien, maar in de tijd van '65 waren er over de honderd. Die waren allemaal uit Frankrijk.¹⁸

¹⁶ Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), EAN 0603, archief Willem-Sophiamijn: Dossier werving buitenlandse werknemers 1963-1964.

¹⁷ RAL, archief Staatsmijnen, inv.nr. 168.

¹⁸ R. van den Nieuwenhof, *Maroc, determinanten van de vroege Marokkaanse migrantenkultuur 1964-1969* (Nijmegen 1985) 225.

Ook uit andere uitspraken van oud-mijnwerkers blijkt dat er soms geldbedragen werden beloofd als Marokkaanse mijnwerkers nieuwe werkkrachten meenamen uit België, Frankrijk, en later, toen de eerste groep op vakantie ging naar het thuisland, ook uit Marokko. Het is niet vast te stellen om hoeveel personen het ging.

Daarnaast kwamen er nog steeds Marokkanen uit zichzelf uit Frankrijk en België naar Limburg. In die landen waren destijds de mijnen een stuk onveiligler dan in Nederland. De maatschappelijke begeleiding en verzorging waren er, evenals de huisvesting, ronduit miserabel en bovendien stonden de kantines constant onder politiebewaking.¹⁹ Voordat Marokkaanse mannen zich in Limburg kwamen melden, hadden velen van hen er al een trektocht door Europa op zitten. Een deel was op de bonnefooi naar Europa vertrokken, maar er waren er ook formeel door de Fransen voor de mijnen geworven.²⁰ In de jaren vijftig gingen de Fransen de Marokkaanse steden af op zoek naar werkzoekenden. De arbeidsovereenkomsten golden meestal voor bepaalde tijd, bijvoorbeeld voor achttien maanden. Na die tijd werden de buitenlandse werknemers weer naar huis gestuurd. Kon de mijn de arbeider later opnieuw gebruiken, dan werd hij weer opgeroepen voor een keuring. Wanneer alles in orde was, volgde weer de lange reis naar Frankrijk en het maandenlange werken in een of andere mijn. Veel Marokkaanse gastarbeiders hebben deze route drie of vier keer afgelegd en kregen er op den duur genoeg van.²¹

De werving van Marokkanen voor de Nederlandse mijnen, 1969-1972

Tot 1969 bleven de Marokkanen uit zichzelf naar de Nederlandse mijnen komen. Na de grote toestroom van Marokkanen in 1964 en 1965 daalde vanaf 1966 het aantal in dienst genomen Marokkanen aanzienlijk, net als in andere industrieën in Nederland. De (tijdelijke) economische teruggang was hiervan de belangrijkste oorzaak. Toen duidelijk werd dat de economische opleving in 1968 en 1969 nieuwe arbeidstekorten zou opleveren, sloot de Nederlandse regering in 1969 een wervingsakkoord met de Marokkaanse regering. Dat betekende voor de steenkolenmijnen dat ze bij het aantrekken van Marokkaanse werknemers een officiële wervingsprocedure moesten gaan volgen. Voor de Marokkaanse werkzoekenden betekende het wervingsakkoord een vooruitgang. Hun rechtspositie in Nederland werd erdoor verbeterd. Het was bijvoorbeeld onmogelijk geworden om de Marokkaanse werknemers zomaar te ontslaan. Vanaf 1969 werden de mijnen verplicht om bij geldig ontslag de repatriëringskosten op zich te nemen.

¹⁹ M. Standaert, *De toren van Babel staat in Limburg. Een reportage over de gastarbeiders* (Lier 1967) 35.

²⁰ H. Obdeijn, 'De Middellandse Zee, een nieuwe Rio Grande? Noord-Afrikaanse migratie naar Europa', in: Piet Emmer e.a., *Het paradijs is aan de overzijde. Internationale migratie en grenzen* (Utrecht 1998) 125-141, aldaar 128.

²¹ A. Bakker, *Marokkaanse mannen gezien. Levensverhalen* (Heeswijk 1998) 17.

Moussa Agnengou:
Groet namens alle
Marokkanen

Voor het eerst in de geschiedenis van de NKMB heeft op de laatsgehouden bondsradsvergadering een Marokkaanse gastarbeider namens zijn kameraden het woord gevoerd. De 30-jarige Moussa Agnengou sprak in de Nederlandse taal, gebrekkig weliswaar, maar toch duidelijk genoeg om een aantal zwaarwegende zaken aan de orde te stellen. Zijn korte, maar kernachtige toespraak luidde als volgt:

Waarschijnlijk ben ik de eerste Marokkaan die op Uw wetgevend vergadering iets mag zeggen. Wel ben ik lid van Uw bond, maar niet lid van Uw bondraad.

Dat U mij deze kans geeft mijnheer de voorzitter, daarvoor mijn hartelijke dank. Ook namens vele Marokkanen die lid zijn van de Ned. Kath. Mijnwerkersbond, ondanks het feit dat wij niet alles begrijpen wat deze bond eigenlijk doet en niet weten welke betekenis de bond voor ons nu en in de toekomst heeft.

Daarmee voorzitter ben ik gekonings lot de moeilijkheden waarmee wij als gastarbeiders te kampen hebben. Ik wil zo goed mogelijk in het Nederlands dat ik een beetje spreek, de problemen aan U voorleggen.

Schrijf een artikel in Uw vakblad over de loon- en arbeidsvoorwaarden die voor ons gelden. Is het niet in het Arabisch, dan in het Frans.

Houd geregeld ledenvergaderingen voor Uw Marokkaanse leden. Druwend vraag ik U te zorgen voor de kinderbijlaguitkering.

Vrouwen en kinderen van de ghewilde Marokkanen hebben daar toch ook recht op. Er zijn er die langer dan 1 jaar' en hun bijslag wacheten. Mij is zelfs een geval bekend waarbij betrokkene nog ongeveer 15.000,- moet ontvangen. Dit maar als voorbeeld. Help U toch. Geef ons beschouwd, met een kleine groep, zodat die groep te veel' en wij zelf een kleine uitkering te betalen, waardoor wij financiële rechten krijgen in Uw bond, als alle anderen.

Schijnende pijn doet het ons voorzitter te ervaren, dat wij vooral bij ziekte door controlerende artsen en zijn rare overredelijke wijze worden behandeld. Mijnheer de voorzitter nu wil ik stoppen. Er is nog meer, maar ik wil het hierbij laten. Nogmaals mijn dank voorzitter en U gezachte vergadering, hartelijk dan voor Uw aandacht. Ik groet U namens alle Marokkanen.

Marokkaanse mijnwerker spreekt namens zijn landgenoten de Nederlandse Mijnwerkers Bond toe. Uit: De Mijnwerker, 20 oktober 1970.

Nu waren er als gevolg van de mijnsluitingen steeds minder mijnwerkers nodig. In de tweede helft van de jaren zestig waren de staatsmijn Maurits en de Domaniale mijn gesloten en een aantal mijnen had besloten te fuseren. De meeste afgevlode Limburgse mijnwerkers werden in andere, soms nieuwe bedrijven geplaatst, gingen met pensioen of kregen een overbruggingsuitkering tot het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. De Limburgse mijnbedrijven hoopten op deze manier, dus zonder het aantrekken van nieuwe buitenlandse arbeiders, de laatste maanden en jaren vol te houden. De realiteit bleek anders, want veel jonge Limburgse mijnwerkers besloten op eigen houtje een nieuwe baan te vinden. Zij wilden de sluiting van de mijn waarin zij werkten liever niet afwachten. Zodra zich een goede kans voordeed, besloten ze om hun geluk elders te beproeven.²² Aangezien de afbouwende mijnen toch een bepaalde productie moesten realiseren, was een minimaal aantal mijnwerkers, voornamelijk frontarbeiders, vereist. De Marokkaanse mijnwerkers waren over het algemeen best bereid om van de ene mijn door te schuiven naar de andere. Toen bleek dat er te vroeg te veel arbeiders zouden vertrekken, was er maar één oplos-

²² C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Assen 1974) 212.

sing mogelijk: actieve werving in het buitenland. In 1970 zetten de Gezamenlijke Steenkolenmijnen (GSL) in samenwerking met de Commissie Werving en Tewerkstelling Mijnpersoneel van de Mijnindustrieraad een wervingscampagne op in Marokko. Voor de werving kon men gebruik maken van het wervingsbureau van de Nederlandse overheid te Casablanca.²³

De werving van buitenlandse arbeidskrachten in Marokko had in eerste instantie niet het gewenste effect. Daarop besloten de mijnen rechtstreeks contact op te nemen met de Nederlandse en Marokkaanse autoriteiten. Er werd een wervingsteam namens de mijnen uitgezonden om op zoek te gaan naar goede wervingsgebieden in Marokko.²⁴ In augustus 1970 waren er ongeveer 230 Marokkanen geworven, veelal door eigen contactpersonen van de mijnen die in verschillende regio's op zoek waren gegaan naar potentiële mijnwerkers. Zij kwamen vooral uit de provincie Agadir en daarnaast ook uit streken rondom Rabat en Goulimine. In Goulimine had de GSL een Marokkaanse contactman die drie jaar lang als ondergronder bij Staatsmijnen had gewerkt voordat hij door de Limburgse mijnen bij de wervingscampagnes in Marokko werd ingezet.²⁵

Via het wervingsbureau van de Nederlandse overheid te Casablanca (later verhuisd naar Rabat) waren in 1970 55 Marokkanen naar voren gekomen. Ook via het Ministerie van Sociale Zaken was een contingent van 160 goedgekeurd, van wie er reeds 97 in dienst waren getreden. Een verdere uitbreiding van dit contingent werd echter niet verwacht. Van de reeds eerder genoemde 230 wervelingen waren er ruim een maand later in Marokko 90 goedgekeurd. Later bleek dat een aantal van deze nieuw geworven Marokkanen na aankomst in Limburg naar Duitsland was vertrokken om daar bijvoorbeeld in de bouw te gaan werken. Met de Duitse overheid werd afgesproken dat Duitsland aan deze groep buitenlanders geen werkvergunningen zou verstrekken. Uiteindelijk kwamen er in de periode van 1970 tot en met 1972 circa 600 Marokkanen naar de Limburgse steenkolenmijnen. Het laatste contingent van deze 600 man kwam op 2 februari 1972 in Limburg aan.²⁶

In augustus 1972 werd een tweede aanvraag van de GSL ingediend bij de Nederlandse overheid. In de loop van 1972 bleek echter dat het verloop van de Nederlandse en buitenlandse arbeiders afnam en dat het ziekteverzuim onder de nieuwe buitenlandse arbeiders lager was dan verwacht. Nieuwe contingenten Marokkanen konden niet meer worden opgenomen en daarom werd besloten om slechts een openstaande aanvraag voor 50 man te handhaven. Uit de archieven is verder niet op te maken of die eventuele laatste 50 man nog nodig zijn geweest.²⁷

²³ RAL, archief Oranje Nassau Mijnen, inv.nr. J.12: Personeelsbeheer.

²⁴ Ibidem.

²⁵ RAL, archief Oranje Nassau Mijnen, inv.nr. J.21.

²⁶ RAL, archief Oranje Nassau Mijnen, inv.nr. J.43.

²⁷ Ibidem.

De werving volgens een Marokkaanse gastarbeider

Hoe ervoeren de Marokkaanse werkzoekenden de wervingsprocedure? Hassan Bel Ghazi, ooit zelf als gastarbeider naar Nederland gekomen, heeft dat proces beschreven in een van zijn boeken.²⁸ Sinds 1970 bestonden er in Marokko emigratiebureaus. Alleen wanneer je in het bezit was van een geldig identiteitsbewijs mocht je je daar inschrijven. Inschrijving wilde nog niet zeggen dat men op korte termijn kon afreizen. Volgens Bel Ghazi moesten sommigen jaren wachten op werk in Europa. Na enige tijd werden de ingeschreven Marokkanen opgeroepen voor een medische keuring. Er werden röntgenfoto's gemaakt, urine en bloed afgenomen. De bloeddruk werd gemeten, evenals de handkracht. Ook intelligentie en handvaardigheid werden getest en de artsen noteerden welke ziektes ze allemaal hadden gehad. De volgende dag moesten de gekeurden terugkomen en samen in een grote ruimte afwachten. Daarbij waren een ambtenaar, de directeur van het emigratiebureau en een Europeaan als vertegenwoordiger van een bepaald bedrijf aanwezig. Deze selecteerde de personen voor zijn bedrijf. Degenen die afvielen waren vaak enorm teleurgesteld. Vaak waren dit studenten of mensen die geen zwaar werk gewend waren.

Vervolgens werden contracten ondertekend. In het geval van Hassan Bel Ghazi en andere Marokkanen die voorlopig werden aangenomen, waren die contracten nog niet voorzien van de naam van een bedrijf. Bovendien was de informatie summier. Zij wisten niet waar ze terecht zouden komen. Wel kregen ze alvast dia's te zien van Nederland, van de luxe en van de modelfabrieken. Een andere serie dia's ging over een Marokkaanse man die in Nederland werkte. Hij was getrouwd met een Nederlandse vrouw en samen hadden ze een kind. Iedereen was aardig tegen hem en tevreden over hem; hij had zelfs kans op promotie. Met mooie beloftes en droombeelden trokken de gekozen Marokkanen huiswaarts. Alles werd gereedgemaakt voor vertrek en er werd afscheid genomen. Na zes weken werden ze op het vliegveld in Casablanca verwacht. Er werden paspoorten en contracten uitgedeeld en een ambtenaar van het Ministerie van Arbeid hield nog een laatste toespraak: gedraag je als een goede burger, bemoei je niet met de politiek en stuur vooral geld naar je vaderland. Dan werd men verzocht het vliegtuig in te stappen: het Europese avontuur was begonnen.

Vol verwachtingen en goede hoop kwamen de nieuwe werkkrachten in Nederland op Schiphol aan. In de hal wachtte een vertegenwoordiger van het betreffende bedrijf ze op. Dan begon de reis naar het Zuiden des lands, soms midden in de nacht. Bij een gezellenhuis werden ze afgezet en werd een broodmaaltijd genuttigd. Er volgde een bedrijfscontrole, waarbij gegevens en het paspoort werden gecontroleerd en papieren ondertekend. Hierna kregen de Marokkanen gelegenheid om te rusten. De volgende ochtend volgde opnieuw een broodmaaltijd. Bel Ghazi schreef: '[...] terwijl ze zaten te eten werden ze bekeken door de ruiten door kinderen. Er zouden namelijk de meest krank-

²⁸ H. Bel Ghazi, *Over twee culturen, uitbuiting en opportunisme* (Rotterdam, 1982) 32-39.

zinnige geruchten de ronde doen in het dorp over hen'.²⁹ Dezelfde dag nog volgde een medische keuring van het bedrijf zelf. Dat duurde de hele dag. Omdat de uitslagen van de onderzoeken meestal niet dezelfde dag bekend waren, mochten ze in verband met eventuele tbc-besmetting niet naar buiten tot alle resultaten bekend waren. Een enkeling werd alsnog afgekeurd en moest zo snel mogelijk terug naar Marokko. Wanneer hij aan een besmettelijke ziekte leed, moest hij tot zijn vertrek binnen blijven. Daags nadat alle uitslagen van de medische keuring bekend waren, werden de goedgekeurde Marokkaanse werknemers geacht op tijd bij de nieuwe werkgever aanwezig te zijn. Dan volgden een rondleiding in het bedrijf en een introductiecursus in de eerste week als verdere kennismaking.³⁰

Marokkanen in de Oranje Nassau I

De Marokkanen die naar West-Europa trokken om er werk te vinden en geld te verdienen kwamen voor het grootste deel uit het Rifgebergte in het noorden van Marokko en in mindere mate uit de Sous en de Anti-Atlas, een streek en gebergte in het zuiden. Deze gebieden werden bevolkt door verschillende Berberstammen die altijd een vorm van zelfstandigheid hebben behouden. De Berbers in de Rif verschillen van die uit de Sous, maar beide bevolkingsgroepen hadden in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw te kampen met een tekort aan vruchtbare grond. Door de bevolkingstoename moest de landbouwgrond steeds meer worden verdeeld en de percelen werden zodoende kleiner en kleiner. Daarnaast was er een aantal uitzonderlijk droge zomers geweest, waardoor de oogst nogal tegenviel. Ander werk was in die streken nauwelijks te vinden en goede scholingsmogelijkheden waren er evenmin. Veel mannen trokken daarom naar de grote steden van Marokko of naar Algerije, op zoek naar werk. Dat bracht tijdelijk verlichting, totdat ook daar de arbeidsmarkt verzadigd raakte.³¹ Op zoek naar werkgelegenheid kwamen duizenden Marokkaanse mannen in Europa terecht. Al sinds de jaren veertig van de twintigste eeuw trokken er regelmatig, geworven of spontaan, Marokkanen naar Frankrijk, de (voormalige) kolonisator, om daar hun geluk te beproeven. Vaak kwamen ze in de Franse steenkolenmijnen terecht, bijvoorbeeld in het departement Pas-de-Calais, waar zich tientallen mijnen bevonden. Anderen zochten hun heil in de bouw nijverheid of in de verschillende autofabrieken van Frankrijk. Veel Marokkanen trokken van daaruit weer verder, op zoek naar beter werk elders in Europa. Van de Marokkanen die naar Nederland zijn gekomen, weten we dat ze voornamelijk uit de Rif en het gebied daaromheen kwamen. Maar gold dat ook voor de Marokkanen die in de Nederlandse steenkolenmijnen werkten?

²⁹ *Ibidem*, 66.

³⁰ Zie ook: RAL, archief Staatsmijnen, inv.nr. 162.

³¹ F.J. Buijs e. a., 'Tussen continuïteit en verandering. Marokkanen in Nederland', in: Hans Vermeulen en Rinus Penninx (eds.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1995) 177-206, aldaar 177-178.

Om herkomst, achtergrond, arbeidsverleden en migratiepatronen van de Marokkaanse mijnwerkers te achterhalen is een diepteonderzoek verricht met behulp van de personeelskaarten van de mijn Oranje Nassau I. Die bevinden zich in het archief van de Oranje Nassau Mijnen in het Rijksarchief te Maastricht.³² Op die kaarten werden de volgende gegevens genoteerd: naam, geboortedatum (bij Marokkanen meestal alleen het geboortjaar), geboorteplaats, burgerlijke staat, thuisadres in Marokko en de adressen van de gezellenhuizen waarin de arbeider in de loop van zijn diensttijd had vertoefd. Verder werden de datum van indiensttreding en ontslag, alsmede de gegevens van de vorige en eventuele nieuwe werkgever of verblijfplaats (indien bekend) aangekend. Deze gegevens van Oranje Nassau I kunnen als representatief voor de Marokkaanse mijnwerkers in het algemeen worden beschouwd. Er bestond een gemeenschappelijk beleid van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg (GSL) wat betreft de aanname en werving. De geworven werknemers werden volgens een bepaalde verdeelsleutel over de mijnen verdeeld en de mijnondernemingen trokken zoveel mogelijk een lijn op het gebied van het personeelsbeleid en de arbeidsvoorwaarden.

In totaal werden de personeelskaarten aangetroffen van 682 Marokkanen die voor een korte of langere periode in de Oranje Nassau I hebben gewerkt. De eersten arriveerden in het voorjaar van 1963, de laatsten medio 1972. De gegevens op de werkkaarten suggereren dat deze Marokkaanse mijnwerkers in drie groepen kunnen worden onderverdeeld: de eerste groep arriveerde tussen 1963 en 1968; een tweede kwam in 1970 uit Noord-Frankrijk; de derde werd in Marokko geworven tussen 1970 en 1972.

1963-1968

Verreweg het grootste deel van de in deze periode gearriveerde groep (394 man) kwam in de jaren 1963-1966 aan. Na 1966 werden er in verband met de economische achteruitgang nog maar enkele buitenlandse arbeiders aangenomen, maar dat waren wel voornamelijk Marokkanen: in 1967 kwamen er veertien, in 1968 drie. Een groot deel van de eerder aangenomen Marokkanen moest in deze jaren na het uitdienen van hun contracten weer vertrekken. De meerderheid van deze eerste groep (bijna 250 man) kwam uit het noorden van Marokko, dus uit de Rif en uit kleine plaatsjes rondom Nador, Berkane, Oujda, Melilla en Mèknes. Zuid-Marokko (regio Agadir, Marrakech, Goulmime, Ouarzazate en Tiznit) was minder belangrijk als herkomstgebied.

Zoals ook in de literatuur wordt beweerd, kwam een groot aantal van deze Marokkanen via Franse of Belgische mijnen naar Nederland. In de periode 1963-1967 ging het om 22 procent (berekend naar tabel 2 in de bijlage). Een aanzienlijk deel (27 procent) had eerst werkervaring opgedaan in een Nederlandse fabriek of in een andere Nederlandse mijn, bijvoorbeeld in de Oranje Nassau III of de Maurits. Het merendeel (45 procent) was echter vanuit Marokko naar

³² RAL, archief Oranje Nassau Mijnen, inv.nr. J48: Personeelsbeheer.

Islamitische gebeden worden in ere gehouden. Uit: In het goede kosthuis, uitgave van de Stichting Huisvesting Alleenstaanden 1965.

Nederland gekomen zonder een vermelding op hun werkkaart dat zij eerst elders in Europa hadden gewerkt, maar het staat niet vast dat die personen nooit eerder in Europa waren geweest. De werkkaarten vermelden alleen de laatste werkgever of verblijfplaats. Veel Marokkanen die in Europa werkten keerden regelmatig terug naar Marokko om na enkele maanden of jaren weer op zoek te gaan naar werk in Europa.

Het verloop onder deze eerste groep was groot. Ongeveer twintig man was binnen een maand weer vertrokken. Bijna zestig Marokkanen hielden het niet langer dan een half jaar uit. Van de 392 Marokkanen die in de periode 1963-1967 waren aangekomen, waren er 236 (60 procent) in 1968 niet meer bij de Oranje Nassau I werkzaam. Daarvan waren er 38 na een tussentijdse afwezigheid zelfs tweemaal in dienst geweest. Veel van deze mannen keerden niet meer terug van hun vakantie in het moederland of kwamen op een dag gewoon niet meer opdagen op het werk. De precieze oorzaak daarvan is op basis van de personeelskaarten niet te achterhalen. Het mijnbedrijf zelf wist blijkbaar ook niet waar de inmiddels oud-werknemers waren gebleven. Slechts af en toe ontving men een berichtje. Soms bleek de echtgenote in Marokko ernstig ziek. Een andere keer bleek iemand ander werk gevonden te hebben. Van de meeste mannen werd echter nooit meer iets vernomen. Anders dan de later gearriveerde Marokkanen moesten zij de West-Europese arbeidsmarkt vaak nog verkennen. Een groot deel was niet bekend met het zware werk in de steenkolenmijnen, raakte gedesillustioneerd en besloot op

zoek te gaan naar aantrekkelijker werk. Marokkanen die al langer in Europa vertoefden accepteerden de arbeidssituatie waarin ze verkeerden gemakkelijker en wisten de mijnarbeid over het algemeen langer vol te houden.

Het verloop kan echter niet alleen aan een instabiel arbeidsmarktgedrag worden toegeschreven. Het contract van de degenen die in 1966 in dienst waren gekomen, werd in een groot aantal gevallen vanwege de slechte economische omstandigheden na acht maanden niet verlengd. Van de 123 Marokkanen die in 1966 waren aangenomen, werden er volgens het principe van *last in first out* in de loop van 1966 en 1967 108 weer ontslagen. Zij gingen terug naar Marokko of probeerden elders in Nederland of Europa werk te vinden. In 1975, toen de laatste werknemers van de Oranje Nassau I vertrokken, waren er van de 394 Marokkanen die in de periode 1963-1967 waren aangenomen nog maar 48 in dienst. Elf daarvan hadden niet al die jaren aan een stuk door bij de Oranje Nassau I gewerkt, maar waren tussendoor teruggekeerd naar Marokko of bij een ander bedrijf gaan werken. Na verloop van tijd waren deze mensen opnieuw bij de Oranje Nassau I terechtgekomen.

1970

In dit jaar kwam een groot aantal Marokkanen via een Franse mijn naar Nederland, vooral uit het mijnbekken in het departement Pas-de-Calais in het uiterste noordwesten van Frankrijk. In 1970 arriveerden er ten minste 80 Marokkanen vanuit dit mijngebied bij de Oranje Nassau I. In Frankrijk was het percentage buitenlandse arbeiders in de mijnen groter dan in Nederland. Toen bleek dat de Nederlandse mijnen rond 1970 weer behoefte hadden aan nieuwe arbeiders, waren de Marokkaanse mijnwerkers uit Frankrijk meer dan welkom. Er waren geen wervingskosten aan hun komst verbonden en ze hadden de juiste werkervaring. Ook de Franse mijnindustrie werd in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw grondig gesaneerd. In het archief van de Oranje Nassau Mijnen bevindt zich uitgebreide correspondentie met mijnondernemingen in het Noord-Franse kolenbekken rondom Douai, die hoopten hun Marokkaanse mijnwerkers in de Nederlandse mijnen kwijt te kunnen. Omdat de wervingsacties in Marokko nogal stroef verliepen besloten verschillende Limburgse mijnen op het Franse aanbod in te gaan.³³ Uit de gegevens op de werkkaarten blijkt dat deze groep praktisch in zijn geheel uit het zuiden van Marokko kwam. Dat is niet verwonderlijk, want in Frankrijk waren met name veel immigranten afkomstig uit Zuid-Marokko.³⁴ Het verloop onder deze groep mijnwerkers was geringer dan onder de vorige. Zij vertrokken pas toen ze vanwege de gedwongen inkrimpingen moesten afvloeien. De meesten kozen voor overplaatsing - met of zonder herscholing - naar een ander bedrijf in Limburg of elders in Nederland.

In 1970 kwam er ook een groep van circa vijftien Marokkanen naar de Oranje

³³ RAL, archief Oranje Nassau Mijnen, inv.nr. J.21.

³⁴ Obdeijn, 'De Middellandse Zee, een nieuwe Rio Grande?', 127-128.

Nassau I die voorheen bij de Willem-Sophia te Spekholzerheide had gewerkt. Deze mijn werd in dat jaar gesloten.³⁵ Meer dan de helft van dit groepje kwam oorspronkelijk uit Zuid-Marokko. Opvallend is dat zeker vijf van deze zuiderlingen uit een plaatsje genaamd Ait Lahcen kwamen, een dorpje in de buurt van Goulimime. Na hun ontslag ging ieder echter zijn eigen weg. Twee Marokkanen uit Ait Lahcen gingen terug naar Marokko; de andere drie kwamen bij verschillende bedrijven in Limburg terecht. Net als de Marokkanen die eerder in de Franse mijnen hadden gewerkt, waren deze mannen gewend aan de ondergrondse mijnarbeid en de meesten zijn dan ook tot het einde van hun dienstverband gebleven.

1970-1972

In 1970 werd een volgende groep van 200 Marokkanen door de Oranje Nassau I aangenomen. In 1971 werden er slechts 51 nieuwe Marokkaanse werknemers geworven en in 1972 nog maar negen. Van deze groep geworven Marokkanen kwam 85 à 90 procent uit het zuidelijke deel van Marokko en 10 à 15 procent uit het noorden. Dat is mogelijk te verklaren door de ligging van de wervingsbureaus in de zuidelijke plaatsen Rabat, Agadir en Goulimime. Hoewel deze mannen uit Marokko waren gehaald, wil dat niet zeggen dat ze nooit eerder in Nederland of elders in Europa hadden gewerkt. Een vijftiental was in de jaren zestig ook al bij de Oranje Nassau I in dienst geweest. Van de meeste geworven Marokkanen zijn echter geen gegevens over vorige werkgevers en verblijfplaatsen te vinden. De werkkaarten vermeldden meestal slechts dat ze geworven zijn. Omdat een aanzienlijk deel van deze geworven Marokkanen al eens eerder in een mijn had gewerkt en dus gewend was aan het zware werk, kende ook deze groep geen groot verloop.³⁶ Ze bleven in dienst tot de dag waarop de Oranje Nassau I hen niet meer nodig had.

De afvloeiing van Marokkaanse mijnwerkers

Om de gevolgen van de mijnsluitingen op te vangen werden verschillende maatregelen genomen. De Nederlandse overheid betaalde mee aan de zogenaamde wederaanpassingsregelingen voor het mijnpersoneel in het kader van de EGKS-verordeningen. Dit hield onder meer in dat personeel dat maximaal vijf jaar van de pensioengerechtigde leeftijd verwijderd was een overbruggingsuitkering kon krijgen tot aan de pensioenleeftijd. Voor het overige personeel moest een nieuwe baan worden gevonden, waarbij een eventuele loonsvermindering werd gecompenseerd. De mijnbedrijven probeerden daarom nieuwe bedrijven naar Limburg te halen, zelf eventueel nieuwe bedrijven op te zetten en in reeds bestaande bedrijven te investeren. Daarnaast werden omscholingscursussen opgezet. Het geld hiervoor kwam voor een deel van de Nederlandse overheid.³⁷ Ook buitenlandse arbeiders kwamen voor deze regelingen in aanmerking.

³⁵ RAL, archief Oranje Nassau Mijnen, inv.nr. J.43.

³⁶ Ibidem, inv.nr. J.48.

³⁷ D.B. Jochems, 'Vijf jaar mijnsluiting en de gevolgen voor het personeel de periode 1965-1970', *Geologie en Mijnbouw* 2 (1971) 151-162, aldaar 156.

Een spelletje jeu de boules als tijdverdrif. Uit: *In het goede kosthuis*, uitgave van de Stichting Huisvesting Alleenstaanden 1965.

Mijnwerkers die nog niet in aanmerking kwamen voor een pensioen- of overbruggingsuitkering werden intern overgeplaatst naar eventuele nevenbedrijven of naar andere mijnen die nog wel in productie waren. Daar konden dan de arbeidsjaren tot de overbruggingsleeftijd worden vol gemaakt. De overgeplaatste oudere Nederlandse mannen die nog maar enkele jaren hadden te gaan, konden de zware mijnarbeid echter niet meer opbrengen. Om toch voldoende productie te realiseren werden de Marokkaanse ondergrondse arbeiders mee overgeplaatst. In de jaren zestig waren de mijndirecties ervan uitgegaan dat er voldoende aanbod van jongere mijnwerkers uit eigen land zou zijn om de productie op gang te houden. In de periode tussen 1965 en 1970 was daarom een groot deel van de Marokkanen gerepatrieerd. Volgens verschillende bronnen ging het om ongeveer 3.900 buitenlanders (van wie het merendeel Marokkanen).³⁸ Door het grote autonome verloop in de jaren 1970 en 1971 onder vooral de jonge frontarbeiders werden de mijnen echter gedwongen om opnieuw Marokkaanse arbeidskrachten aan te trekken.³⁹ De mijnen konden niet eerder gesloten worden omdat er dan op zeer korte termijn een grote groep oud-mijnwerkers werkloos op straat zou komen te staan voor wie nog geen oplossing was gevonden. Er werden daarom vanaf 1970 nog ongeveer 590

³⁸ A. Hellemans, 'Het gecoördineerde personeelsafvloeiingsbeleid voor de nog resterende jaren van het mijnsluitingsproces de periode 1970-1975', *ibidem* 163-172, aldaar 172.

³⁹ G.H. Breuer, *Personeelsbeleid in het kader van de sluiting van het steenkolenmijnbedrijf Laura-Julia in een tijd van regionale herindustrialisatie* (Sittard 1974) 32.

Marokkanen geworven en minimaal 80 Marokkanen van de mijnen in het noordwesten van Frankrijk overgenomen. Juist deze groep maakte het mogelijk dat de rest van het overgebleven mijnpersoneel in dienst kon blijven totdat ze in aanmerking kwamen voor hun pensioen of een overbruggingsuitkering, dan wel omgeschoold.

Tussen 1970 en 1975 werden er weliswaar nog eens circa 1.800 buitenlandse mijnwerkers gerepatriëerd, maar een groot aantal Marokkanen bleef tot het einde bij de mijnen werkzaam en heeft gebruikgemaakt van verschillende herplaatsingsregelingen. Zo waren er onder de 302 mijnwerkers die bij de sluiting van de mijn Julia in 1974 niet in aanmerking kwamen voor pensioen-, overbruggings- of andere uitkeringen 133 buitenlanders, voornamelijk uit Marokko. Zij kregen werk in een ander bedrijf.⁴⁰ Uit de gegevens van de personeelskaarten bij de Oranje Nassau I blijkt dat veel Marokkanen die vanwege de sluiting afvloeiden gebruik hebben gemaakt van artikel 56. Bijna de helft van de Marokkanen die daar werkte koos voor externe herplaatsing naar een Limburgs of Nederlands bedrijf; slechts tien keerden terug naar Marokko. De meesten kwamen terecht bij bedrijven als DAF te Born, Vredestein en Radium in Maastricht, Vlisco in Helmond, Hoechst in Weert en de Kleiwarenfabriek Laumans in Tegelen. Daarnaast kozen enkele tientallen Marokkanen voor werk in het westen van Nederland. Zo kwamen zeker 43 Marokkaanse oud-mijnwerkers terecht bij het isolatiebedrijf Firma Cleton te Vlaardingen, dat overigens twee jaar later moest fuseren, waardoor er 50 (buitenlandse) arbeiders op straat kwamen te staan. Nog eens 19 Marokkaanse oud-mijnwerkers kwamen terecht bij de Firma Smit te Rotterdam.⁴¹ In tegenstelling tot de Marokkaanse mijnwerkers die in de jaren zestig enkele maanden of jaren in een Nederlandse mijn hadden gewerkt, lijkt het er dus op dat Marokkanen die tot het laatst in de mijnen bleven vaker kozen voor ander werk in Nederland dan voor remigratie. Slechts een enkeling is in Limburg gebleven en is bijvoorbeeld een eigen zaak begonnen. Er wonen op dit moment in Limburg slechts 119 gepensioneerde Marokkaanse oud-mijnwerkers die een pensioenuitkering genieten.⁴² Waarschijnlijk woont niet meer dan 5 procent van de voormalige Marokkaanse mijnwerkers nog in Limburg. De verdwenen Marokkanen hebben in de hedendaagse Limburgse samenleving weinig sporen achtergelaten.

Het contact met Nederlanders in het mijnbedrijf

De meeste Marokkanen werkten ondergronds en deden productiewerk. Ze werden tewerkgesteld als leerling-houwer A. Wanneer de arbeider ten minste 12 meter ondergrondse ervaring had, kon hij worden bevorderd tot hulphouwer A. Voor bevordering tot hulphouwer B moest de arbeider over ten minste 42 meter

⁴⁰ Ibidem, 134.

⁴¹ RAL, archief Oranje Nassau Mijnen, inv.nr. J.48.

⁴² Gegevens over pensioenuitkeringen van Marokkaanse oud-mijnwerkers verstrekt door het Algemeen Mijnwerkers Fonds te Heerlen.

ondergrondse werkervaring beschikken. De meeste buitenlandse arbeiders kwamen niet verder dan hulphouwer A of B.⁴³ Alle buitenlandse arbeiders kregen bij Staatsmijnen bij de eerste tewerkstelling een proefperiode van één à twee maanden. In die periode kon een dienstverband om welke reden dan ook worden beëindigd. Na de proeftijd kreeg de arbeider een contract voor bepaalde tijd.⁴⁴ Dat kon dan daarna eventueel vernieuwd worden. In het contract werd de werknemer verplicht om buiten werktijd 60 lessen van 45 minuten in de Nederlandse taal bij te wonen. Het mijnbedrijf was verplicht om voor passende huisvesting te zorgen. De buitenlandse arbeider kreeg een plek toegewezen in een gezellenhuis of pension.⁴⁵

De Marokkanen kwamen in het bedrijf uiteraard regelmatig in contact met Nederlanders, zoals collega's, leidinggevenden, artsen en vakbondsleden. Het contact met de Nederlandse collega's schijnt niet altijd even vriendelijk geweest te zijn. Er was een hoge werkdruk ondergronds en er was dus weinig tijd om ontspannen met elkaar om te gaan. Dat maakte de mijnwerkers, Nederlands of Marokkaans, nogal kortaf en nors.⁴⁶ Naast de werkdruk zorgde het taalprobleem voor beperkte communicatie. De spraakverwarring was zeker in de eerste jaren groot. Ondanks het inzetten van tolken en het verplicht volgen van lessen in de Nederlandse taal bleef de voertaal ondergronds veelal beperkt tot 'sjöppe, sjöppe' ('scheppen, scheppen') en 'koale in de roetsj' (kolen op de transportband naar beneden). Verder dan kreten als 'mooie meisjes', 'niets verstaan', 'verlof' en 'boeteren' ('boterhammen eten') kwamen de mijnwerkers niet.⁴⁷ In de jaren zeventig hadden de Marokkanen vooral collega's met dezelfde nationaliteit en dat maakte de onderlinge communicatie een stuk makkelijker. Het toezichhoudend personeel bestond wel uit Nederlanders. Ook deze mensen stonden onder druk. Er moest immers iedere dag een bepaalde productie gerealiseerd worden. Veel tijd voor een leuk gesprek was er niet; het contact bleef, ook door wederzijdse vooroordelen, beperkt.⁴⁸ Ook het contact met de mijnarts verliep ronduit moeizaam. De Marokkanen konden datgene wat ze voelden vaak niet duidelijk maken en andersom werden vragen van de arts door de Marokkanen niet of slecht begrepen.⁴⁹

In vakbondsangelegenheden hadden de buitenlandse mijnwerkers vooral te maken met de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond. De NKMB ontving regelmatig brieven van buitenlandse leden die vonden dat ze ten onrechte ontslagen waren of die in een ander huis wilden wonen maar dat niet mochten van de mijndirectie. De grootste grief betrof het ontslag als men te laat terug kwam

⁴³ RAL, archief Staatsmijnen, inv.nr. 280.

⁴⁴ *Ibidem*, inv.nr. 162.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Van den Nieuwenhof, *Maroc*, 324.

⁴⁷ F. Dieteren, *Koale en eike* (Heythuysen 1984) 76.

⁴⁸ Instituut voor Arbeidsvraagstukken van de Katholieke Hogeschool Tilburg, *Verslag over de interviewfase van het onderzoek naar de fluctuaties in het arbeidersbestand der Nederlandse steenkolenmijnen* (Tilburg 1965) 50.

⁴⁹ *Ibidem*, 325.

van vakantie in Marokko. Een aantal ontslagen Marokkanen kwam daartegen in verweer. Ze waren bijvoorbeeld langer in Marokko gebleven omdat iemand in de familie ernstig ziek was geworden of omdat hen zelf iets overkomen was en hoopten dat de bond een goed woordje voor hen zou doen.⁵⁰ In het najaar van 1970 sprak voor het eerst een Marokkaanse mijnwerker tijdens een bondsvergadering namens zijn landgenoten. Uit die korte toespraak bleek dat de Marokkanen geen goed idee hadden van wat de bond eigenlijk voor ze deed. Graag wilde hij daarom dat de bond een artikel in het Arabisch in het vakblad zou schrijven over de loon- en arbeidsvoorwaarden. Er waren verder blijkbaar problemen met de kinderbijslaguitkeringen van de Marokkaanse mijnwerkers. Tevens werd melding gemaakt van de onvriendelijke behandeling door de controlerende artsen. Tot slot opperde deze Marokkaanse woordvoerder het idee om regelmatig ledenvergaderingen te organiseren voor de Marokkaanse leden. Op die manier zouden ze zich meer betrokken gaan voelen bij de bond en omgekeerd. Wat er van al deze goede ideeën terecht is gekomen, is helaas nergens meer terug te vinden.⁵¹

Het dagelijks leven in de gezellenhuizen

Bij aankomst werden de Marokkanen in een gezellenhuis, contractpension of hotel ondergebracht. In 1964 en 1965 beschikte Staatsmijnen zelfs over een speciaal doorgangshuis voor Marokkanen in Geleen, genaamd Huize Henriëtte. De Marokkanen kwamen vrij plotseling in grote groepen waardoor er in de beginfase te weinig gezellenhuizen voor handen waren.⁵² In 1964 stroomden gemiddeld 100 Marokkanen per week Huize Henriëtte binnen. Ze bleven daar enkele dagen, totdat duidelijk was of ze konden blijven. Afgekeurden werden op de trein naar Frankrijk gezet en goedgekeurden werden in een gezellenhuis ondergebracht dat bestemd was voor werknemers van de betreffende mijn. Toen in maart 1965 bleek dat er voldoende opvangcapaciteit in de gezellenhuizen, pensions en hotels was en de toestroom van Marokkanen wat geluwd was, besloot Staatsmijnen het doorgangshuis per 1 april op te doeken. Vanaf nu werden nieuwe buitenlandse werkzoekenden in afwachting van medische keuring ondergebracht in een particulier pension, bij voorkeur in de omgeving van het bedrijf waar hij zou worden aangesteld. Was dit niet mogelijk dan werd de werkzoekende ondergebracht in het gezellenhuis waar hij na goedkeuring toch al terecht zou komen. Na goedkeuring vertrokken de nieuwe werknemers zo spoedig mogelijk uit het particuliere pension naar hun nieuwe verblijfplaats.

De regels in de gezellenhuizen waar de Marokkanen werden ondergebracht, waren streng, maar werden lang niet altijd nageleefd. Zo waren er problemen met de maaltijden. In Marokko waren veel mensen gewend om twee warme

⁵⁰ SHCL, archief Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond, H 13.2: Vreemde arbeidskrachten in de mijnindustrie in Nederland.

⁵¹ 'Groet namens alle Marokkanen', *De Mijnwerker* 20 (1970) 20.

⁵² Het onderstaande is gebaseerd op RAL, archief Staatsmijnen, inv.nr. 617.

Het gezellenhuis in het dorp Bemelen. Uit: *In het goede kosthuis*, uitgave van de Stichting Huisvesting Alleenstaanden 1965.

maaltijden per dag te gebruiken. Hier in Nederland moesten ze het echter doen met één warme maaltijd per dag, die meestal bestond uit gekookte aardappelen, vlees en groenten. Tijdens de broodmaaltijden kregen ze veelal witbrood, kaas en jam voorgeschoteld. Een aantal Marokkanen gaf de voorkeur aan volgens islamitische wijze geslacht vlees. Het keukenpersoneel hield er wel rekening mee dat islamieten geen varkensvlees aten, maar in de jaren zestig was er in Limburg nergens een islamitische slager te vinden. Enkele Marokkanen gingen daarom in de weekends speciaal vlees en andere ingrediënten halen in één van de grote steden in het westen van Nederland. Met behulp van gekochte tweede-

hands kooktoestellen die ze hadden meegesmokkeld naar de kamers probeerden Marokkanen traditionele maaltijden te bereiden. Dit was echter streng verboden en daarom werd er regelmatig op de kamers gecontroleerd. Degenen die betrapt werden met een kooktoestel op de kamer werden subiet het huis uitgezet. Ook het gebruik van alcohol werd als een probleem gezien, maar het is onduidelijk in hoeverre Marokkaanse bewoners hier iets mee te maken hadden. Alcohol is voor islamieten immers verboden.

Een ander steeds terugkerend probleem was het gokken en kaarten voor grote geldbedragen. Het controleren hiervan werd bemoeilijkt door het feit dat de spelers vervangende betaalmiddelen gebruikten, zoals kleingeld en flessendopjes. Het kaarten in de kantine was in een aantal gezellenhuizen verboden, maar het kaarten werd in de kamers gewoon voortgezet en dat bleek lastig te controleren. Het is echter evenmin duidelijk of er zich onder de gokkers Marokkanen bevonden.

Ook de bezoeksregeling in de gezellenhuizen gaf regelmatig problemen. Het was verboden om bezoek mee te nemen naar de kamers. Bezoek werd alleen ontvangen in de kantine en mocht eventueel wel blijven slapen en mee-eten. Overtreding betekende verwijdering uit het huis. Een Marokkaanse oud-mijnwerker zei daarover:

In het gezellenhuis mocht je geen vreemde mensen meenemen naar de slaapkamers. Als er iemand bij je is, moet je dat eerst tegen de portier zeggen of tegen de chef. Je mocht ook geen meisjes meenemen. Overdag wel, dan moesten ze wel in de kantine, maar niet op de slaapkamer, ook geen mannen. De kantine was voor iedereen, de slaapkamers niet.⁵³

De buitenlandse werknemers lagen meestal op een kamertje met één of twee andere personen, die vaak verschillende diensten draaiden. De privacy was minimaal. Gezellenhuisbewoners werden constant gecontroleerd. Er bestonden zelfs uitgebreide rapporten van bewoners die door de mijnpolitie waren opgesteld en waarin bijna letterlijk van minuut tot minuut werd beschreven waar en bij wie iemand was geweest.⁵⁴ In de zomer van 1966 trof de mijnpolitie bij een controle in een aantal gezellenhuizen regelmatig mensen aan die op onrechtmatige wijze toegang tot het huis hadden verkregen. Daarnaast bleek dat er geregeld bedden onbeslapen bleven zonder dat daarvan melding was gemaakt. Er volgden nieuwe maatregelen: vanaf 1 september dienden de bedienden van de nachtdienst tweemaal per week, bij voorkeur één keer in het weekend en één keer door de week, rond één uur 's nachts alle kamers te inspecteren. Er werden speciale formulieren opgesteld om de gegevens van wegblijvers, illegaal verblijvenden en hun 'handlangers' te noteren. Betrapten maakten een grote kans om het huis uit te worden gezet en hun baan kwijt te raken.⁵⁵

⁵³ Van den Nieuwenhof, *Maroc*, 254.

⁵⁴ *Ibidem*, 215 en 321-322.

⁵⁵ RAL, archief Staatsmijnen, inv.nr. 646.

Marokkanen waren binnen de gezellenhuizen de meest teruggetrokken bewoners. Het liefste kwamen ze samen met Marokkaanse dorps- of stamgenoten. Er werd dan samen thee gedronken, wat gerookt en vooral veel verteld. Naast het uitwisselen van werkervaringen gingen de meeste gesprekken maar over één ding: Marokko. Het islamitische geloof speelde bij de meeste Marokkanen een belangrijke rol in het dagelijkse leven. Er werd enkele malen per dag gebeden en ook de Ramadan werd door de meeste Marokkaanse mijnwerkers in acht genomen. Het feest ter ere van het einde van de Ramadan werd altijd zeer op prijs gesteld en de Marokkanen namen dan collectief één dag vrij. Aan andere georganiseerde activiteiten hechtten Marokkanen weinig waarde. Ze deden zelden of nooit mee. Uitstapjes naar bestemmingen in het westen van het land waren onder sommige Marokkanen wel weer populair.⁵⁶ Maar liefst ondernamen ze iets op eigen houtje: stiekem een Marokkaans potje koken op een kamer in het gezellenhuis, cafébezoek of een bezoekje aan de markt om wat spulletjes te halen. Een dagje naar Maastricht om daar wat rond te lopen was eveneens een optie. Daarnaast gingen Marokkanen graag op bezoek bij vrienden of familie elders in Nederland.⁵⁷ Een enkele Marokkaan voelde zich wel thuis in de Limburgse samenleving en legde contacten met Limburgse meisjes en ging naar de bioscoop en de discotheek. In de weekends trokken veel arbeiders naar de hoeren in Luik, Maastricht en Rotterdam.⁵⁸

In interviews met Marokkaanse mijnwerkers en ook in andere literatuur wordt regelmatig gesuggereerd dat Marokkanen zich snel eenzaam voelden, zich daardoor extra afzonderden, vrij passief waren en zelfs ziek werden van heimwee, ook al ontkenden sommige Marokkanen dat zelf. Marokkaanse mannen kwamen in gesprekken over het algemeen niet echt uit voor hun gevoelens, dat hoorde in hun ogen ook niet bij het karakter van een man. Dit voorbeeld uit een oud interview met een Marokkaanse mijnwerker illustreert dat. Hij vertelde:

*In 1973 heb ik maagklachten gehad en heb ik voor een onderzoek in het ziekenhuis gelegen. Volgens de dokter waren het zenuwen. Ik denk van heimwee. Maar ja, als je nou 20 jaar hier bent, dan ben je 20 jaar gewend, dan heb je geen heimwee meer. Behalve als je pas terug bent van vakantie of als je pas in Nederland woont, dan heb je heimwee. Maar als je nou twintig jaar hier bent, dan ben jij zo gewend dat jij geen pijn van de heimwee kunt hebben. Maar de specialist zei dat het de zenuwen zijn.*⁵⁹

Het contact tussen Marokkanen en de Limburgse bevolking

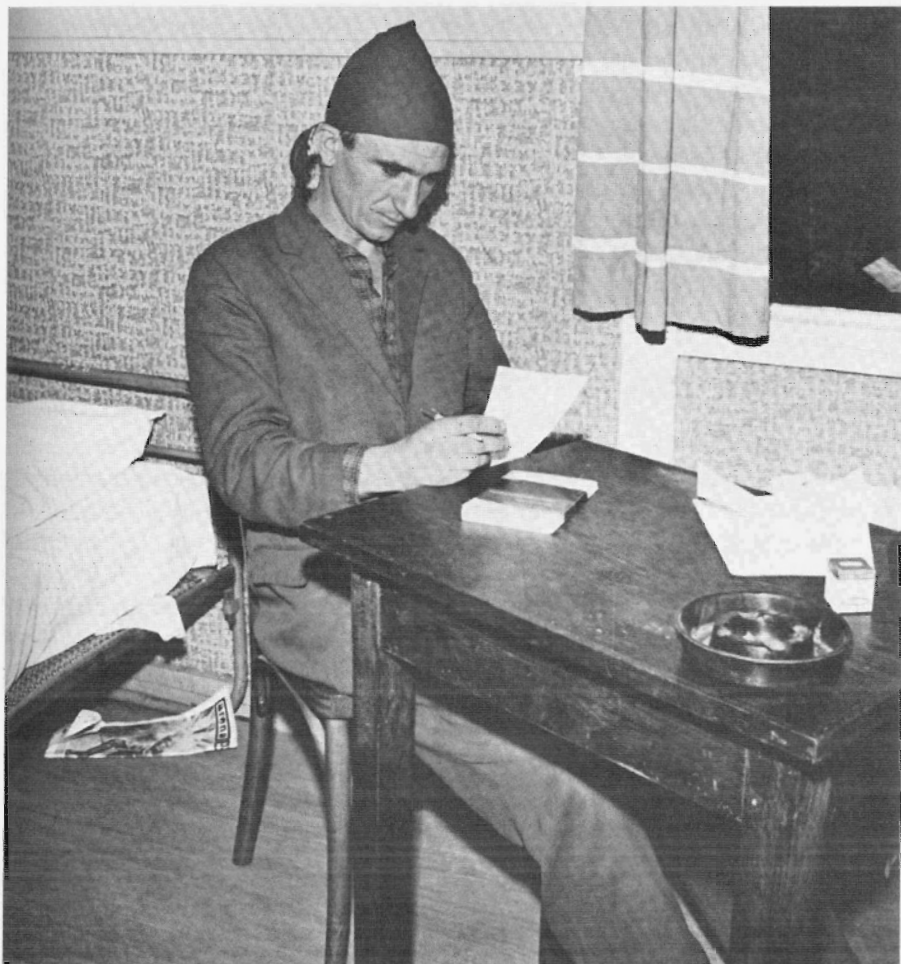
Van alle groepen buitenlandse arbeiders waren de Marokkanen het meest terughoudend. Binnen de gezellenhuizen legden ze weinig contact met andere

⁵⁶ B. Rogmans (ed.), *In het goede kosthuis: een halve eeuw gezellenhuizen in de Mijnstreek* (Maastricht 1965) 64-66.

⁵⁷ *Ibidem*, 66.

⁵⁸ Van den Nieuwenhof, *Maroc*, 316.

⁵⁹ *Ibidem*, 272.

Bewoner van een Marokkaans gezellenhuis op zijn kamer. Uit: In het goede kosthuis, uitgave van de Stichting Huisvesting Alleenstaanden 1965.

bewoners en buiten het gezellenhuis was dat eigenlijk net zo. De gezellenhuizen voorzagen al in de meeste behoeften. De maaltijden werden er voor je klaar gemaakt, er waren wasgelegenheden, er was een bar, televisie, radio, filmvoorstellingen, sportactiviteiten en nog veel meer. Voor al deze dingen hoefden de Marokkaanse mijnwerkers het dorp niet in. Om op het werk te komen maakten ze gebruik van bedrijfsbussen die de werknemers bij de gezellenhuizen kwamen ophalen en na de dienst weer terugbrachten. Bovendien lagen de meeste gezellenhuizen aan de rand of net buiten het dorp. Op die manier werden de buitenlandse arbeiders ook een beetje uit het zicht gehouden.⁶⁰

⁶⁰ W. Zwanikken, 'Opbouwwerk voor buitenlandse arbeidskrachten. Ervaringen met het werk ten behoeve van Marokkaanse arbeiders in een Nederlandse regio', *NIMO-Cahier 2* (Den Haag 1967) 27-29.

In interviews komt naar voren dat Marokkanen het een groot probleem vonden dat ze de Nederlandse taal zo slecht beheersten. Ook het Limburgse dialect was voor hen moeilijk te volgen. De eerste Marokkanen volgden de verplichte taallessen vaak redelijk consequent, maar in de loop der jaren werd de animo minder. Voor de Marokkanen en voor de mijnbedrijven werd het steeds duidelijker dat ze maar tijdelijk in de Limburgse samenleving 'te gast' waren. Op dat moment gingen de meeste Marokkanen er nog van uit dat ze na de mijnsluitingen weer terug naar Marokko zouden gaan of op zoek moesten naar werk elders. Door het taalprobleem was het niet gemakkelijk om met Limburgers in contact te komen, zo vertelde een Marokkaan in een interview: 'Nee, dat was moeilijk, door de taal. Dat zij jou niet verstaan, als jij met iemand zit aan een tafel. Dan weet je niet wat hij zegt, dan zit jij daar gewoon als... een steen. Meer zeg jij niet. Je gaat voor de gezelligheid, voor een praatje en dan heb je niks'.⁶¹

De terughoudendheid werd gedeeltelijk ook bepaald door de culturele achtergrond van de Marokkanen. De meeste Marokkaanse mijnwerkers kwamen uit de dorpjes in het zuiden van Marokko en in mindere mate uit het noorden. In Marokkaanse Berberdorpen bestonden geen voetbalverenigingen of discotheken. De mannen brachten er hun vrije tijd op een andere manier door. Zo gauw er geen werk meer te doen was, kwamen de mannelijke dorpsgenoten bij elkaar om gezellig wat thee te drinken en nieuwtjes door te nemen.⁶² Voor deze Marokkanen was het belangrijk dat ze met dorps- of streekgenoten konden optrekken. Berbers uit het zuiden van Marokko waren in een aantal opzichten anders dan de Berbers uit de Rif. Ze hadden andere opvattingen over bepaalde dingen en bovendien spraken ze niet dezelfde taal. De verschillen tussen deze Berbergroepen zorgden ervoor dat iedere Marokkaan zijn eigen groep opzocht.⁶³

Hun geloof en hun traditionele kijk op onder andere het gedrag van vrouwen maakten dat veel Marokkanen zich in een Limburgs dorp of een Limburgse stad niet altijd even prettig voelden. Ook de Limburgers moesten wennen aan deze mensen uit een ander continent. Dat neemt niet weg dat er in de jaren zestig en zeventig onder de Marokkanen in Limburg wel initiatieven zijn geweest om elkaar te leren kennen. Zo organiseerde de Limburgse Immigratie Stichting (LIS) in het najaar van 1964 een 'ongedwongen samenzijn' tussen de bevolking van Neeritter en de 150 Marokkanen die er in een contractpension kwamen wonen. Van tevoren waren er voor de bevolking van Neeritter al enkele praatavonden geweest, waar over de cultuur, zeden en gewoonten van de Marokkanen was gesproken. Zowel Neeritter als de Marokkanen vonden de gezamenlijke avond zeer geslaagd.⁶⁴ Een enkele keer werd er wel eens iets door een plaatselijke vereniging georganiseerd. Zo organiseerde een Limburgse fanfare, overigens ook weer met behulp van de LIS, een muziekavond waarvoor, naast de Limburgse bevolking, ook de buitenlandse werknemers in de streek waren uitgenodigd.

⁶¹ Van den Nieuwenhof, *Maroc*, 264.

⁶² Rogmans, *In het goede kosthuis*, 44.

⁶³ Ph. van der Meer, *Omggaan met Marokkanen. Regels/omgangsvormen/het psychosociale gesprek* (Deventer 1984) 79-80.

⁶⁴ 'Kennismaking van 150 Marokkanen met de bevolking van Neeritter', *De Mijnwerker* 16 (1964) 5.

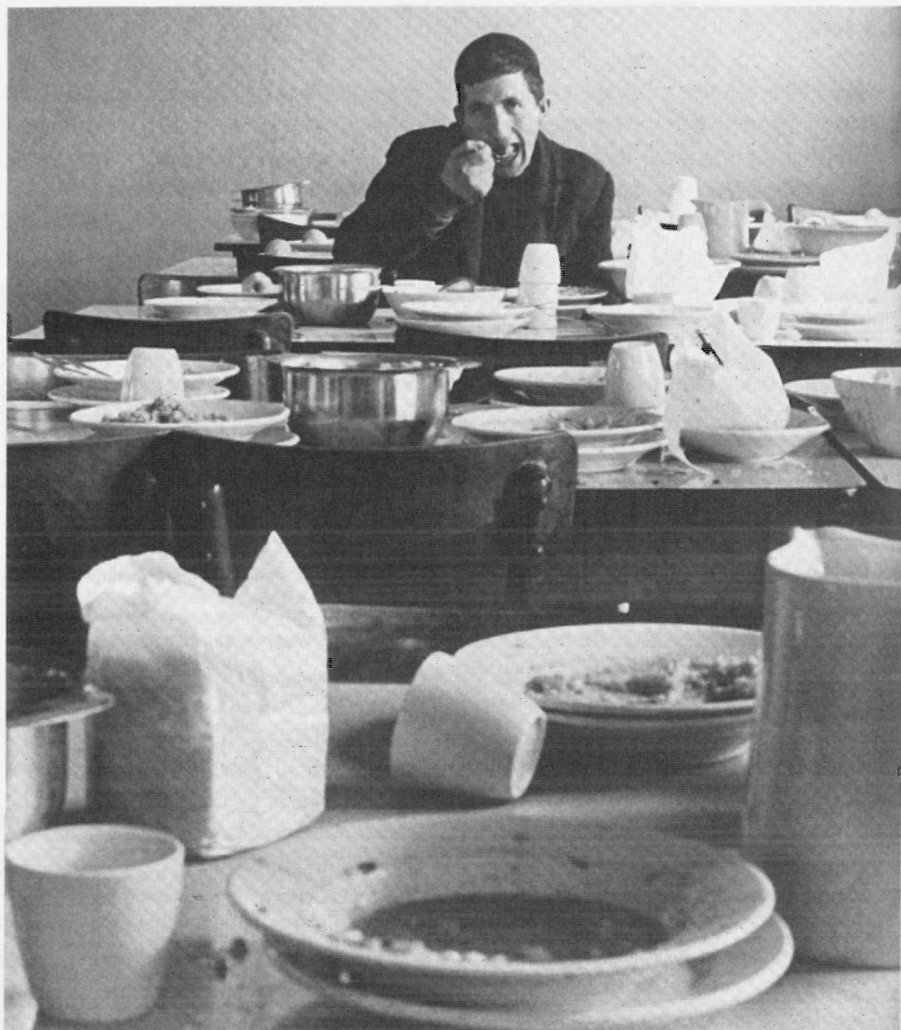
Conclusie

De Marokkanen die in de periode 1963-1976 in de Nederlandse mijnen terecht kwamen kenden een heel verschillend arbeids- en migratiepatroon. Sommigen werkten slechts enkele maanden in een mijn om er dan plotseling vandoor te gaan, maar onder hen waren er ook die na verloop van tijd weer terugkeerden. Bij de Oranje Nassau I bijvoorbeeld waren 53 van de in totaal 682 Marokkanen na een eerste termijn weer teruggekeerd naar hun oude werkgever. In diezelfde mijn hielden slechts 97 Marokkanen het langer dan zeven jaar uit. Er was dus geen vast arbeidspatroon. Het verloop onder de Marokkaanse mijnwerkers was echter in de jaren zestig hoger dan in de jaren zeventig. De groep Marokkanen die in de jaren zestig in dienst werd genomen, functioneerde als een soort buffer in de arbeidsmarkt. Toen die ten tijde van de kolencrisis in 1966-1967 volledig instortte, werden de contracten van de meeste in de jaren daarvoor aangenomen Marokkanen niet meer verlengd. Zij keerden grotendeels terug naar Marokko. De tweede groep die in 1970 en 1971 werd geworven uit de Noord-Franse mijnen en rechtstreeks uit Marokko, werd ingezet om het arbeidsverloop van jongere mijnwerkers op te vangen en de mijnsluitingen soepel te laten verlopen.

Uit het onderzoek naar de herkomst bleek dat de Marokkanen die zich spontaan bij de Oranje Nassau I hadden aangemeld voor meer dan de helft uit het noorden van Marokko kwamen. Van de geworven Marokkanen daarentegen kwam 85 tot 90 procent uit het zuiden. Dit is opvallend omdat landelijk gezien tweederde van de Marokkaanse migranten uit de Rif, dus uit het noorden, kwam. De belangrijkste oorzaak hiervan was dat de wervingsbureaus van de Nederlandse overheid vooral in Noord-Marokko waren gevestigd. De wervingsbureaus van de mijnen waren juist in het zuiden van het land gesitueerd.

Na de mijnsluitingen vond een deel van de Marokkanen op eigen gelegenheid ander werk in Nederland; anderen keerden terug naar Marokko. Het merendeel werd echter, al dan niet omgeschoold, in een ander Limburgs of Nederlands bedrijf geplaatst. Veel van de Limburgse bedrijven waar deze Marokkanen terecht kwamen gingen vanwege de economische problemen in de jaren zeventig kopje onder. Voor de Marokkaanse oud-mijnwerkers was in het westen van het land echter ook nog wel werk te vinden, bijvoorbeeld in de Rotterdamse haven. Uiteindelijk zijn er van de enkele duizenden Marokkaanse mijnwerkers naar schatting maar 200 à 300 in Limburg achtergebleven.

De Marokkanen woonden in de jaren zestig en zeventig verspreid over Oostelijk Zuid-Limburg in verschillende gezellenhuizen. Die lagen meestal buiten de kern van het dorp en hadden alle noodzakelijke faciliteiten. Daardoor, maar zeker ook door de taalproblemen, was de communicatie tussen de plaatselijke bevolking en de Marokkaanse mijnwerkers vrij beperkt. Daarnaast waren ook de cultuurverschillen redelijk groot. Omdat de Marokkaanse mijnwerkers maar gedurende een korte periode deel uitmaakten van de Limburgse samenleving hebben Marokkanen en Limburgers maar weinig tijd gehad om

Bewoner van een gezellenhuis alleen aan de maaltijd. Uit: In het goede kosthuis, uitgave van de Stichting Huisvesting Alleenstaanden 1965.

aan elkaar te kunnen wennen. Toch moet er op worden gewezen dat juist deze buitenlandse mijnwerkers voor veel autochtoon mijnpersoneel van grote waarde zijn geweest. Zij hebben er mede voor gezorgd dat veel Limburgse mijnwerkers hun pensioengerechtigde of overbruggingsleeftijd hebben gehaald. Door hun gevorderde leeftijd waren deze mensen moeilijk elders plaatsbaar en jongeren uit Limburg hadden zich met het oog op de sluitingen uit de mijnen teruggetrokken. Zij werkten liever in een beroep met meer toekomstperspectief.

Bijlage

Tabel 1: Aantal Marokkanen in dienst van de Limburgse mijnbedrijven per 31 december

	S.M.	O.N.	L.V.	D.M.	W.S.	totaal	Totaal Buiten- landers
1963	-	157	94	-	-	251	4495
1964	712	470	176	-	-	1358	5654
1965	798	579	224	-	-	1607	5818
1966	631	608	157	-	29	1425	4896
1967	448	333	104	-	48	933	3582
1968	338	291	91	-	44	764	2947
1969	250	310	72	-	104	736	2539
1970	502	596	177	-	-	1275	2776
1971	467	575	153	-	-	1195	2464
1972	288	454	143	-	-	885	1972
1973	-	-	-	-	-	486	1307
1974	-	-	-	-	-	885	1975

Bron: Verslag van de gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg aan de Mijnindustrieraad betreffende de economische gang van zaken in het jaar [1963-1974]. SHCL, archief GSL IV A 1.3 en 1.5.

Tabel 2: Herkomst van de Marokkanen in dienst bij de Oranje Nassau I

	In dienst Genomen	Afkomstig uit			overige of onbekend
		Marokko	Frankrijk/België	Nederland	
1963	26	11	14	1	-
1964	96	51	37	3	5
1965	134	63	22	41	8
1966	123	46	14	53	10
1967	15	5	-	10	-
1968	2	-	-	2	-
1969	26	-	8	18	-
1970	200	87	95	18	-
1971	49	39	2	3	5
1972	11	9	2	-	-

Bron: personeelskaarten Oranje Nassau I.

Afkortingen: Staatsmijnen (S.M.), Oranje Nassaumijnen (O.N.), Laura & Vereniging (L.V.), Domaniale Mijn (D.M.), Willem-Sophia (W.S.).

Tabel 3: Aantal Marokkanen in dienst/uit dienst bij de Oranje Nassau I

jaar	in dienst	uit dienst	in dienst	uit dienst	in dienst	uit dienst	saldo	in dienst per 31 dec.
1963	26	7	5	-	-	-	24	-
1964	96	12	3	-	-	-	87	111
1965	134	41	4	-	-	-	97	208
1966	123	67	16	3	-	-	69	277
1967	15	108	6	5	1	1	-92	185
1968	2	16	8	5	2	-	-9	176
1969	26	17	9	3	-	-	15	191
1970	200	29	3	6	2	-	170	361
1971	49	51	-	5	1	-	-6	355
1972	11	23	-	3	-	1	-16	339
1973	-	68	-	5	-	2	-75	264
1974	-	114	-	9	-	1	-124	140
1975	-	125	-	9	-	1	-135	5
1976	-	4	-	1	-	-	-5	0
Totaal	656							2612

Bron: personeelskaarten Oranje Nassau I.

Erwin H. Karel

*De Nota Belvedere en de identificering van een grenslandschap: de Nieuwstraat te Kerkrade*¹

In 1999 verscheen de Nota Belvedere over de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland. De opdracht daartoe werd gegeven door drie ministeries: Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. De ministeries vroegen zich af hoe meer rekening kon worden gehouden met cultuurhistorische waarden bij de herinrichting van gebieden. De geschiedenis van het landschap en de gebouwde omgeving moet een grotere rol gaan spelen in de nieuwe inrichting van de ruimte. In de nota wordt aangegeven hoe dat zou kunnen gebeuren en eenieder wordt uitgenodigd om aan de discussie deel te nemen. Het nieuwe van deze nota is dat voor de inrichting van het stedelijke en landelijke gebied ook expliciet rekening wordt gehouden met cultuurhistorische eisen, naast economische en ecologische. Dit uitgangspunt krijgt een vertaling in historisch-landschappelijke en historisch-stedebouwkundige criteria, maar heeft verdergaande pretenties, namelijk 'bij te dragen aan de herwaardering van de culturele identiteit en de diversiteit van onze leefomgeving'.² De nota brengt mogelijke beleidsopties in kaart. Bovendien bevat zij een lijst met cultuurhistorisch belangrijke steden en potentiële Belvedere-gebieden, dat wil zeggen gebieden waar een actief beleid zou moeten worden gevoerd om de cultuurhistorische identiteit te bewaren. De nota leunt daarbij sterk op de aanwezigheid van zogenaamde fysieke restanten, dat wil zeggen objecten die verbonden zijn met de historie van de streek. De nota is een pleidooi om die fysieke restanten of 'dragers', zoals die nog in het landschap kunnen worden teruggevonden, te conserveren en als uitgangspunt te nemen voor een verdere ontwikkeling van datzelfde landschap. Het hogere doel is de diversiteit en de lokale cultuurhistorische identiteit van de verschillende Nederlandse landschappen voor de toekomst te waarborgen. Niet enkel vanwege hun regionale of lokale betekenis, maar ook vanwege het nationale belang. Zo zou de Hollandse Waterlinie volgens de samenstellers van de nota 'moeten appelleren aan een gevoel van nationale trots'.³

Wie de nota leest blijft met ten minste één prangende vraag zitten: in hoeverre kunnen objecten uit het verleden, die als scherven in de geografische ruimte liggen, de geschiedenis weerspiegelen? In de nota wordt uitgegaan van

¹ Bewerkte en verkorte versie van een paper, gepresenteerd op de conferentie 'Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte', georganiseerd door het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) op 14 en 15 november te Hoevelaken. Een uitgebreidere versie is gepubliceerd in M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*. *Historia Agriculturae* 33 (Groningen 2003).

² Zie ook: Anton Schuurman, 'Vertel, Muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed', in: *ibidem*.

³ *Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (Den Haag 1999). Voorbeeldproject: 'De nieuwe Hollandse Waterlinie: van Neerlands hoop in bange dagen tot 'Grand project', VI.

Ansichtkaart van de Nederlands Duitse grens. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

een beperkte definitie van cultuurhistorie: 'Daar waar in deze nota gesproken wordt over cultuurhistorie gaat het om sporen, objecten en patronen/structuren die zichtbaar of niet zichtbaar onderdeel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van de historische situatie of ontwikkeling'. Cultuurhistorie omvat dus zowel het archeologische, het (steden)bouwkundige als het landschappelijke erfgoed. In de Nota Belvedere wordt niet ingegaan op cultuurhistorische 'roerende goederen', zoals die worden verzameld in musea of archieven.⁴ Deze definitie lijkt te zijn ingegeven door praktische overwegingen. Historisch-geografen, archeologen en kunsthistorici, die met deze nota het voortouw namen, hebben elkaar gevonden op de gemeenschappelijke noemer van de 'onroerende' objecten in het landschap en hebben die - in aansluiting bij het denken van de beleidsmakers in Den Haag - geproclameerd tot cultuurhistorie.⁵

Voor historici is deze definitie een vorm van cultuurhistorisch reductionisme. De geschiedwetenschap neemt het menselijk handelen in zijn historische context als object van onderzoek, niet de fysieke objecten (die daarvan de neerslag zijn) als zodanig. Een eenvoudig voorbeeld kan dit toelichten. In 1936 deelden twee Nederlandse burgers van joodse komaf aan de Kerkradse Nieuwstraat pamfletten uit die gericht waren tegen het Hitler-bewind. Toen zij over de grenslijn stapten naar Herzogenrath om een verkiezingsaffiche van een lichtmast in de Neustrasse af te trekken, werden ze gearresteerd en vervolgens werd

⁴ Ibidem, 10. Zie ook: G.J. Borger, 'Cultuurhistorie: een begrippenkader', in: P.G. Rens e.a. (red.), *Cultuurhistorie en recreatie. Een verhaal van mensen* (Den Haag 1995) 11-24; G.J. Borger, 'Cultuur en leefbaarheid. Een essay over de bijdrage van de cultuurhistorie aan de ruimtelijke ordening', in: G.J. Borger e.a. (red.), *De schoonheid van het platteland. Vier essays over de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap* (Den Haag 1999) 3-24.

⁵ Ibidem, 4-5.

één van hen tot drie maanden celstraf veroordeeld.⁶ In deze gebeurtenis is niet in de eerste plaats het object grens in zijn fysieke vorm van belang, maar het feit dat die twee verschillende politieke 'landschappen' van elkaar scheidt: één die demonstreren toestond en een ander die het verbod. De grens in fysieke zin speelt daarin een afgeleide rol. Die markeert de nationale verschillen, maar creëert ze niet. Fysieke objecten kunnen onderdeel uitmaken van een historisch proces of gebeurtenis, maar alleen als zij in dat proces zelf betekenis krijgen. Op zichzelf beschouwd heeft een fysiek object geen betekenis of identiteit.

Deze bijdrage wil laten zien dat historici relevante inzichten kunnen bieden voor de ontwikkeling van de in de Nota Belvedere aangedragen toekomstperspectieven. Daarbij wordt verondersteld dat er naast het fysieke landschap ook andersoortige 'landschappen' bestaan (zoals economische, politieke en culturele) en dat een cultuurhistorische identiteit niet primair door het fysieke landschap wordt gevormd. Dit roept de vraag op of het centraal stellen van fysieke objecten in het landschap de juiste manier is om een cultuurhistorische identiteit te bepalen. Een en ander zal worden toegelicht aan de hand van een praktisch voorbeeld, namelijk de rijksgrens aan de Nieuwstraat te Kerkrade.

De Nota Belvedere rept nauwelijks over grenzen als fysieke dragers. Een uitzondering daarop is de *Limes*, de grens van het Romeinse Rijk dwars door Nederland. Hier beperken we ons echter tot de grenzen die vanaf de Middeleeuwen zijn ontstaan en die tegenwoordig deels nog in de nationale grenzen herkenbaar zijn. In de nota wordt hooguit gerefereerd aan verdedigingslijnes in grenslandschappen. Zo noemt men de Schans Bourtange in het Groningse Westerwolde, die minstens twee eeuwen lang gold als een grenspunt aan de oostzijde van Nederland. Ook bij de oude Spaans-Staatse grens in West-Zeeuws Vlaanderen wordt een viertal lijnes aangewezen als fysieke dragers van het verleden. In beide gevallen gaat het echter niet om grens-, maar om militaire objecten.⁷ Het al dan niet genoemd zijn in de Nota Belvedere hoeft overigens geen criterium te zijn voor de status van fysieke cultuurdrager. De nota is niet limitatief in haar opsomming daarvan. Integendeel: in de nota worden wij uitgenodigd om nieuwe objecten aan te dragen. Grenzen zijn in dat opzicht interessant, omdat ze ook als fysieke objecten in het landschap kunnen worden aangetroffen. Verlaten douanehuisjes, vergeten rijksgrenspalen, overwoekerde markestenen, enzovoort, zijn allemaal nog als concrete sporen terug te vinden. Maar wat te denken van taalgrenzen, sociale grenzen, culturele grenzen? Hebben deze denkbeeldige grenzen geen 'representatieve' sporen in het landschap nagelaten? Behoren zij niet tot onze cultuurhistorie of cultuurhistorische identiteit? Uitgangspunt hier is dat grenzen niet alleen als objecten in het fysieke landschap herkenbaar zijn, maar evenzeer in andersoortige 'landschappen'.

De rijksgrenzen in het oosten en zuiden van ons land zijn niet alleen in de

⁶ Gemeente Archief Kerkrade (GAK), Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 4769, 'Proces-verbaal'.

⁷ *Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Bijlage: Gebieden* (Den Haag 1999) 33, 27-28 en 97-98.

vorm van concrete objecten in het landschap herkenbaar, maar zij manifesteren zich ook in andere bereiken. Vooral in de periode 1914-1992, van het begin van de Eerste Wereldoorlog tot aan de opheffing van de Europese binnengrenzen, was er duidelijk sprake van een fysieke grens in de vorm van prikkeldraad, wachttorens, slagbomen, hekken en de reeds langer aanwezige grenspalen die in de Franse Tijd de oude grenstekens hadden vervangen. Tegenwoordig is de grens in zijn fysieke vorm nog slechts her en der als monument aanwezig: gerestaureerde douanehuisjes, een opgetuigde slagboom of een vergeten grensbord. In cultureel opzicht is de grens echter nog altijd voelbaar door verschillen in taal, gewoontes, architectuur, enzovoort. De rijksgrens tussen Kerkrade in Zuidoost-Limburg en het Duitse Herzogenrath is een voorbeeld van zo'n grens. Het gebied wordt niet genoemd in de Nota Belvedere. Het bevat vanuit cultuurhistorisch oogpunt als optelsom van archeologische, historisch-geografische en bouw-architectonische waarden blijkbaar te weinig elementen om hoog te scoren op de prioriteitenlijst. Het hier geselecteerde grenslandschap is echter voor het te voeren betoog wel degelijk interessant.⁸

In dit artikel wordt niet beoogd grenzen te nomineren als 'vergeten objecten van de cultuurhistorie', hoewel daar niets op tegen zou zijn. Evenmin is het de bedoeling een pleidooi te houden om de voormalige Limburgse mijnstreek te verheffen tot Belvedere-gebied, hoewel ook daar geen bezwaar tegen kan worden gemaakt. Wellicht draagt dit artikel ertoe bij dat er meer erkenning komt voor de waarde van grenslandschappen in het algemeen. Voorop staat echter een kritische beschouwing over de nota. Dat betekent geenszins dat de doelstellingen in de nota overbodig zouden zijn.⁹ Ze bevat zeker voorstellen die ondersteuning verdienen. Dit betoog wil slechts laten zien dat historici relevante kennis kunnen bieden voor de verdere ontwikkeling van de in de Nota Belvedere aangedragen perspectieven. Het verleden ('past') kan in twee vormen worden ge(re)construeerd, als geschiedenis ('history') en als erfgoed ('heritage').¹⁰ 'Geschiedenis' verwijst naar de poging om het verleden als samenhangend proces te (re)construeren, met alle beperkingen die daarbij gelden. Dit gebeurt hoofdzakelijk door historici. Bij die (re)constructie worden allerlei regels en conventies in acht genomen, zoals bronnenkritiek en theoretische reflecties. Deze bepalen hoe de gegevens worden verzameld en geordend, en of er een 'wetenschappelijk verantwoord' geschiedverhaal ontstaat.

Daarnaast kennen we het verleden zoals dat in de vorm van erfgoed tot ons

⁸ M.N.B. Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente (1916-1991)', *Zuid-Limburger* 8-6-1991; J. Brassée en M. Kockelkoren, 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg en hun grenzen', in: R. Braad (red.), *Ach lieve tijd. Twintig eeuwen Mijnstreek* (Zwolle 1995) 320-344; L. Augustus, J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen in Kerkrade en Herzogenrath* (Kerkrade 1986); N. Ehlers schrijft een proefschrift over de grens. Zij probeert wel beide perspectieven te problematiseren. Zie in dezen ook: N. Ehlers, 'De "Muur" van Kerkrade. De geschiedenis van een straat', *Geografie. Vaktijdschrift voor geografen*, afl. 6, 9 (2000) 5-7.

⁹ Zie in dezen de sterk afwijzende reactie van: K. Bosma, 'Vraagtekens bij de nota Belvedere', *Archis*, afl. 10, 14 (1999) 72-74.

¹⁰ D. Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1988).

Bewoners van de Nieuwstraat/ Neustrasse met de Duitse douaniers (links) en de Nederlandse douaniers (rechts), september 1914. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

komt. Te denken valt aan egodocumenten, familieverhalen bij de haard, oudheidkundige voorwerpen in het museum en verkleedpartijen in historische kostuums. Hieronder vallen ook de fysieke landschapselementen die in de Nota Belvedere worden voorgesteld als te conserveren cultuurhistorische objecten. Deze vormen van reconstructie van het verleden zijn aan andere regels onderworpen dan de historisch-wetenschappelijke. Ze zijn meestal ingebed in een actuele sociale praktijk, onder meer in de eigentijdse verbeelding van het verleden bij musea. In de museale praktijk is een sterke nadruk komen te liggen op vorm en beleving. Het verleden moet als het ware als een illusie worden ondergaan. Musea moeten de concurrentie aangaan met andere vrijetijdsbestedingen in pretparken en op televisie. Om zich in dat netwerk te kunnen positioneren, maken zij het verleden dienstbaar aan populaire presentatievormen die hun eigen wetten en normen kennen.

Het gaat in dit artikel niet om de vraag of de ene benadering grotere aanspraak kan maken op legitimiteit dan de ander. In de woorden van D. Lowenthal kunnen we slechts constateren: 'Viewed as history, the past is a foreign country; viewed as heritage, it is highly familiar.'¹¹ Hier staat het geschiedverhaal centraal en niet het erfgoed.

Grenzen, landschap en identiteit

De grensdoorlaten aan beide uiteinden van de ruim anderhalve kilometer lange Nieuwstraat/Neustrasse in Kerkrade en Herzogenrath zijn verdwenen. Aan de

¹¹ Ibidem, *The heritage crusade*, 139.

ene kant verhindert het Eurode Business Centre (EBC) de doorgang, aan de andere wordt het gemotoriseerde verkeer door twee strategisch geplaatste hekjes in een andere richting geleid. Alleen het straatnaambordje *Am Zollhaus* herinnert bij de nieuwe doorgaande weg nog aan de situatie van zo'n dertig jaar geleden. Toen was de passant genoodzaakt langs een van beide douaneposten te gaan, want op de as van de straat stond een robuust hek van harmonicagaas.

Grenspaal 229 bevindt zich aan de zuidzijde van dit stukje rijksgrens.¹² Hier was vroeger de grensovergang Bleijerheide. De Nieuwstraat/Neustrasse strekt zich vanaf dit punt een kleine anderhalve kilometer noordwaarts uit en maakt bij rijksgrenspaal 230 een knik in noordoostelijke richting. Ze splitst zich op deze plek in tweeën. In westelijke richting leidt de Holzstraat naar de stadskern van Kerkrade. Wie de andere weg volgt, komt na driehonderd meter bij rijksgrenspaal 232. Daar bevond zich vroeger de grensovergang Herzogenrath, genoemd naar de Duitse plaats in het nabijgelegen Wormdal. Dit laatste gedeelte staat aan Duitse zijde bekend als Aachenerstrasse, terwijl het in Nederland als een doorlopende weg wordt beschouwd en dus Nieuwstraat heet.

Het 'Ijzeren Gordijn', zo werd het hek van harmonicagaas cynisch genoemd, net zoals de grens tussen West- en Oost-Europa gedurende de Koude Oorlog. Het werd in 1956 door de Nederlandse autoriteiten geplaatst en verving een prikkeldraadversperring die door de Duitsers gedurende de bezettingsjaren was opgetrokken. Anno 2002 behoort het ijzeren gordijn aan de Nieuwstraat tot het verleden. Onder de naam Eurode ondernemen de gemeenten Kerkrade en Herzogenrath tegenwoordig pogingen om de eenheid zoals die vóór 1815 bestond te herstellen.¹³ In dat jaar werden beide gemeenschappen gescheiden door de Europese mogendheden die op het Congres van Wenen de nationale grenzen in Europa opnieuw vaststelden. Het Land van 's-Hertogenrade - ook wel aangeduid als het Land van Rode - veranderde in de twee eeuwen daarna in een *grenslandschap*, een landschap in twee of meer delen die als gevolg van een grensscheiding zowel een gemeenschappelijke als een onafhankelijke ontwikkeling kennen. De verschillen worden mede bepaald door politieke, culturele en economische sturing vanuit andere centra. In het geval van Herzogenrath gebeurde dat vanuit Berlijn (na de Tweede Wereldoorlog tot 1999 vanuit Bonn) en in Kerkrade vanuit Den Haag. Grenslandschappen hoeven zich niet per se alleen te bevinden in het overgangsgebied van twee nationale staten. Ze kunnen ook voorkomen tussen twee dorpen of streken. Omwille van de duidelijkheid wordt in dit artikel slechts ingegaan op de zuidelijke rijksgrens van Nederland.

Met het begrip grens is vrijwel onlosmakelijk een besef van identiteit verbonden. Zowel langs denkbeeldige als concrete grenzen kan aan weerszijden

¹² De nummering van de grenspalen bestaat uit twee reeksen. De eerste reeks (1-862) loopt vanaf het oude drielandenpunt Frankrijk/Luxemburg/Pruisen tot aan Drieland in de gemeenten Losser en Gronau. De tweede reeks (1-203) begint op dit punt en loopt verder noordwaarts tot aan de Dollard.

¹³ Zie in dezen: *Eurode. Samenwerking tussen de grensgemeenten Kerkrade en Herzogenrath. Ruimtelijk basisplan Kerkrade/Herzogenrath* (Vught/Köln 1991).

De dubbele prikkeldraadversperring diende om het smokkelen tegen te gaan. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

een zogenaamd 'wij-zij gevoel' ontstaan. Op nationaal niveau is dat evident, maar ook tussen provincies, steden, dorpen, wijken en buurten doet zich dit voor. Over wat die identiteit nu precies inhoudt en hoe ze tot stand komt zal verderop in dit verhaal worden ingegaan. Hier wordt slechts vermeld dat 'wij' en 'zij' in identiteitsconstructies samenhangen: de inhoud van het 'wij' wordt (mede) bepaald door die van het 'zij'.¹⁴ De grens die beide groepen scheidt, zowel in mentale als in landschappelijke zin, is tevens voorwaarde voor hun verbinding. Sommige auteurs noemen dit een paradox in het landschap. De grens functioneert als brug voor menselijk verkeer omdat ze tegelijkertijd ook een barrière is.¹⁵ In die zin vormen grenslandschappen een eenheid.

Voorgeschiedenis van een grens

De bestuurders van Kerkrade en Herzogenrath zouden graag terugkeren naar een situatie die lijkt op die van vóór 1815. Toen maakten beide plaatsen deel uit

¹⁴ E.H. Karel, *Grenzen in Drenthe. Vier historische beschouwingen over scheidslijnen in cultuur en landschap* (Assen 2000) 98-131.

¹⁵ A. Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkelingen, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 46 (2001) 159-174.

van het Land van 's-Hertogenrade en vormden ze een culturele en bestuurlijke eenheid. Als voormalig Bourgondisch territoire (sedert 1396) ressorteerde het Land van 's-Hertogenrade na 1555 nog enige tijd onder de koning van Spanje. Maar gedurende de Tachtigjarige Oorlog raakte het verscheurd in Spaanse en Staatse gebieden. In 1661 werden deze door het 'Partagetractaat Landen van Overmaas' verdeeld tussen het koninkrijk Spanje en de jonge Republiek. Kerkrade en Herzogenrath bleven onder de Spaanse kroon, maar naburige dorpen werden 'Staats'. Die behoorden toe aan de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In 1715, na de Oostenrijkse successieoorlogen, werd het gezag over de Spaanse gebieden overgedragen aan het Habsburgse koningshuis van Oostenrijk.

Twee eeuwen was het gebied regelmatig het toneel van oorlog, plundering en vooral verscheurdheid. Omstreeks 1700 kon iemand uit het Land van 's-Hertogenrade gemakkelijk een zestal landsgrenzen overschrijden zonder dat er iets te merken viel van grote verschillen in het landschap of in de mentaliteit van de bevolking.¹⁶ In tijden van vrede poogden de successievelijke vorsten en leenheren de economische activiteit te bevorderen. Eén van hun initiatieven betrof de aanleg van een verharde weg tussen Aken en Geilenkirchen. Als onderdeel van het project werd ook een gedeelte in het Land van Rode verhard, namelijk de latere Nieuwstraat, een verbastering van Neu Straß ter onderscheiding van het meer oostelijk gelegen gehucht Straß. Dit gebeurde in opdracht van de abdij Kloosterrade, die daartoe toestemming had verkregen van de Oostenrijkse keizer Jozef II (1783). In september 1786 werd de weg in gebruik genomen.¹⁷ Hij was onder andere van belang voor de afvoer van steenkolen, waarvoor ook de gelijktijdig aangelegde weg van de Nieuwstraat richting Heerlen en Maastricht, dwars door de dorpskom van Kerkrade, dienst deed.

Nauwelijks acht jaar later trokken de Franse troepen het gebied binnen en brachten Kerkrade en Herzogenrath voor nagenoeg twee decennia onder hun heerschappij. De wegen en tollens die in Neu Straß waren aangelegd, gingen van de abdij over in staatshanden. Dat bleef zo gedurende de Franse Tijd. Na de val van Napoleon werd in 1815 door de overwinnaars besloten om beide gemeenten te scheiden in een Nederlands en een Pruisisch gebied. De bestuurders van het toenmalige kanton Rolduc (Kerkrade, Eygelshoven, Simpelveld en Rimburg) en de schepenen van Herzogenrath protesteerden fel tegen de splitsing. Zij pleitten voor handhaving van de eenheid en aansluiting bij *les autres belges*.¹⁸ Geholpen heeft het niet. Wie de tekst van het verdrag bestudeert, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat er sprake is geweest van een koehandel, waarbij totaal geen rekening werd gehouden met de lokale bevolking.¹⁹

Na de scheiding begon de geschiedenis van een bijzonder stukje rijksgrens.

¹⁶ R.J. Herpers, 'Eenheid en scheiding', in: R.J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998) 7-128, aldaar 14.

¹⁷ Augustus, Driessen en Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 5.

¹⁸ Herpers, 'Eenheid en scheiding', 20.

¹⁹ Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 323.

Duitse douaniers bewaken het huis van de burgemeester van Kerkrade tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

Hoewel aanvankelijk was voorgesteld om de grens langs het riviertje de Worm te laten lopen, werd bij het Verdrag van Aken (26 juni 1816) besloten om een uitzondering te maken voor het gedeelte van de verharde Nieuwstraat. Pruisen zag een militair - en wellicht ook een economisch - belang in de weg Aken-Geilenkirchen en wenste die helemaal in te lijven. Het tracé bij Kerkrade was dus in volle eigendom van de Pruisische koning. De grens liep aan de westzijde naast de verharde weg. In ruil gaf de Pruisische staat haar aanspraken op de Domaniale Mijn en de daarbijbehorende exploitatieconcessies op.²⁰ De grens van de mijnconcessies liep echter door tot aan de Worm, wat overeenkwam met een oppervlakte van ongeveer honderddertig hectare. De staatkundige grens in het bovengrondse landschap viel dus niet samen met de economische grens ondergronds. Culturele grenzen, zoals een taalgrens, waren toen nog niet aanwezig.

Identificering

In de Belvedere-nota wordt het begrip identiteit vooral gepresenteerd als cultuurhistorische of culturele identiteit. De nota stelt dat cultuurhistorische kwaliteiten bewoners van een dorp, streek of regio een gevoel van eigenheid verschaffen.²¹ De Limburgse heuvels, de essen in Oost-Nederland, de versterkin-

²⁰ G.H.A. Venner, 'Het ontstaan van de oostelijke rijksgrens van Limburg in regionaal perspectief', in: G.W.G. van Bree e.a. (red.), *Van der Nyersen upwaert. Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* (Maastricht 1981) 269-288, aldaar 285.

²¹ *Belvedere. Beleidsnota*, 10-11.

gen in de Hollandse Waterlinie, geven het landschap een specifiek karakter dat door de inwoners als 'eigen' kan worden ervaren. Het begrip identiteit is echter niet onproblematisch. In historische kring heeft het vooral de laatste twee decennia opgang gemaakt. Maar nog steeds wordt identiteit zelden omschreven en wordt verondersteld dat het begrip vanzelf spreekt. De samenstellers van de Nota Belvedere lijken het begrip cultuurhistorische identiteit gelijk te stellen met karakteristiek landschap.

De historicus W. Frijhoff liet reeds begin jaren negentig zien dat een en ander minder eenvoudig is. Hij poneerde dat er meervoudige identiteiten bestaan en dat er een relatie is tussen identiteit en identiteitsbesef. Identiteit ontstaat volgens hem door voortdurende 'interactie tussen het groepsbeeld en de praxis van het individueel en maatschappelijk handelen'; identiteitsbesef is de perceptie daarvan. Door te verwijzen naar het handelen stelt Frijhoff dat identiteit meer is dan alleen verbeelding. Verbeelding, benoeming en herkenning worden door hem gezien als de drie basisoperaties van identiteitsbesef.²² We kunnen het ook anders formuleren. Hiervoor werd reeds betoogd dat objecten geen betekenis (identiteit) van zichzelf hebben, maar dat die geconstrueerd wordt. Identiteiten ontstaan door naamgeving en benoeming van materiële en immateriële objecten. Dat wordt duidelijk wanneer we ons voorstellen dat de betekenis van een hek transformeert naar die van een grens. Aan die transformatie ligt wat Frijhoff noemt de 'praxis van het individueel en maatschappelijk handelen' ten grondslag. Het hek doet uit zichzelf niets, maar de mensen daaromheen veranderen zijn identiteit door er een betekenis - in dit geval die van 'grens' - aan te geven. De wijze waarop wij de inhoud van identiteiten construeren en hoe we ons die eigen maken is het gebied dat Frijhoff aanduidt met identiteitsbesef. Om het procesmatige karakter aan te duiden, spreken we hier liever van identificering. Identificering is het complexe proces van wederzijdse beïnvloeding van identiteit en identiteitsbesef, dat wil zeggen het terrein van de constructie, benoeming en de (h)erkenning van zowel concrete als abstracte objecten.

In de Nota Belvedere is sprake van een enkelvoudige benadering van identiteit, namelijk die van de mens in zijn landschappelijke ruimte. Maar de mens functioneert in meer ruimtes tegelijk en niet alleen in de fysiek tastbare. Sociale, culturele, economische 'ruimtes' zijn evengoed een realiteit als het landschap. En aan die ruimtes ontlenen mensen ook, wellicht zelfs veel meer, identiteiten. De fysieke grenzen in het landschap worden als het ware overlapt door de sociale, die van taal en cultuur, enzovoort. Ze vallen geenszins samen, en zijn soms zelfs tegenstrijdig. Bovendien heeft het landschap als entiteit evenmin een identiteit van zichzelf, maar slechts die welke eraan wordt toegekend. Perspectief en standpunt bepalen welke identiteit men op een bepaald moment kiest of krijgt

²² W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992) 614-634, aldaar 614.

Nieuwstraat, graafwerkzaamheden ten behoeve van de grensafscheiding, 1939. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

toebedeeld. Zo hebben de inwoners van Kerkrade door de tijd heen de keus gehad tussen verschillende vormen van identificering die niet noodzakelijkerwijs hoefden te convergeren of samen te hangen. Dit kan eenvoudig worden getoond aan de hand van de relletjes die een tijdlang gedurende de jaren negentig van de twintigste eeuw aan de Nieuwstraat/Neustrasse ontstonden na voetbalwedstrijden tussen Oranje en de 'deutsche Mannschaft'. Waarom bekogelden voetbalsupporters elkaar (en de politie) met stenen? Was de fusie van beide gemeenten dan slechts een wens die leefde op bestuurlijk niveau? Men mag gerust aannemen dat, ondanks de stenen, de wens tot samengaan een breder draagvlak had (en heeft) onder de bevolking. Het feit dat twee groepen tegenover elkaar stonden na de wedstrijden duidt op een tegenstelling die zich in een geheel andere mentale 'ruimte' afspeelt als die van de 'eeuwenoude verbondenheid' tussen de inwoners van Herzogenrath en Kerkrade. Het gaat hier om identiteiten die ontleend worden aan een antagonisme in 'voetballand', niet aan de dagelijkse leefomgeving.

De Neustrasse/Nieuwstraat in de negentiende eeuw

Identificering met betrekking tot de grens bij de Neustrasse ontbreekt vóór 1815, simpelweg omdat er geen grens was. Daardoor wordt het interessant na te gaan hoe zij in de loop van de daaropvolgende twee eeuwen in de dorps- en volkscul-

tuur is opgenomen en geïntegreerd. Men begon als het ware met 'een schone lei', dat wil zeggen dat de lokale rijksgrens in het begin voor de bevolking inhoudsloos en betekenisloos was en dat zij pas daarna betekenis heeft gekregen.

Vermoedelijk bestond er aanvankelijk verzet tegen de scheiding in het Land van Rode. Zo maakte de Commissaris van het Arrondissement Maastricht in 1819 tegenover de schout (burgemeester) van Kerkrade nog gewag van 'ontvoerde' en 'vernieldde' grenspalen.²³ Het moedwillig weghalen, omverwerpen en vernielen van grenstekens is al eeuwenlang overal een teken van onvrede met een getrokken scheidslijn. Tot januari 1822 werd er onderhandeld over de verdeling van gemeenschappelijke eigendommen. Op private eigendommen had de scheiding minder invloed. Boeren exploiteerden nog decennialang landbouwgronden aan de andere zijde van de grens. Evenmin veranderden de contacten tussen familieleden aan beide zijden. Ook het economische verkeer ging normaal door, hoewel sommige producten als gevolg van nieuwe douanebarrières bijzonder populaire smokkelwaar werden. Van een fysieke scheiding tussen beide gemeenten, zoals die in de twintigste eeuw zo nadrukkelijk aanwezig was, kon men toentertijd echter nog niet spreken. Duits geld werd geaccepteerd door handelaren, maar ook de Heerlense Oranje Nassau-mijnen betaalden tot aan de Eerste Wereldoorlog de salarissen in pfenningen, grosschen en marken uit.²⁴ In sommige parochies aan Nederlandse zijde bleef men in de kerk Duits preken.²⁵ Hoewel gelovigen als gevolg van de grens nu tot een andere kerkparochie behoorden, beïnvloedde dat hun kerkgang niet. Bewoners van vlak over de grens bezochten nog steeds de kerk van Bleijerheide, omdat die dichterbij was gelegen dan de eigen gebedsplaats en de daarbij behorende Bleijerheidense parochiebibliotheek bevatte tot 1914 meer Duitstalige dan Nederlandstalige boeken. Overigens was het in het protestantse Noorden net andersom. Tot 1914 was daar in sommige Duitse grensgebieden Nederlands de 'kerktaal'.²⁶

Gedurende de Belgische Opstand (1830-1839) schaarden veel Limburgse gemeenten zich aan de zijde van de opstandelingen. De identificatie met de Belgen was wellicht aan de westzijde van Limburg groter dan in het oostelijk gebied. Maar ook in Zuidoost-Limburg moet men die gevoelens niet onderschatten. De sympathie voor de opstand werd mede ingegeven door de weerstand tegen het verplicht stellen van de Nederlandse taal in 1823. Tot die tijd werd ook in de officiële correspondentie Nederlands, Duits en Frans gebruikt, een enkele keer zelfs door elkaar. Het staatkundig lot van Limburg werd in 1839 bezegeld. In dat jaar werd het gewest definitief als Hertogdom Limburg inge-

²³ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 313.

²⁴ Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 325.

²⁵ Ibidem.

²⁶ M. Smid, 'Von der Anfängen des Pietismus im 17. Jahrhundert bis zur Erweckung und Kirchenspaltung im 19. Jahrhundert beiderseits der Grenze', in: O.S. Knottnerus e.a. (red.), *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland* (Groningen/Leer 1992) 202-217.

voegd in het staatkundig verband van Nederland. Ondanks de scheiding bleef de bevolking van zowel Kerkrade als Herzogenrath haar identiteit ontlenen aan de oude situatie. In 1841 was de vaderlandse driekleur, het nationale symbool bij uitstek, nog niet aanwezig op het Kerkraadse gemeentehuis. De burgemeester liet de commissaris van het district Maastricht weten dat de gemeente nooit, ook niet tijdens de Belgische Opstand, over een vlag had beschikt en evenmin van plan was er een aan te schaffen.²⁷ Ook omstreeks 1870 was de vernederlandsing van Limburg nog lang geen feit. De Hollandse dominee J. Craandijk, die in de jaren zeventig van de negentiende eeuw al wandelend het Koninkrijk doorkruiste, was in hoge mate verwonderd over de provincie en schreef dat hij zich soms zozeer in het buitenland waande dat hij eraan herinnerd moest worden onder landgenoten te zijn.²⁸

Wat Limburg en Holland misten was een gemeenschappelijke geschiedenis. Kerkrade en Herzogenrath vielen in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw onder wisselende heerschappij. Omstreeks 1800 had de doorsnee inwoner van oostelijk Zuid-Limburg binnen een periode van vijftig jaar vijf keer een andere 'nationaliteit' gehad.²⁹ Voor een boerengemeenschap (met de daarbij behorende boerenidentiteit) maakten dergelijke wisselingen van de macht weinig uit. De lokale gemeenschappen bleven in het algemeen naar binnen gericht. De instroom van buitenstaanders was relatief gering. Dat veranderde rigoureuus aan het einde van de negentiende eeuw, toen de al bestaande steenkoolmijnen-exploitatie uitgroeide tot de belangrijkste economische activiteit. Het boerenlandschap veranderde daardoor geleidelijk in een modern industrieel landschap.

Mijnwerkersidentiteit

In het Wormdal werden sedert de Middeleeuwen steenkolen gedolven. Aanvankelijk in de vorm van dagbouw, later toen het technisch vermogen groeide ook ondergronds. De abdij Kloosterrade bezat vóór 1800 als eigenaar van grote delen van de grond veel exploitatierechten in de steenkoolwinning. In de loop van de tijd wist zij ook de particuliere exploitanten aan zich te binden. Nadat de Fransen in 1794 het gebied in bezit hadden genomen, kwamen de abdijsmijnen onder administratie van de *mines domaniales* (*domeinen*). Vandaar de latere naam Domaniale Mijn. Behalve deze mijn waren er in de negentiende eeuw ook andere, zoals de mijn Neu-Prick. Aan Pruisische zijde lagen Neu-Voccart, Langenberg (Kohlscheid), Neue Furth (Bardenberg). Sommige mijnen waren ondergronds met elkaar verbonden, maar na de scheiding in 1815-1816 werden deze gangen afgesloten en verzegeld door belastingambtenaren. De

²⁷ GAK, Archief Kerkrade 1797-1945, inv.nr. 1570; Augustus, Driessen en Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 81.

²⁸ Geciteerd in: R. op den Camp, 'Towards one nation: the Province of Limburg and the Dutch Nation during the eighteen-seventies', in: A. Gealema, B. Henkes en H. te Velde (red.), *Images of the Nation. Different meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam 1993) 81-105, aldaar 97-101.

²⁹ Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 326.

Een Duitse soldaat fietst langs de grensafscheiding aan de Duitse zijde van de Nieuwstraat Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

omvang van de steenkolenexploitatie was in vergelijking met latere jaren betrekkelijk klein. Pas aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw verzezen overal in oostelijk Zuid-Limburg nieuwe mijnschachten: de Staatsmijnen Wilhelmina (1906), Emma (1912), Hendrik (1917), Maurits (1924), en de particuliere mijnen Oranje Nassau I-IV (1899, 1904, 1914, 1927), Willem-Sophia (1904), Laura (1905) en Julia (1926). Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen invoer van kolen onmogelijk was, werd de productie opgevoerd.

Over het algemeen voelden boerenzoons zich minder aangetrokken tot de zware ondergrondse mijnarbeid. Dit betekende dat veel mijnwerkers van elders kwamen, waardoor de bevolking zeer snel groeide. In de negentiende eeuw steeg de omvang van de bevolking elke tien jaar met circa vijftien procent, maar in het begin van de twintigste eeuw was dat in sommige decennia meer dan zestig procent!³⁰ De meeste migranten kwamen uit Duitsland, maar men trok ook Oostenrijkers, Polen, immigranten van de Balkan, Italianen, een aanzienlijke groep statelozen, Belgen en Fransen aan.³¹ De nieuwe bevolking was dus

³⁰ Th. L. M. Engelen, 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners. Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 35 (1990) 1-29, aldaar 13.

³¹ Herpers, 'Eenheid en scheiding', 66.

internationaal samengesteld. In 1924 bezat nagenoeg twintig procent een niet-Nederlandse nationaliteit. In dat opzicht had de mijngemeenschap een uitgesproken internationale, multiculturele identiteit.

De mijnwerkers en hun gezinnen werden de dominante bevolkingsgroep in Kerkrade. Reeds in de negentiende eeuw was een aanzienlijk deel van de bewoners werkzaam in de mijnen; in de twintigste eeuw liep dat op tot meer dan vijftig procent van de werkende bevolking. Daarentegen daalde het aantal landbouwers gestaag. In 1930 was nog slechts zo'n twee procent van de mannelijke bevolking in de landbouw werkzaam.³² Degenen die niet in de landbouw of de mijn werkten, verdienden hun inkomen in de dienstverlenende sector of als middenstanders. Daarmee was Kerkrade de mijnstreek geworden zoals velen zich haar nu nog zullen herinneren. De *kompel* (mijnwerkersidentiteit) bepaalde het straatbeeld in het oude mijnwerkersdorp (dorpsidentiteit), dat veranderde in een stad met een nieuwe stedelijke identiteit. Het van oudsher gesproken Rijnlandse dialect (Duitse taalidentiteit) vermengde zich met het typische mijnwerkersjargon.³³ Toch heeft het lange tijd geduurd alvorens de mijnwerkersidentiteit als cultuurhistorische identiteit werd geaccepteerd. De historicus J. Perry heeft meermalen beschreven hoe de mijnwerkerscultuur vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw werd geïntegreerd in de Limburgse.³⁴ Tot dan was Zuid-Limburg het land van de heuvels en dalen, dorpjes en kastelen, ruïnes en veldkruisen. In de beeldvorming over deze regio was geen mijnschacht te vinden, hoewel die er al eeuwenlang stonden. De folklorist Gerard Lemmens publiceerde voor het eerst in de jaren twintig zijn sagen over mijnwerkers en in 1936 verscheen van zijn hand *Mijnwerkersfolklore in Limburg*. Volgens Perry wilde hij tussen beide culturen een brug slaan: 'Waar het hem om ging was het mijnbedrijf en het mijnwerkersleven te maken tot bouwstenen van een eigen Limburgse volkscultuur en ze daarmee respectabel te maken; Limburg en de mijn met elkaar verzoenen'.³⁵ In de jaren vijftig omstrengelden 'oud' en 'nieuw' elkaar innig. De mijnwerker gold als een van de helden van de naoorlogse wederopbouw. Als symbool daarvan verrees in 1956 op de Markt van Kerkrade een standbeeld van een stoere kompel die met een mijnlamp in zijn handen zelfverzekerd de wereld inkijkt.

Van belang is dat deze mijnwerkersidentiteit grensoverschrijdend was. De vaktaal in Nederlandse en Duitse mijnstreken aan beide zijden van de grens was gelijk. Zodra het bovengrondse landschap werd verlaten en de arbeiders zich naar beneden begaven lijkt er een andere identiteit te domineren. De lotsverbondenheid en de daaruit voortvloeiende identificering werden in belang-

³² Ibidem, 62.

³³ Zie bijvoorbeeld: *Kirchröadsjer Dieksiejoneer* (Kerkrade 1987). De lemmata uit de 'mijnwerkerstaal' zijn hierin met een apart teken (hamer en pikhouweel) aangegeven.

³⁴ J. Perry, 'Limburg kolenland. Een collage van oud en nieuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 35 (2000) 65-78; W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden. Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999).

³⁵ Perry, 'Limburg kolenland', 67.

rijke mate bepaald door de bijzondere ondergrondse leefwereld van de kompels. Mijnwerkers verrichtten dezelfde soort arbeid onder dezelfde gevaarlijke omstandigheden. Eén van de kenmerken van de mijnwerkersidentiteit was ook de mannelijkheid van het beroep. Kusters en Perry drukten in hun boek *Versteende Wouden* een foto af uit het blad *Steenkool*, gemaakt naar aanleiding van het carnavalsfeest in 1946. De foto toont een lachende, jonge vrouw in mijnwerkerskleren met een masker half voor haar gezicht.³⁶ De afgebeelde, speelse identiteitwisseling benadrukt dat het mijnbedrijf bij uitstek een mannenwereld was. In het echte leven was de rolverdeling beduidend anders. Behalve op het kantoor kwam men in de mijnen nauwelijks vrouwen tegen. In de mijnwerkerscultuur wordt de rol van de vrouw vooral beschreven als die van huisvrouw en moeder.³⁷ Ze moest voor haar man en zonen die in de mijn het brood verdienden dag en nacht klaar staan en de gezelligheid thuis waarborgen. De vrouw werd geacht haar identiteit te ontlenen aan haar rol van verzorgster. Binnen de mijnwerkerscultuur bestonden er dus ook door gender bepaalde identiteiten.

Nieuwstraat/Neustrasse: tot 1918

De grens aan de Nieuwstraat veranderde in de eerste helft van de twintigste eeuw langzaam van karakter. Omstreeks 1900 had de Domaniale Mijn langs de Nieuwstraat een groot aantal ambtenarenwoningen gebouwd. De voortuinen daarvan vormden de grens met Duitsland. Aan Duitse zijde liep sedert 1902 de trambaan van Herzogenrath naar Aken, waarvan de Kerkradenaren ook gebruik maakten. De Eerste Wereldoorlog veranderde de verhouding in de grensstreken tussen Duitsland en Nederland definitief. Dit had te maken met de oorlogssituatie, waarin Nederland neutraal bleef, maar ook met nationalistische gevoelens en identiteiten die juist in deze periode in de grensstreken werden versterkt. Aan deze zijde werd men Nederlands en aan gene zijde Duits. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verscheen er in 1915 langs de Nederlandse huizen prikkeldraad die de aanwezigheid van de grens visueel accentueerde, maar vooral smokkel, spionage en desertie moest bemoeilijken. Later verplaatsten de Duitse autoriteiten de versperring naar het midden van de weg. Om de Nederlandse neutraliteit te benadrukken werd er aan Nederlandse zijde eveneens een prikkeldraadversperring opgetrokken.

Na de oorlog ontstonden er sterke Belgische verlangens om Zuid-Limburg te annexeren. Maar (katholiek) Limburg wilde in deze periode juist in politiek en cultureel opzicht meer integreren in Nederland. Dit leidde ertoe dat de gemeenteraad van Kerkrade op 20 december 1918 een motie aannam, waarin zij afhankelijkheid betuigde aan vorstin en vaderland.³⁸ In maart 1919 bracht

³⁶ Kusters en Perry, *Versteende wouden*, 113.

³⁷ L. Kreukels, *Kolen en kompels: de geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers* (Amsterdam 1986) 139.

³⁸ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 4768, 'Motie gemeenteraad 20-12-1918'.

koningin Wilhelmina een bezoek aan Zuid-Limburg. Of de Kerkraadse gemeenteraad met zijn motie de gevoelens van de hele bevolking vertegenwoordigde, blijft de vraag. In 1927 ontstond er onrust bij de autoriteiten toen her en der pamfletten opdoken, waarin Belgische annexionisten de aansluiting van Limburg bij hun land bepleitten.³⁹ Het bleek een storm in een glas water te zijn, maar de paniek bij de gezagsdrager tekent hun onzekerheid. Limburg was wel degelijk 'Nederlands' geworden.

Integratie

Een aanzienlijk deel van de Kerkraadse bevolking was afkomstig uit Duitsland. Het aantal buitenlanders (dus exclusief genaturaliseerden) in de Limburgse mijnen varieerde in de periode 1909-1949 tussen de 10 en 30 procent van het totaal aantal werknemers.⁴⁰ Kijkt men naar de geboorteplaats, dan blijkt volgens een steekproef in de periode 1907-1929 circa 40 procent van de personeelsleden van de Domaniale Mijn in Zuidoost-Limburg te zijn geboren, terwijl 30 tot 36 procent hun wieg in Duitsland had staan.⁴¹ De groei van de mijnen veroorzaakte een behoefte aan nieuwe arbeidskrachten en in Duitsland was het potentieel mijnwerkers groter dan in Nederland. Overigens betrof het een zeer divers samengestelde groep. Veel Polen en andere Oost-Europeanen trokken eerst naar Duitsland alvorens naar Nederland te komen. Dat in 1914 velen van hen hun heil zochten in Kerkrade om aan de Duitse dienstplicht en oorlog te ontsnappen, is verklaarbaar. Maar wat intrigeert is, dat er vervolgens bij deze 'internationale gemeenschap' een proces van integratie ontstond, zowel op lokaal niveau als in de nationale staat.

P. Brassé en W. van Schelven die onderzoek deden naar Poolse, Italiaanse en Joegoslavische mijnwerkers, concludeerden dat er sedert hun komst in de eerste helft van de twintigste eeuw sprake is geweest van een assimilatieproces. Vooral de directe nakomelingen van de eerste generatie immigranten pasten zich vrijwel volledig aan. Iets soortgelijks constateert A. Versteegh. Zij vergeleek de integratie van Polen in de Duitse, Nederlandse en Belgische mijnstroken in de jaren twintig van de twintigste eeuw en concludeerde dat de aanpassing in Nederland makkelijker verliep dan in de buurlanden, hoewel Polen ook in de Nederlandse mijnstreek nog lange tijd als 'buitenstaan-

³⁹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 4768. De tekst luidde: 'Limburgers, de Belgen hebben U niet vergeten. Laat ons in alle vrijheid, als broeders onder elkander eene vereeniging tussen België en Limburg afspreken. De Toekomst en de voorspoed van Maastricht en de vrije provincie hangen van deze vereeniging af'. De pamfletten werden met een vliegtuig gedropt boven Maastricht. Volgens een verklaring van hun ouders namen Kerkraadse kinderen op familiebezoek deze pamfletten mee. Toen zij thuisgekomen 'postbode' gingen spelen, belandden ze in de brievenbus van anderen.

⁴⁰ P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen, Italianen in Heerlen* ('s-Gravenhage 1980) II-1. A. Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 47 (2002) 7-26, aldaar 20.

⁴¹ *Ibidem*, 21.

ders' werden ervaren.⁴² 'Pollak' (Pool) was in Kerkrade de gangbare uitdrukking voor vreemde snuiter. Volgens Brassé en Van Schelven werd het assimilatieproces bevorderd door het gemeenschappelijke katholieke geloof en de Duitse taalbeheersing van de Polen. Duits was voor de oorlog op z'n minst de tweede gesproken taal in Kerkrade. Maar ook de selectie van arbeiders in de crisisjaren bevorderde de integratie. Geschoolde buitenlanders, hard werkende Polen en mijnwerkers met een Nederlandse vrouw mochten blijven. De anderen werden als rechtelozen de grens overgezet.⁴³ Het aantal huwelijken van Polen met (genaturaliseerde) Nederlanders was in vergelijking met elders hoog. Versteegh berekende dat voor het nabijgelegen Heerlen op zo'n 43,8 procent, in het Belgische Genk was dat nog geen 10 procent.⁴⁴ Hier geldt dat de integratie en identificatie met de Nederlanders mede verliep via de Nederlandse vrouwen. De Poolse mijnwerkers in Zuid-Limburg trokken zich bovendien minder sterk in een eigen verenigingsleven terug dan in België en Duitsland. De katholieke kerk speelde daarin een actieve rol. Via het Laurentius-comité organiseerde zij de zielzorg voor buitenlanders.⁴⁵ Ook Brassé en Van Schelven benadrukken de rol van de kerk. Versteegh constateert dat er in Duitsland een veel vijandiger houding ten aanzien van Polen bestond dan in Nederland, hetgeen er op duidt dat de strategie van de kerk effectief was. De verhouding in Kerkrade tot de van oorsprong Duitse immigranten was overigens anders dan tot Italianen, Polen en overige Oost-Europeanen. De eerstgenoemden kwamen van vlak over de grens en de culturele verschillen waren veel geringer.

Op lokaal niveau speelde de mijnwerkersidentiteit een belangrijke rol in de integratie, naast aspecten als geloof, gemengde huwelijken en taal. Op nationaal niveau hing de integratie samen met de specifieke politieke situatie in Nederland. De verzuiling bevorderde dat ook de mijnwerkersbevolking via het katholieke geloof kon opgaan in de nationale staat. De identificering van deze katholieken met de nationale staat verliep via hun zuil.

De Nieuwstraat tijdens het Interbellum

Toen de draadversperringen in het begin van de jaren twintig verdwenen, bloeide de handel weer op. Duitsers, die na de Vrede van Versailles weinig konden kopen in eigen land, haastten zich naar de Nieuwstraat waar de gelegenhedshandel uit de grond schoot. De aankopen moesten vliegenvlug gebeuren omdat de grensbewaking verplicht was hen terug te zenden. De kooplustigen kwamen nooit veel verder dan de grensstraat, zeer tot ongenoegen van de middenstand in het dorp zelf. De lokale neringdoenden zagen met lede ogen hoe de beunhazen aan de Nederlandse kant en de handelaren van Duitse zijde,

⁴² A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst. De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930* (Hilversum 1994) 297-298.

⁴³ Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 232-234.

⁴⁴ Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*, 264 en 273.

⁴⁵ *Ibidem*, 274.

die een visum hadden omdat ze zogenaamd in de mijnen werkten, hun waren profijtelijk verkochten in de Nieuwstraat.⁴⁶ Zo zou er in 1920 voor zo'n slordige 1,2 miljoen gulden zijn omgezet, voornamelijk aan koffie en sigaretten.⁴⁷ Het College van Burgemeester en Wethouders drong er bij de centrale overheid op aan dat Duitse huisvrouwen van 13.00-16.00 uur op vertoon van een pas ook elders in Kerkrade inkopen mochten doen en stelde zich zo op achter de eigen middenstand.

Hoewel de oorlog voorbij was, werd de rijksgrens steeds nadrukkelijker ervaren. In de ogen van de bevolking bezat de Nieuwstraat echter een 'neutrale' status, in de betekenis van gemeenschappelijk (volks)bezit. Een goed voorbeeld daarvan is de jaarlijkse (Nederlandse) katholieke processie die over de Nieuwstraat/Aachenerstrasse voerde, dus over Duits gebied. Hoewel er praktische redenen zijn aan te voeren waarom deze route werd gevolgd, straalde hij ook uit dat het geloof niets te maken had met deze staatkundige grens. Hoeveel hekken en prikkeldraadversperring er in de loop van de tijd ook gestaan hebben, de Nieuwstraat is door de inwoners in de onmiddellijke nabijheid altijd als neutraal geduid. De identiteit van de grens was voor hen een geheel andere dan die voor de politici en beleidsmakers in Berlijn/Bonn en Den Haag.

Kerkradenaren waren gedurende de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw nog deels op Duitsland gericht. Dat blijkt onder andere uit het lange tijd ontbreken van een officieel carnavalsfeest in de gemeente. Tot in de jaren dertig trokken velen naar het naburige Aken om gedurende drie dagen de bloemetjes buiten te zetten. De viering van 'Vastenaovond' kon lange tijd niet rekenen op de steun van de geestelijke ambtsdragers omdat die in hun ogen zou leiden tot excessen en normvervaging. Pas in de loop van de jaren dertig werd de viering van carnaval in Kerkrade zelf belangrijker. De eerste Prins Carnaval werd er in 1937 gekozen.

De etnologue C. Wijers deed uitgebreid onderzoek naar de betekenis van carnaval en de Limburgse identiteit. Ze constateerde dat de beleving van een gezamenlijke Limburgse identiteit vooral bestaat als de Limburgers worden geconfronteerd met een vreemde omgeving.⁴⁸ Carnaval wordt volgens Wijers gebruikt om het Limburgse zelfbeeld ten opzichte van de rest van Nederland te profileren, net zoals het rooms-katholieke geloof en het dialect.⁴⁹ Door ontzuijing, deconfessionalisering, standaardisering van taal en schaalvergroting boeten katholicisme en dialect in het dagelijks leven aan betekenis in. Bij de constructie van de Limburgse identiteit worden zij daarom juist versterkt. Op lokaal niveau verschuift het 'wij-zij perspectief' naar de plaatselijke omstandigheden. Kerkrade profileert zich vooral ten opzichte van de buurgemeente

⁴⁶ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 2852, 'Expresse Brief B&W d.d. 31-1-1924'.

⁴⁷ Augustus, Driessen en Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 90.

⁴⁸ C. Wijers, "In één hand de rozenkrans, in de andere hand een glas bier". De Limburgse identiteit onder de loep', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 45 (2000) 111-133, aldaar 111.

⁴⁹ C. Wijers, *Prinsen en Clowns in het Limburgse Narrenrijk. Het carnaval in Simpelveld en Roermond 1945-1992* (Amsterdam 1995) 355.

Heerlen. Het eigen Kerkraadse carnaval moest in dit geval de lokale Kerkraadse identiteit versterken en de grenzen met de nabije bureu - met name die in Heerlen - accentueren.

De opkomst van het nationaal-socialisme

In dit grenslandschap werd de breuk met het nationaal-socialistische Duitsland in 1933 zeer voelbaar. Nadat de Duitse nationaal-socialisten aan de macht waren gekomen, werd de stemming grimmiger. Aan de Nieuwstraat/Neustrasse vonden er herhaaldelijk kleine en soms ernstige grensincidenten plaats. Een enkele keer vielen er schoten en doden. Er was van vermoedelijk Nederlands communistische zijde agitatie tegen het optreden van Duitse grensbewakers. Vaak handelden de voorvallen om verdenking van smokkelactiviteiten, zoals die ook reeds voor 1933 veelvuldig plaatsvonden.⁵⁰ Zelfs kinderen werden ervan verdacht door hun ouders te zijn aangezet tot smokkel.⁵¹ Maar minstens zo vaak hadden de conflicten een politieke ondertoon: bijvoorbeeld het hiervoor reeds vermelde oppakken van de twee joodse demonstranten, de bloedwraak op een Duitse grensbeambte, de arrestatie door Duitse overheidsdienaren van een verdachte op Nederlandse bodem. Telkens werden er uitgebreide politierapporten opgemaakt voor het Kerkraadse College van Burgemeester en Wethouders en onveranderlijk werd de gang van zaken minutieus uitgetekend op grenskaarten, waarop de grens afwisselend in een rode of groene lijn stond aangegeven.⁵² Elke centimeter telde, zo nauw had men het eerder nooit genomen.

In 1936 bouwden de Duitsers een zogenaamde Umgehungsstrasse (ringweg), waardoor het gemotoriseerde verkeer tussen Aken en Herzogenrath niet langer over de Neustrasse reed. Deze werd voor de grensbewakingstroepen nu eenvoudiger te controleren. Zo kon worden voorkomen dat Duitsers nog ongewenste uitstapjes naar Nederland maakten. Eveneens werd verhinderd dat zij in aanraking kwamen met politiek verzet tegen Hitler aan de Nederlandse zijde van de grens. Maar vooral verdween voor joodse vluchtelingen de betrekkelijk eenvoudige ontsnappingsroute via de tramlijn naar Herzogenrath, die ook stopte aan de Kerkraadse Holzstraat.

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 plaatsten de Duitsers een 2,5 meter hoge draadversperring langs de grens. Sedert begin jaren twintig was de grens open geweest, maar nu werd ze weer hermetisch afgesloten. Gedurende de bezetting nam in Kerkrade bij velen de weerzin tegen de Duitsers toe. In sommige gezinnen werd in deze periode niet langer het Duits klinkende dialect gesproken, maar stapte men over op het Nederlands. Elke identificering met Duitsland of Duitse symboliek werd direct na de oorlog als ongepast ervaren, maar die weerzin gold niet de directe bureu in

⁵⁰ Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente'.

⁵¹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 4769, 'Proces verbaalen'.

⁵² Ibidem.

Muzikale verbroedering. Ingevolge de zondagswet was het in Nederland verboden op zondag muziek ten gehore te brengen op de openbare weg. Als er op zondag een jubileum te vieren was, bracht in plaats van de Kerkradse harmonie de Duitse kapel aan Duitse zijde een muzikale aubade. De Nederlandse muzikanten stonden zwijgend te luisteren aan de Nederlandse zijde van de Nieuwstraat, 6 februari 1952. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

's-Hertogenrade. Daarvoor waren de familie- en vriendschapsbanden aan weerszijden te sterk. Tijdens de carnavalsoptocht in 1946 vlogen de broden over de draadversperring om de hongerende burenen te helpen.⁵³

Nieuwstraat/Neustrasse: 1945-1992

Na het einde van de bezetting werden er in Nederland talloze plannen tot annexatie van Duits territorium gepubliceerd. Het meest vergaande wilde grote delen van Duitsland aan Nederland toevoegen, samen met een deportatie van de daar levende bevolking naar het oosten.⁵⁴ Ook de burgemeester van Kerkrade rapporteerde in 1945 zijn wensen aan de Haagse overheid. Zijn beweegredenen kwamen niet voort uit revanchisme. Hij had in de eerste plaats de veiligheid, 'zedelijkheid en orde', en economische voordelen op het oog. Wat betreft het gebied tussen de grenspalen 229 en 232 wees hij onder meer op de onmogelijkheid om een behoorlijke verkeerssituatie te scheppen. Verder vond hij de smokkeltoestanden oncontroleerbaar. Bovendien konden de landbouwers, als gevolg

⁵³ Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente'.

⁵⁴ H. Roest, 'Perikelen rond de Nederlands-Duitse grens (1945-1949)', *Spiegel Historiae*, 24 (1989) 430-436.

van de uitzonderlijke naoorlogse situatie, niet bij hun grond op Duitse zijde komen. Ten slotte vond hij het onacceptabel dat aan de Nederlandse kant mensen op het slecht functionerende Duitse waterleidingnet waren aangesloten. De burgemeester pleitte er daarom voor om de grens tenminste tot achter de spoorweg Herzogenrath-Aken te verleggen. Ook wilde hij de ondergrondse grens wijzigen door mijnconcessies op Duitse zijde te incorporeren. Op deze wijze hoopte hij de levensduur van de Domaniale Mijn en daarmee de bestaanszekerheid voor de Kerkraadse mijnwerkers te verlengen. De burgemeester had ook het oog laten vallen op meer Duitse industrieën, zoals de glasfabriek en de knopenfabriek in Herzogenrath.⁵⁵ Zover is het niet gekomen. Uiteindelijk werd in 1949 bepaald dat de grens naar de as van de weg moest worden verplaatst. De trambaan lag op 65 centimeter van de nieuwe scheiding, zodat er net voldoende ruimte bleef om deze in gebruik te houden. Op 16 juli 1949 tussen 8.00 uur en 14.00 uur vond de definitieve afbakening plaats. Pas op 8 april 1960 werd die in een verdrag met de West-Duitse autoriteiten bekrachtigd.

De naoorlogse grens symboliseerde zich in Kerkrades eigen 'ijzeren gordijn'. Het aanvankelijk metershoge prikkeldraad aan de Nieuwstraat - opgetrokken door de Duitsers in 1939 en na de bevrijding door de geallieerde bezettingsmacht bestendig - werd in 1955/1956 vervangen door een hek van harmonica-gaas. Dat gold ook voor het gedeelte bij de Aachenerstrasse waar het prikkeldraad sedert 1947 verdwenen was. De plaatsing van de nieuwe afscheiding gebeurde niet door de lokale bestuurders, maar op last van de douaneautoriteiten die hiervoor geen toestemming van het gemeentebestuur nodig hadden. De gemeente protesteerde weliswaar in augustus 1955, maar de hoofdinspecteur der Invoerrechten en Accijnzen liet zich niet vermurwen. Hij schreef: 'Uit psychologische overwegingen lijkt het gewenst om niet meer een hekwerk van prikkeldraad, maar een harmonicagaas en dan slechts van geringe hoogte te plaatsen', en hij vervolgde: '... getracht wordt het hekwerk een agressief karakter zoveel mogelijk te onthouden'.⁵⁶ Het verzet tegen de dichting van het gedeelte bij de Aachenerstrasse werd door de KVP'er J. Peters in de Tweede Kamer aan de orde gesteld. Hij stelde over de kwestie kamervragen, waarin hij suggereerde de bestaande toestand te handhaven.⁵⁷ Maar hij vond bij de Haagse overheid geen gehoor. Een hekwerk was (veel) goedkoper dan patrouillerende grensambtenaren.

Er werd een hek geplaatst over de hele lengte van de Nieuwstraat, dus ook het gedeelte dat in de periode van 1947 tot 1955 open was geweest. Het verzet van de lokale autoriteiten tegen plaatsing werd gevoed door de bevolking zelf. Die had er al vaker uiting aan gegeven dat ze de straat nog steeds als 'neutraal' beschouw-

⁵⁵ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv.nr. 61, 'Brief burgemeester Kerkrade aan Commissaris van de Koningin Limburg d.d. 20 december 1945'.

⁵⁶ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv.nr. 61, 'Brief hoofdinspecteur Invoerrechten aan B&W Kerkrade 4-8-1955'.

⁵⁷ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv.nr. 63, 'Krantenknipsels d.d. 31-1-1956 uit Limburgse dag- en weekbladen'.

de, desnoods op een vermakelijke wijze. In oktober 1953 verbood een nieuwe wet op de zondagsrust vóór 12 uur lawaai te maken dat op tweehonderd meter afstand hoorbaar was. Toen lokale fanfareverenigingen op de gebruikelijke wijze hulde wilden brengen aan een echtpaar dat zijn gouden huwelijk vierde aan de Nieuwstraat moest de muziek zwijgen. Een Duitse fanfare bood uitkomst door aan haar zijde 'auf die Pauke zu hauen'.⁵⁸

De naoorlogse grens veroorzaakte ook een uiteengroeien van de bevolking. Veel autochtonen aan Duitse zijde vertrokken vanwege de verslechterde economische omstandigheden en nieuwelingen, elders uit het land, namen hun plaats in. Het gemeenschappelijke dialect verdween daardoor uit Herzogenrath en handhaafde zich alleen in Kerkrade.⁵⁹ Door het wegtrekken van de oorspronkelijke bevolking groeide ook de sociale en culturele afstand. Van doorslaggevend belang daarin is ongetwijfeld de sluiting van de mijnen geweest. Toen in de loop van de jaren zestig de mijnbouw in Nederland werd weggesaneerd, verdwenen de objecten (mijn-schachten, mijngebouwen) in hoog tempo uit het landschap. In Kerkrade herinnert een gerestaureerde, maar voor deze streek a-typische mijnschacht aan het mijn-verleden, evenals de mijnschachtsymboliek die verwerkt is in het Stadskantoor en het museum Industrion. Wie meer over het mijnlandschap te weten wil komen, moet zijn of haar toevlucht nemen tot de boeken die sedertdien verschenen zijn.

Eurode als nieuwe identiteit

Door het verdwijnen van de mijnindustrie veranderde niet alleen het landschap, maar loste ook een gemeenschappelijke, grensoverschrijdende identificering op. Tegelijkertijd verdween de fysieke grens. Het hekwerk van harmonicagaas heeft het slechts vijftien jaar volgehouden. In 1968 werd het vervangen door een betonrand (leiconblokken) van veertig centimeter hoog.⁶⁰ Vanaf begin jaren zeventig werd het voor Kerkradenaren en inwoners van Herzogenrath die in het bezit waren van een pasje mogelijk om op een aantal plaatsen tussen de leiconblokken de grens over te steken. Er bestonden in deze periode nog grote juridische verkeerstechnische bezwaren om de straat zonder visuele scheiding in te richten.⁶¹ Maar toen de binnengrenzen in 1992 in de Europese Gemeenschap verdwenen konden de leiconblokken vervangen worden door nauwelijks zichtbare zwarte nopjes in de weg. Het streven van beide gemeenten is sindsdien om ook in publiekrechtelijke organisaties samen te werken.⁶² Dit resulteerde onder andere in samenwerking op het

⁵⁸ Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 340.

⁵⁹ Augustus, Driessen en Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 93.

⁶⁰ R.J. Herpers, 'Epiloog', in: R.J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998) 229-268.

⁶¹ N.J.J. Szalata, *Een weg zonder grens? Internationale problemen van de Nieuwstraat/Neustrasse* (Bilthoven 1994).

⁶² Zie voor de geschiedenis rond deze samenwerking: N. Ehlers, 'Selling the Border. Twin Towns on a Border. The Case of Kerkrade and Herzogenrath. Die Grenze vermarkten. Doppelstädte an einer Grenze. Das Beispiel Kerkrade und Herzogenrath', *Die Erde. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, afl. 1, 133 (2002) 37-54, aldaar 44 e.v.

De bocht in de Nieuwstraat. Aan Duitse zijde rijdt een Volkswagen 'Kever', aan Nederlandse zijde rijst de schachtoren van de Domaniale boven de bebouwing uit. Foto, Wiek Ernst, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

gebied van huizenbouw en educatieve projecten op basisscholen. En in een symbolische herinrichting van de Nieuwstraat/Neustrasse.

De Nieuwstraat/Neustrasse lijkt anno 2002 op een gewone straat. Ze is omgevoerd in een 'boulevard'. Aan Duitse zijde zijn de vele lege plekken tussen de oude bebouwing inmiddels opgevuld. Aan Nederlandse zijde is op het voormalig terrein van de Domaniale Mijn in de jaren zeventig een woonwijk verrezen. Aan weerszijden van de weg loopt een fietspad, van de hoofdbaan gescheiden door laag struikgewas. Een zestal minirotondes, die het nieuwe Europese verkeersdenken symboliseren en de passant over de onzichtbare grens voeren, moet de snelheid van het verkeer afremmen. Op één heeft men in het midden een aantal leiconblokken als 'monumentje' laten staan. Een andere herbergt het monument *d'r Knup* (de Knoop), dat samen met de niet bijster originele tekst 'Alle Menschen werden Brüder' het saamhorigheidsgevoel tussen Kerkrade en Herzogenrath moet benadrukken.⁶³ Het is nauwelijks voorstelbaar dat hier een hek ooit de wereld in tweeën splitste. Toch kan men nog steeds een Duitse en Nederlandse zijde ervaren. De architectuur is anders, hoewel de Nederlandse en de Duitse bouwkunst elkaar wel beïnvloed hebben. Ook de wooncultuur lijkt te verschillen. De spreekwoordelijke Duitse orde en netheid zetten zich aan gene zijde ononderbroken voort. Aan Nederlandse zijde laat her en der een huiseigenaar zijn bezit verslonzen. De nummerborden op de auto's verraden nog steeds welke de Duitse en welke de Nederlandse zijde is. Aan de Duitse kant wordt

⁶³ Ehlers, 'De 'Muur' van Kerkrade', 7.

'Hochdeutsch' gesproken, aan de Nederlandse kant overheerst het dialect.

Het is verleidelijk om te veronderstellen dat er met het verdwijnen van de gemeenschappelijke mijnwerkerscultuur in deze streek behoefte ontstond aan nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid. Die zouden tot uiting komen in de wens dat de bevolking zich gaat identificeren met Eurode. Volgens de sociaal-geografe Ehlers betreft het vooral een door de overheid wenselijk geachte identiteit.⁶⁴ Die wil van de bijzondere situatie in het grenslandschap gebruikmaken om zich te profileren in economische zin. Het herscheppen van de geschiedschrijving van bovenaf ten behoeve van de promotie van een nieuwe identiteit is echter problematisch.

Grenslandschappen

Wie enkel de fysieke objecten in het landschap als uitgangspunt neemt, kan verzeild raken in een merkwaardig soort geschiedenis. Een mooi voorbeeld daarvan is het boek *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied*. Het boek gaat voornamelijk over grensobjecten die de auteur in allerlei denkbare soorten in het Zeeuws landschap heeft gevonden.⁶⁵ Ze worden door hem gecategoriseerd: grensbomen, grenssloten, grensdijken, enzovoort. Grenspalen en stenen nemen een groot gedeelte van het boek in beslag. Zo presenteert hij behalve de rijksgrenspalen ook stenen bij boerderijen, provinciale grenspalen, stoepalen, hekpalen, tiendpalen en nog vele andere. Onmiskenbaar hebben ze alle op de een of andere manier iets met het begrip grens te maken, maar vanuit cultuurhistorisch oogpunt vallen zij niet onder één noemer te vangen. Een tiendpaal heeft betrekking op de inkomsten van abdijen in de Middeleeuwen, terwijl de rijksgrens samenhangt met de nationale staten na 1800. De objectenverzameling suggereert verbanden die in de geschiedenis nooit hebben bestaan. Wat hier mis gaat is, dat in het verhaal de objecten naar elkaar en zichzelf gaan verwijzen omdat ze zich territoriaal bezien in dezelfde geografische ruimte bevinden. In werkelijkheid verwijzen ze naar andere 'ruimtes'.

Aan de hand van het voorbeeld in Kerkrade is getoond dat de grens zich niet alleen in het geografische landschap manifesteert. Er is gewezen op de verschillende ontwikkelingen op taalgebied, de nationale oriëntatie en andere vormen van identiteitsbeleving. Het gebied Kerkrade/Herzogenrath is niet vanzelf grenslandschap geworden. Dat was het gevolg van politieke beslissingen die ver van deze streek werden genomen. Men kan stellen dat het landschap zich 'verzette' tegen de nieuwe status. De natuurlijke grens lag bij het riviertje de Worm. In het ondergrondse landschap werd die grens wel aangehouden. Bovengronds werd de grens bepaald langs een verharde weg. Het duurde daarna bijna honderd jaar alvorens de grens als fysiek object verscheen. Tot die tijd manifesteerde zij zich slechts in andere 'landschappen', bijvoorbeeld het economische in de

⁶⁴ Ehlers, 'Selling the Border', 50.

⁶⁵ P.W. Stuij, *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied* (Zutphen 1990).

Oplevering van de gerenoveerde Nieuwstraat zonder grensafscheiding. V.l.n.r. burgemeester Schwartz van Herzogenrath, Hans van Mierlo en Klaus Kinkel, de Nederlandse respectievelijk Duitse minister van Buitenlandse Zaken, en Thijs Wöltgens, burgemeester van Kerkrade, 6 mei 1995. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

vorm van smokkel. In die 'landschappen' speelden zich ook de processen af die later het fysieke object grens zijn betekenis zouden geven: het opkomende nationalisme, het uiteengroeien van de streektaal, de oriëntatie op de nationale staat, en daartegenover het grensoverschrijdende mijnlandschap. De grens was dus feitelijk de weerslag en manifestatie van ontwikkelingen die elders hun beslag kregen.

Grenslandschappen verdienen een plaats in de Nota Belvedere. De studie van Kerkrade toont aan dat dit soort gebieden een specifiek en bijzonder element vertegenwoordigen in de veelheid van Nederlandse landschappen. Door het verdwijnen van de nationale grenzen in Europa veranderen deze regio's van karakter. In sommige gevallen verdwijnen ze geheel als grenslandschap, in andere gevallen proberen bestuurders en/of bewoners elementen daarvan te vertalen naar een toekomstige identiteit. In Kerkrade lijkt dat te gebeuren via de ontwikkeling van Eurode, een concept dat eenheid en diversiteit van de regio benadrukt. Eurode is echter een plan dat van bovenaf komt. Het bezit weliswaar draagvlak onder de bevolking, maar is niet uitbundig toegejuicht. Eén van de mogelijke oorzaken is dat er onvoldoende aandacht is voor andere historisch gegroeide identiteiten. Dit artikel laat zien dat in het grenslandschap Kerkrade/Herzogenrath een veelheid aan identiteiten bestaat. Een willekeurig

ander geval zal hetzelfde resultaat opleveren. Het blootleggen van dergelijke identiteiten is één van de bijdragen die historici kunnen leveren aan de in de nota geschetste beleidsperspectieven.

Het streven naar behoud van fysieke dragers is slechts zinvol als het gekoppeld wordt aan een verhaal, dat de 'toehoorder' de mogelijkheid biedt zich inzicht te verschaffen in continuïteit en discontinuïteit van individuele en collectieve identiteiten. Voor de indentificatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten in het landschap zijn deze 'verhalen' onmisbaar. Door geschiedenis ('history') rondom het erfgoed ('heritage') te onderzoeken kan worden voorkomen dat de doelstellingen in de Nota Belvedere eindigen in een eenzijdige cultuurpolitiek. De Hollandse Waterlinie mag tegenwoordig een 'appèl doen op onze nationale trots', maar het geschiedverhaal over Kerkrade laat zien dat nationalisme een keerzijde heeft, namelijk een hek van harmonicagaas dat de wereld in het Land van Rode als een ijzeren gordijn in tweeën spleet.

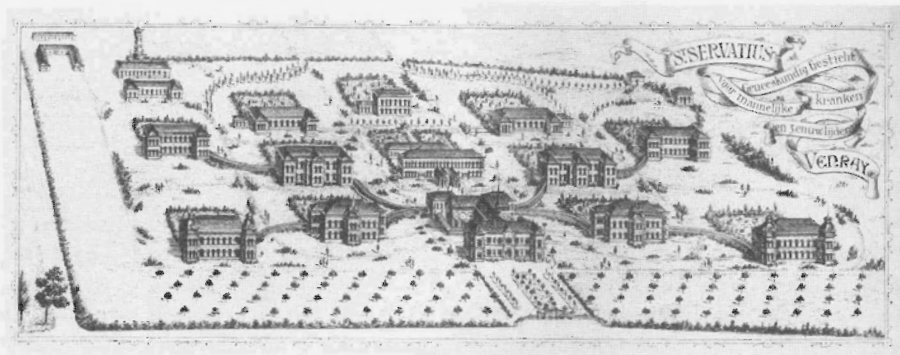
Annemieke Klijn

*Een retourtje Venray. Over het belang van patiëntendossiers voor het historisch onderzoek naar de geschiedenis van de psychiatrie**

Toen het ons, mijn collega Jessica Slijkhuis en ik, ter ore kwam dat het Vincent van Gogh Instituut zijn omvangrijke archief met onder meer enkele duizenden patiëntendossiers aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg zou overdragen, raakten wij in een staat van 'historische opwinding'. Niet lang erna konden wij het niet laten om een blik te slaan op die haast oneindige hoeveelheid archiefdozen. Wat een schat aan informatie over de geschiedenis van de psychiatrie lag daar op die planken opgeslagen! Wat een schitterende bronnen om een historisch onderzoek aan te wagen! Vooral ook omdat de geschiedenis van de psychiatrie, die vanuit katholieke hoek werd bedreven, nog betrekkelijk weinig aandacht heeft gekregen. Tegelijkertijd wekten die genummerde dozen met zo'n 20.000 dossiers ontroering op. Welke levensverhalen gaan hierachter schuil? Het leven van psychiatrische patiënten was en is immers nog steeds moeilijk, ondanks het feit dat het therapeutisch arsenaal vooral sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw is uitgebreid, ondanks de verbeterde medicatie en ondanks alle pogingen richting meer openheid, vermaatschappelijking en rehabilitatie.

Ik heb mijn nieuwsgierigheid dan ook niet kunnen bedwingen en een klein volstrekt onwetenschappelijk, want niet representatief, onderzoekje gedaan naar die patiëntendossiers. Overigens, ik ben mij er van bewust dat deze dossiers zeer privacy-gevoelig zijn en dat men nooit gegevens naar buiten mag brengen met informatie die tot een individu te herleiden is. Hoe nauwkeurig, vroeg ik mij af, gingen de voorlopers van het Van Gogh Instituut, Sint-Servatius sinds 1907 en Sint-Anna sinds eind 1908, met de dossiers om? Welke informatie bevatten ze en kan je er wat mee doen? Het hoeft eigenlijk niet te verbazen: de uit België afkomstige en in de krankzinnigenzorg gespecialiseerde Broeders en Zusters van Liefde uit Gent hielden de dossiers op de voor religieuzen kenmerkende wijze uiterst consciëntieus bij. En ook de geneesheer maakte overeenkomstig artikel 20 van de Krankzinnigenwet van 1884 gedurende de eerste veertien dagen dagelijks, vervolgens wekelijks en na een half jaar maandelijks aantekeningen over de toestand van de patiënt. Het viel mij op dat in het begin relatief veel, vaak gedragsgestoorde, imbecielen werden opgenomen uit alle hoeken en gaten in Nederland. Sint-Servatius en Sint-Anna vervulden kennelijk een nationale rol bij de opvang van katholieke patiënten. Vooral Sint-Servatius nam een opvallend groot aantal imbecielen op, een groep met een maatschappelijk gezien misschien nog lagere status dan psychiatrische patiënten. Aan hen was wegens hun ongeneselijkheid vanuit psychiatrisch oogpunt weinig eer te behalen. Mischien dat daarom de bekende uitdrukking 'een enkeltje Venray' al vroeg de ronde deed.

* Voordracht gehouden op 20 februari 2003 te Venray bij gelegenheid van de overdracht van de historische archieven van het Vincent van Gogh Instituut.

St. Servatius' Geneeskundig Gesticht voor krankzinnige mannen en zenuwlijders te Venray. Pentekening, 1907. Plattegrond van de krankzinnigeninrichting in vogelvlucht weergegeven, naar het bouwplan van 1905.

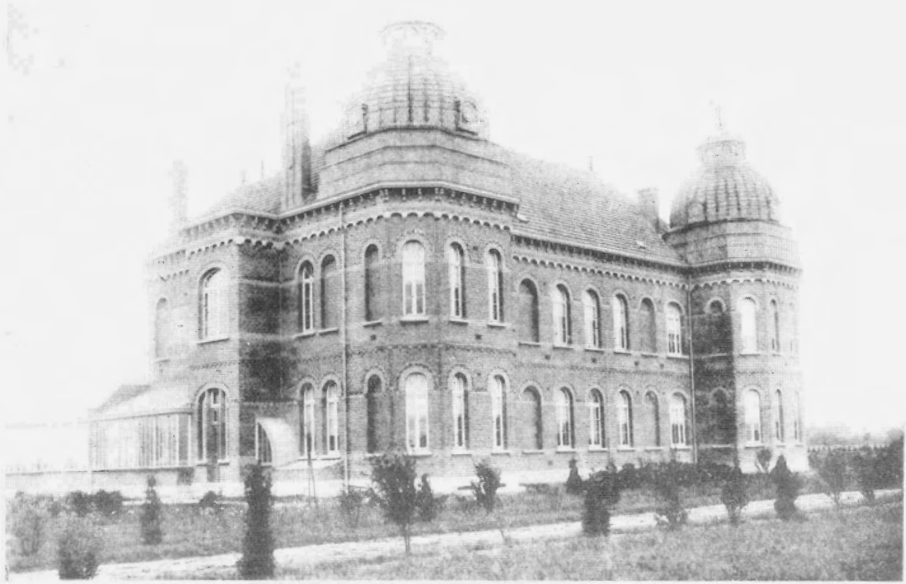
Waren de dossiers aan het begin betrekkelijk dun, vanaf de jaren vijftig werden ze steeds dikker: de patiënten werden uitgebreid somatisch onderzocht en ondergingen vaak psychologische tests. Duidelijk is dat de patiëntendossiers de bij uitstek aangewezen bronnen zijn om inzicht te krijgen in de praktijk van de psychiatrie. Beter dan bijvoorbeeld het bestuderen van psychiatrische handboeken of wetenschappelijke artikelen van gerenommeerde psychiaters. Duidelijk is ook dat de geschiedenis van de psychiatrie een schitterend onderzoeksterrein is vanuit een cultuurhistorisch perspectief. Want alleen al bij die beperkte historische verkenning van enkele dossiers uit Venray, werd ik bijvoorbeeld direct getroffen door de vele patiënten die aan het begin van deze eeuw hun psychiatrische problematiek in een vorm van godsdienstwaanin vertaalden. Zo meende een twintigjarige jongeman met de diagnose *dementia praecox katatonie* (Kp VII pagina 209), dat hij de heilige Petrus was. Twee medepatiënten zag hij als biechtvader en pastoor. Vaak liep hij, aldus de medische aantekeningen, met gesloten ogen over de zaal, waarbij hij met opgeheven arm en wijsvinger riep: 'Als God den Vader 't goed vindt, zult ge in het paradijs komen. Kom maar terug - gij verloren zoon - laat ze terugkomen. Op het geloof, zeg ik de waarheid'. Vraag is of godsdienstwaan, die zich op allerlei manieren kon manifesteren, in de loop van de twintigste eeuw met haar toenemende secularisering afneemt. Overigens, is de relatie tussen psychiatrie en katholicisme interessant. Zoals Schmidt, zenuwarts van Sint-Anna tijdens de jaren dertig, mij in verband met een onderzoek naar de lotgevallen van zwakzinnigen in Heel wist te vertellen, slaagden de religieuzen erin een stevige dam op te werpen tegen een eenzijdig medische benadering in de psychiatrie. Het viel mij dan ook op dat de Zusters in een medisch dossier keurig bijhielden hoe vaak de patiënten naar de Mis en ter Communie gingen en hoe vaak zij biechtten.

Het onderzoek naar de geschiedenis van de psychiatrie is op dit moment nationaal én internationaal een zeer levendige aangelegenheid. De laatste jaren benadert men de psychiatrie vooral als maatschappelijk verschijnsel dat binnen een cultuurhistorische context geplaatst kan worden. In de werkgroep De

Gestoorde Psyche, een samenwerkingsverband tussen de Universiteit Maastricht, de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Utrecht, komen historici van diverse pluimage regelmatig bijeen om elkaars onderzoeksresultaten te bespreken. Doel is om vanuit een internationaal vergelijkend perspectief zicht te krijgen op de ontwikkeling van de psychiatrie in de twintigste eeuw, waarbij vooral de uitbreiding van haar werkingsgebied en de toenemende differentiatie van haar functies in het oog springen.

De huidige belangstelling voor de psychiatrie staat, dunkt mij, in verband met de huidige psychologisering van het alledaagse leven, maar is ook terug te voeren op de grote en snelle veranderingen die de psychiatrie in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw doormaakte. De zogenaamde 'klassieke' psychiatrie werd onderdeel van een publiek debat. Zowel van binnenuit als vanuit de samenleving kwamen de psychiatrische inrichtingen ter discussie te staan. Deze waren zich trouwens al sinds de jaren vijftig bewust van de noodzaak om met nieuwe vormen van hulpverlening te experimenteren om de 'gestichten' van weleer een meer open karakter te geven en het sociale isolement van de psychiatrische patiënten te doorbreken. Een misschien wat extreme variant van de kritische psychiatrie was de antipsychiatrie, die ervan uitging dat niet de patiënten gestoord waren maar de samenleving. Sterker nog: je was eigenlijk gek als je niet gek werd van de 'maatschappij'. De psychiatrie moest een nieuwe weg inslaan en zich losmaken van het verfoeide 'medisch model'. En ook al kreeg de radicale antipsychiatrie uiteindelijk geen poot aan de grond, de psychiatrie maakte in deze jaren duidelijk een periode van zelfreflectie door, waarbij zij zich steeds meer ging interesseren voor de sociale component. Deze ontwikkeling van de psychiatrie is uiteraard alleen te verklaren vanuit een bredere cultuurhistorische context: de jaren zeventig waren jaren vol maatschappijkritiek met een luide roep naar meer democratie, meer inspraak en meer emancipatie van de maatschappelijke 'underdogs' zoals dus psychiatrische patiënten.

Ook de geschiedschrijving van de psychiatrie kreeg in deze jaren een ander accent. Was dit terrein tot dan toe steeds voorbehouden geweest aan medici met een historische interesse die vaak gedenkboeken schreven, waarbij de humanitaire daden van de initiatiefnemers breed werden uitgemeten, daarna kreeg een bredere groep van wetenschappers belangstelling voor dit onderwerp. Een aardig voorbeeld van zo'n gedenkboek is trouwens het boek *Een halve eeuw Sint Anna Venray* uit 1961, onder redactie van chef de clinique J. Marlet. Grappig genoeg verscheen in datzelfde jaar het bekende boek van de Franse filosoof Michel Foucault *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*. Deze zette zich af tegen de gedachte dat het allemaal beter en beter ofwel humaner werd in de zorg voor hulpbehoevenden. Hij zag die hulp meer in termen van sociale controle, repressie, disciplineren en normalisering. Met dit nieuwe perspectief gaf Foucault een eerste aanzet tot een 'nieuwe' geschiedschrijving, waarbij de maatschappelijke functie van de psychiatrie centraal stond. Maar ook de geschiedschrijving stond, als ik het zo mag uitdrukken, niet stil. Foucault wordt tegenwoordig meer geciteerd dan gelezen.

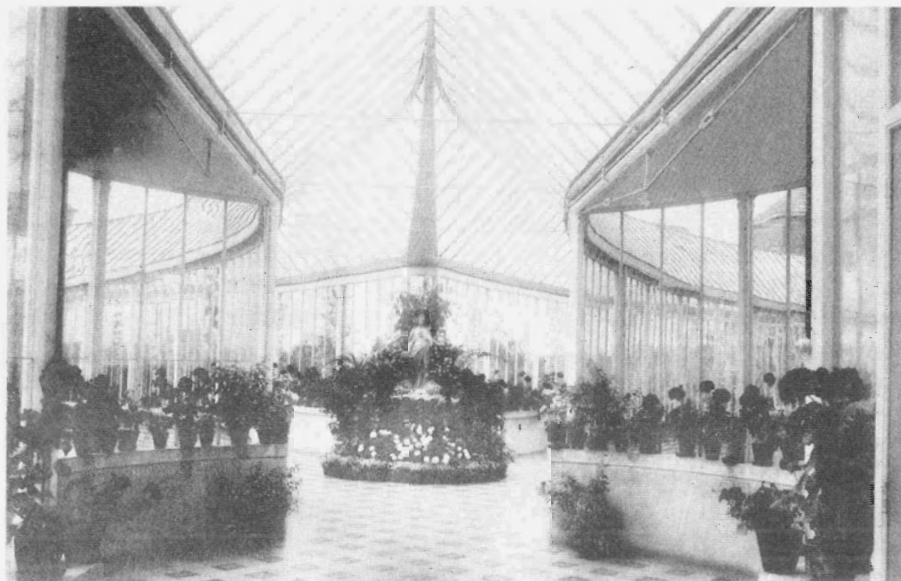

Een paviljoen van krankzinnigeninrichting Sint Servatius, 1907.

Hoe dit ook zij, sinds Foucault schetst men de ontwikkeling van de psychiatrie niet meer als een verhaal van vooruitgang, maar eerder als een opeenvolging van telkens veranderende antwoorden op de misschien onoplosbare problemen waarvoor psychiatrische stoornissen mensen stellen. De onderzoeksthema's zijn veranderd. Steeds minder gaat het om een geschiedenis van 'bovenaf', waarin alleen de institutionele ontwikkelingen en het wel en wee van de bestuurders en/of hulpverleners centraal staan. Er worden pogingen gedaan om die asymmetrie in de geschiedschrijving te doorbreken, om - zoals de bekende historicus Roy Porter het uitdrukte - de 'patient's view' ook in het verhaal te betrekken.

Het is duidelijk: patiëntendossiers zijn de bronnen bij uitstek om het onderzoek boven puur institutionele geschiedenis uit te doen laten stijgen. Dossiers kunnen informatie verschaffen over veranderende ziektebeelden en behandelingswijzen, veranderende opnamepatronen, wijziging van etiologie van geesteszieken, in diagnosticering, in sociale achtergronden en, meer algemeen, in de houding van de samenleving tegenover psychiatrische patiënten. Anders dan bijvoorbeeld jaarverslagen kunnen dossiers bovendien licht werpen op het handelen van hulpverleners. De wisselwerking tussen theorie en praktijk en op de interactie tussen patiënt en hulpverlener.

Wel kan ik uit eigen ervaring melden dat de bestudering van dossiers met de nodige voetangels en klemmen gepaard gaat. De onderzoeker ziet zich geconfronteerd met meerdere problemen. Om te beginnen moeten er wel dossiers zijn. Niet alle instellingen hebben het historische besef om het belang van die dossiers naar waarde te schatten. De onderzoeker moet zich bovendien de

Sint Servatius Gesticht. Gang met door bloemen omgeven devotiebeeld, 1907.

beperkingen van dossieronderzoek realiseren. Dossiers hebben alleen betrekking op mensen die in een krankzinnigengesticht terechtkwamen. Een algemeen idee van de omgang met psychiatrische klachten in de samenleving kan men dus niet uit dit materiaal halen. Dan is er nog een methodologische kwestie: hoe een verantwoorde steekproef te trekken uit die duizenden dossiers om een representatief beeld te krijgen? Dossieronderzoek is een zeer tijdrovende aangelegenheid. Het doornemen van alle dossiers zou een waanzinnig karwei zijn. Daarbij, zelfs vanuit patiëntendossiers is het nog niet eenvoudig om de stem van de patiënt te laten klinken. De medische blik is doorgaans prominent aanwezig. Het zijn immers meestal de medici of in ieder geval de behandelaars die de aantekeningen maken.

Toch blijven dossiers de enige ingang om iets van de belevingswereld van patiënten te weten te komen. Zo denk ik terug aan een patiëntendossier uit 1907 van Sint-Servatius, waarin een broeder uitgebreid verslag deed van zijn gesprek met een patiënt met de diagnose 'melancholia Kp VII pagina 448'. De man had iemand drie jaar terug met een hamer op het hoofd geslagen en was vanuit Medemblik in Venray verzeild geraakt. Hij vertelde de broeder niet te weten hoe 'dit huis' heette en waarom de verplegers een 'zwart kleed' droegen. Jarenlang had hij gedacht dat de broeders vrouwen waren, maar nu kwam hij erachter dat dat niet zo was. Overigens was de broeder er in geslaagd om de patiënt na een jaar of wat aan het praten te krijgen. Waarom had hij zolang gezwegen, vroeg de broeder? 'Dat komt', aldus de man, 'omdat ik zoo klein was en iets dood en als ik een woord wilde zeggen dan suisde het zoo, dat dan was dat woord direct weg'.

Degene die zich zou willen zetten aan het onderzoek van de dossiers uit Sint-

Servatius en Sint-Anna hoeft gelukkig het wiel niet uit te vinden. Niet alleen is er het boek *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg* van mijn hand, maar ook de prachtige studie van Gemma Blok en Joost Vijselaar *Terug naar Endegeest*, waarin de lotgevallen van de patiënten en de ontwikkeling van de therapeutische cultuur centraal staan. De auteurs geven een levendige impressie van de aanleiding tot opname, het dagelijks leven en de aard van de concrete behandeling en bejegening in de inrichting, de verhouding van patiënten tot hun familie en tot de verpleging, en de omstandigheden van het ontslag. Op dit moment doet Jessica Slijkhuis studie naar de vorming van de psychiatrische beroepsgroep rond 1900, waarbij zij gebruik maakt van patiëntendossiers. En, ten slotte, Joost Vijselaar is bezig met een omvangrijk dossieronderzoek, verspreid over drie instellingen (Endegeest, Voorburg en Wolfheze) naar 'de patiënt in de twintigste eeuw': een schitterde inspiratiebron voor verder onderzoek.

Hier heb ik kort stil willen staan bij het historisch belang en de waarde van patiëntendossiers en dossieronderzoek. Gelukkig heeft het Vincent van Gogh Instituut deze dossiers samen met het andere archiefmateriaal overgedragen aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, dat dit rijke archief gaat inventariseren. Graag zou ik nog andere onderzoeksthema's willen aansnijden. Zo zou een materiële of gebouwelijke geschiedenis van het Van Gogh Instituut interessant zijn, juist omdat deze instelling zo opvallend veel ernst heeft gemaakt met het streven naar differentiatie en deconcentratie in de zorg. Toen ik deze zomer een 'cultuurhistorische wandeling' maakte over het Sint-Annaterrein raakte ik diep onder de indruk van de oorspronkelijke architectuur en het prachtig aangelegde terrein. Maar goed, wie weet, komt er nog eens een andere gelegenheid om hierover te brainstormen.

Deze voordracht is op de volgende literatuur gebaseerd:

- Belzen, J.A. en J. Vijselaar, 'The historiography of Dutch psychiatry and mental health care', *History of psychiatry* (1991) 281-288.
- Blok, G. en J. Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in het Psychiatrisch Ziekenhuis Endegeest 1897-1997* (Nijmegen 1998).
- Kappelhof, A.C.M. en D. Rigter, *De Wet Bescherming Persoonsgegevens* (2001) en de selectie en bewaring van persoonsdossiers (Amsterdam/Den Haag, mei 2002) (onuitgegeven rapport).
- Klijn, A. *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* (Hilversum 1995).
- Notitie betreffende een reglement voor behoud van historische patiëntendossiers (Utrecht 1989).
- Porter, R. 'The patient's view. Doing medical history from below', *Theory and Society* 14 (1985) 175-198.
- Sharpe, J. 'History from below', in: Burke, P. (red.), *New perspectives on historical writing* (Cambridge 1991).

Over de auteurs

Drs Jac (J.J.F.) van den Boogard (1950) studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis in Nijmegen en Rome; specialisatie Italianistiek. Hij gaf les aan het Nederlands Instituut in Rome. Sinds 1981 is hij verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hij publiceerde over diverse onderwerpen uit de Limburgse cultuurgeschiedenis. Zijn laatste boek, geschreven samen met drs Servé Minis, is de *Monumentengids Maastricht* (2001).

Correspondentieadres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

E-mail: boogard@shcl.unimaas.nl

Drs Tanja (T.R.L.F.) Cranssen (1977) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Correspondentieadres: Pastoor van Eijsstraat 9, 6235 EK Ulestraten.

Drs Hugo (H.M.S.) Jacobs (1975) studeerde Economische en Sociale Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Tegenwoordig is hij werkzaam als docent op het Stedelijk Daltoncollege te Zutphen.

E-mail: jac@stedelijkdalton.nl

Drs Emmy (E.J.M.) Jacobs-Arts (1952) studeerde Culturele Wetenschappen aan de Open Universiteit te Heerlen.

Correspondentieadres: Vlessersweg 20, 3650 Dilsen, België.

Drs Erwin H. Karel (1956) studeerde Nieuwste en Eigentijdse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is tegenwoordig als coördinator en onderzoeker verbonden aan het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI). Hij publiceerde onder andere over de sociaal-economische geschiedenis van Drenthe en bereidt een proefschrift voor met de voorlopige titel *De maakbare boer. Streekverbetering in Nederland 1953-1970*.

Correspondentieadres: NAHI/ RU Groningen, Postbus 716, 9700 AS Groningen.

E-mail: e.h.k.karel@let.rug.nl

Dr Annemieke Klijn (1956) is universitair docent aan de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Tevens is zij beheerder van het universiteitsmuseum. Zij studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Rijksuniversiteit Gent en promoveerde op een vergelijkende studie van het Belgisch en Nederlands socialisme. Verder schreef zij boeken en artikelen over de geschiedenis van de zwakzinnigenzorg en psychiatrie. Haar laatste boek, *Onze man uit Maastricht* (2001), is een biografie van de katholieke doorbraaksocialist Sjeng Tans (1912-1993).

Correspondentie-adres: Universiteit Maastricht, FdCW, Postbus 616, 6200 MD Maastricht.

E-mail: annemieke.klijn@history.unimaas.nl

Dr Wim Mellaerts (1966) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit van Leuven (licentiaat), de University of Hull (MA) en de University of East Anglia (Ph.D.) Hij promoveerde in 1997 tot doctor in de geschiedenis op het proefschrift getiteld *Dispute settlement and the law in three provincial towns in France, England and Holland, 1880-1914. A cross-national comparison*. Thans is hij als docent verbonden aan de vakgroep Dutch Studies van University College London, University of London.

Correspondentieadres: Department of Dutch, University College London, Gower Street, London WC1E 6BT, United Kingdom.

E-mail: uclwim@ucl.ac.uk

Thomas Müller MA (1968) studeerde politieke wetenschappen, sociologie en germanistiek aan de Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule (RWTH) Aachen en de Gerhard-Mercator-Universität Duisburg. Hij was van 2001 tot 2002 verbonden aan de afdeling economische en sociale geschiedenis van de RWTH Aachen. Sedert mei 2002 is hij werkzaam bij het interdisciplinaire forum 'Technik und Gesellschaft' van de RWTH.

E-mail: Thomas.Mueller@wiso.rwth-aachen.de

De psychiatrische inrichtingen 'Sint-Servatius' en 'Sint-Anna' in beeld

Het Vincent van Gogh Instituut, rechtsopvolger van de psychiatrische instellingen te Venray, heeft in het voorjaar van 2003 zijn historische archieven overgedragen aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.* Het behoud van deze archieven maakt het voor historici mogelijk de ontwikkelingen in de Limburgse geestelijke gezondheidszorg te volgen en de veranderingen in psychiatrische inzichten en de behandeling van individuele patiënten te onderzoeken. De archieven zijn ook van groot belang voor de invloed van deze psychiatrische instellingen op de geschiedenis van Venray en omgeving.

Het archief, 191 m (onbewerkt), wordt momenteel toegankelijk gemaakt, mede dankzij een financiële bijdrage van het Vincent van Gogh Instituut te Venray. Het archief is beperkt toegankelijk voor wetenschappelijk onderzoek. Er zijn bijzondere regelingen opgenomen in het bruikleencontract om de privacy van patiënten en cliënten te garanderen.

De stichting van de psychiatrische inrichting dateert uit 1905. Er kwamen zelfs twee instituties naar Venray, een voor mannen en een voor vrouwen. Beide instellingen vielen onder de verantwoordelijkheid van religieuze congregaties uit Gent (België). Sint-Anna stond onder toezicht van de Zusters van Liefde, Sint-Servaas werd beheerd door de Broeders van Liefde. Zij introduceerden een bijzondere, nieuwe vorm van verpleging: het Venrayse paviljoensysteem. Patiënten werden naar de aard van hun ziekte in een rustgevende, parkachtige omgeving verpleegd. Ook werden baanbrekend nieuwe methoden van psychiatrische behandeling toegepast, zoals arbeidstherapie of stimulering van de eigen creativiteit en sportieve prestaties.

Organisatorische ontwikkelingen in de psychiatrie leidden in 1976 tot een fusie tussen de twee instellingen. Voortaan sprak men van het Psychiatrisch Centrum Venray, thans Vincent van Gogh Instituut (VvGI). De twee locaties van Sint-Servatius en Sint-Anna bleven na de fusie bestaan.

Tot de afdelingen die het VvGI aan het Sociaal Historisch Centrum heeft overgedragen, behoort een collectie foto's, waaruit een keuze is gemaakt voor de samenstelling van een fotokatern. De selectie werd aangevuld met foto's afkomstig uit het museum dat aan het VvGI is verbonden. Het museum bevat naast de fotoverzameling, een collectie therapeutische middelen en apparatuur, tekeningen en religieuze voorwerpen, die tezamen een impressie geven van de geschiedenis van het instituut. Het museum, onder beheer van de heer L. Dirckx, is op afspraak te bezoeken (tel. 0478-587192).

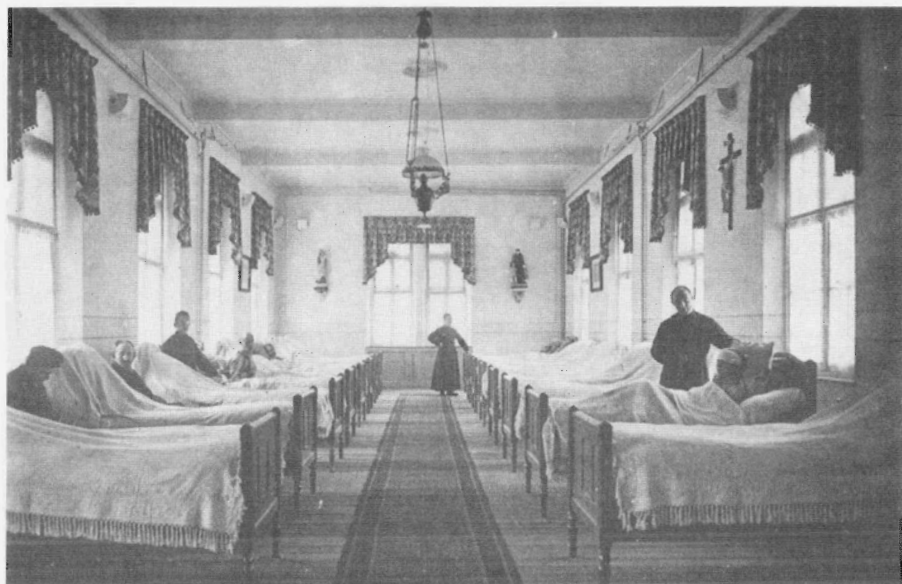
De fotoselectie en de bijschriften werden verzorgd door drs Jessica Slijkhuis, Universiteit Maastricht, Faculteit der Cultuurwetenschappen.

Jac van den Boogard

* Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, signatuur EAN 1181, Stichting Psychiatrisch Centrum Venray, voorheen psychiatrische inrichtingen Sint-Servatius en Sint-Anna, onder verantwoordelijkheid van de Broeders van Liefde respectievelijk de Zusters van Liefde te Venray, 1905-1981.

Een dagverblijf in Sint-Servatius' Geneeskundig Gesticht voor krankzinnige Mannen en Zenuwlijders te Venray. Foto E. Hellemans, 1907.

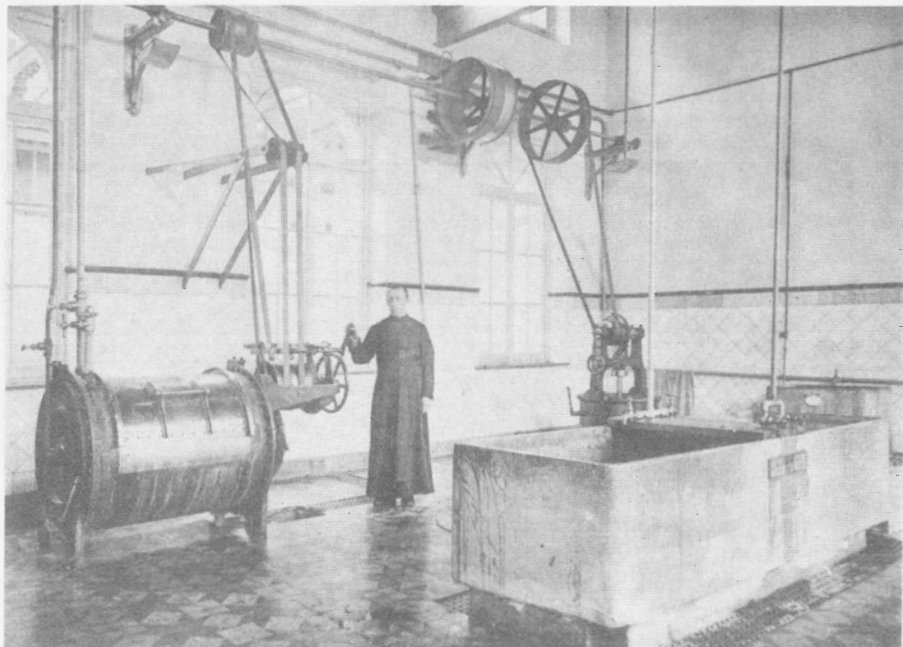
Bedverpleging in Sint-Servatius. Foto E. Hellemans, 1907.

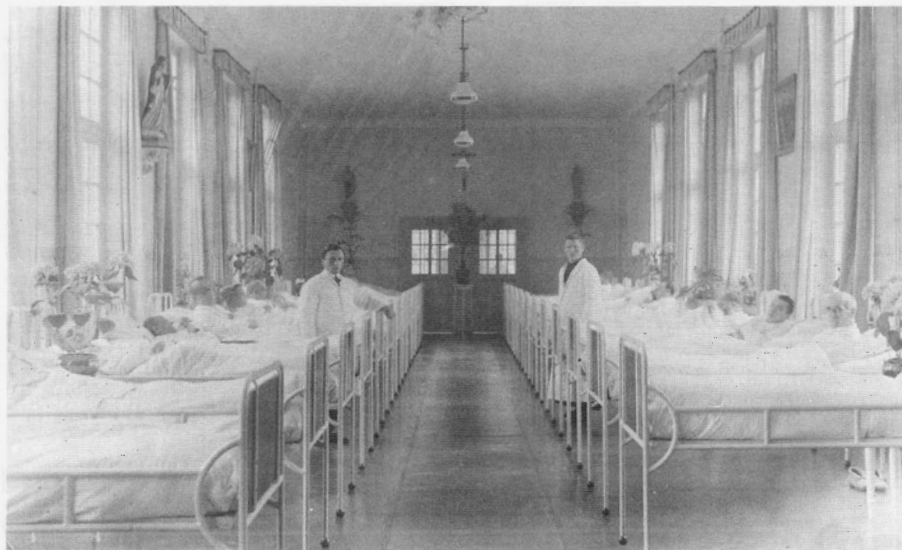
Badverpleging in Sint-Servatius. Vooral over-actieve patiënten kwamen voor zo'n behandelingen in aanmerking. Foto circa 1910.

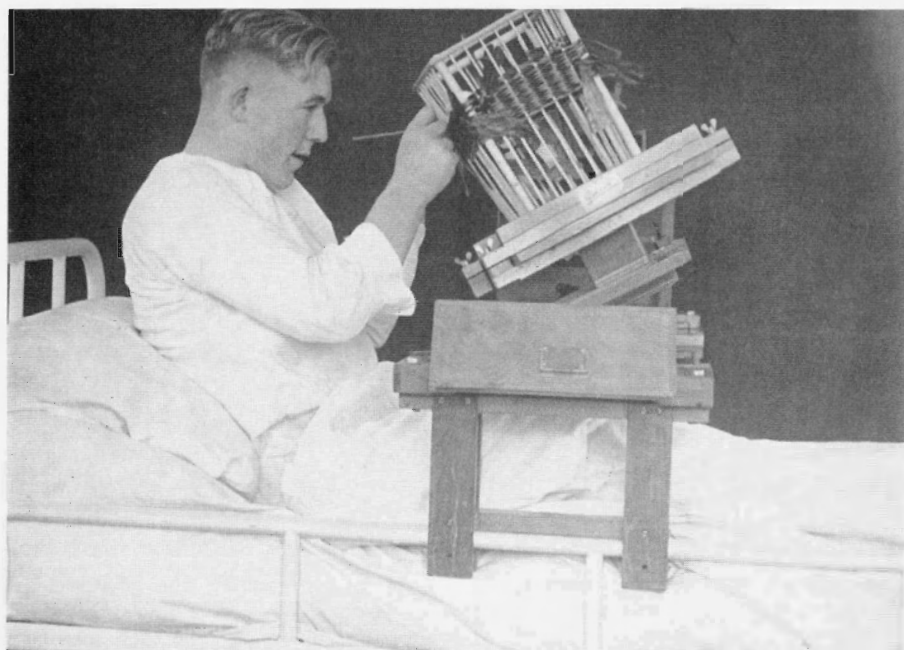
De tuinen werden onderhouden door patiënten onder leiding van verplegend en technisch personeel. Foto broeder Galenus, 1956.

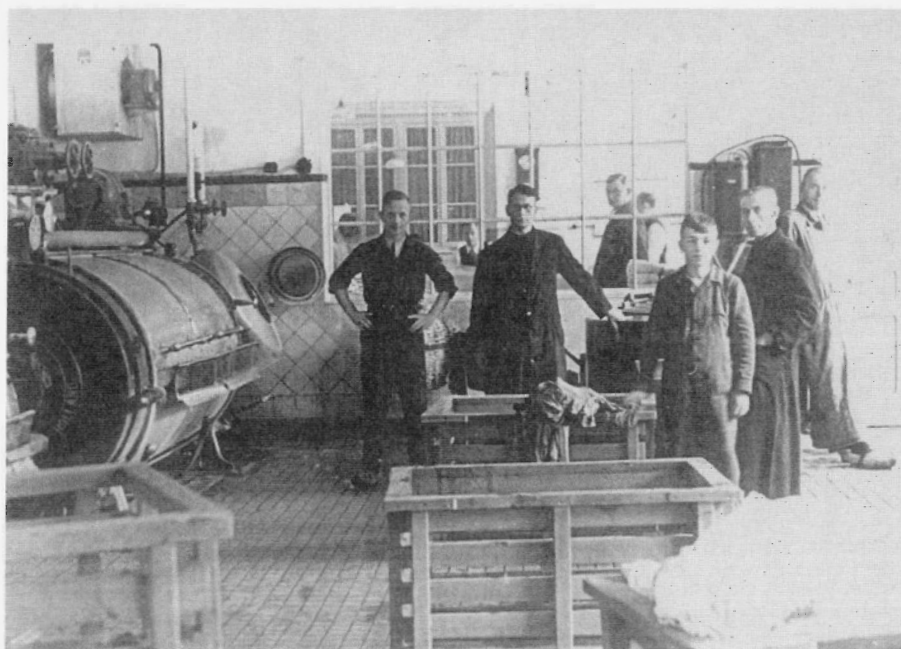
Interieur van het 'waschhuis' van Sint-Servatius. Foto E. Hellemans, 1907.

Bedverpleging in Sint-Servatius. Foto circa 1910.

Werkverschaffing in Sint Servatius, ook voor bedlegerige patiënten. Foto broeder Galenus, 1958.

Werkruimte in Sint-Servatius. Foto is niet gedateerd.

Patiënten aan de arbeid. Foto broeder Galenus, 1956.

Schoenmakerij in Sint-Servatius. Foto 1950-1960.

Industriële verschaften werk aan patiënten van krankzinnigeninrichting Sint Servatius. Foto broeder Galenus, 1956.

Teamsport als onderdeel van bewegingstherapie in psychiatrisch ziekenhuis Sint Anna in Ventray. Foto Peter Swenker, 1955-1960, collectie J.I.C. Marlet.

Zusters van Liefde poseren bij de vijver in de tuinen van Sint-Anna te Venray. Foto circa 1960.

*Sneeuwbalgevecht tussen patiënten en Zusters van Liefde, psychiatrisch ziekenhuis Sint- Anna te Venray.
Foto circa 1960.*

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Jaarverslag 2002

Inhoud

Algemeen	203
Organisatie	204
Wetenschappelijke en educatieve activiteiten	206
Beheer en ontsluiting van de collecties	209
Externe dienstverlening	214
Bijlage 1. Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur	215
Bijlage 2. Organisatieschema en samenstelling van het personeel	216
Bijlage 3. Lidmaatschappen	217
Bijlage 4. Publicaties	218
Bijlage 5. Lezingen	219
Bijlage 6. Presentaties voor radio en televisie	221
Bijlage 7. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	222
Bijlage 8. Schenkers van bibliotheekmateriaal	223
Bijlage 9. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	224
Bijlage 10. Begunstigers en contribuanten	227

Algemeen

Limburgs Historisch Centrum

Het jaar 2002 stond in het teken van intensieve besprekingen over de voorgenomen fusie van het SHCL met het Rijksarchief in Limburg, het Gemeentearchief Maastricht, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en de Vereniging Veldeke. Het fusieproject stond onder leiding van organisatie-adviseur drs Jos Posthuma, die een koers uitzette van intensief overleg van personeel en externe deskundigen over de toekomstige organisatie. In het Limburgs Historisch Centrum zouden vier afdelingen komen: een afdeling collecties (waarin de archieven en de bibliotheek van het SHCL worden samengevoegd met de archieven van het RAL en het GAM), een afdeling wetenschappelijk onderzoek, een afdeling educatie (op het gebied van regionale geschiedenis en streektaal) en een afdeling bedrijfsvoering en facilitaire dienstverlening. Personeelsleden van de verschillende instellingen discussieerden in gemengde taakgroepen over de doelstellingen, beleidsuitgangspunten en inrichting van deze afdelingen. Daarbij hadden personeelsleden van het SHCL een belangrijke inbreng, met name op het gebied van wetenschapsbeoefening (Knotter en Rutten), educatie (Van den Boogard) en collecties (Van Hall, Peeters en Konings). Dat resulteerde in rapporten waarin de inhoud van het beleid en de formatieve indeling van het personeel van het nieuwe Centrum contouren kregen. In andere taakgroepen met deskundigen van de verschillende betrokken overheden en organisaties werden de financiën, de huisvesting en het sociaal plan besproken. Over de organisatiestructuur, het formatieplan, het functieboek en het sociaal plan werd overeenstemming bereikt op het niveau van directeurs van de fuseerende instellingen. Besloten werd dat de fusieorganisatie onder de naam Limburgs Historisch Centrum tot stand zou komen op basis van de Wet Gemeenschappelijke Regelingen met bestuurlijke participatie van de Rijksoverheid, de Gemeente Maastricht en de Stichting Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. In november 2002 werd overeengekomen dat de Provincie Limburg en de Universiteit Maastricht het nieuwe Centrum financieel zouden ondersteunen, maar niet deel zouden nemen aan de Gemeenschappelijke Regeling. Met de verenigingen LGOG en Veldeke zouden samenwerkingsovereenkomsten worden gesloten. Bij het schrijven van dit verslag (april 2003) bleek echter dat Rijk en Gemeente bij nader inzien toch geen genoeg namen met een beoogde rol van Provincie en Universiteit als subsidiënten van het LHC (zonder bestuurlijke participatie in de GR). Vooralsnog wordt door Rijk en Gemeente verder gewerkt aan een fusie tussen het Rijks- en het Gemeentearchief.

Organisatie

Bestuur

Algemeen Bestuur

De heer J.S. Huijs (Grubbenvorst) trad af als lid van het Algemeen Bestuur. In verband met de verwachte fusie werd voorlopig afgezien van de benoeming van een nieuw bestuurslid. In de samenstelling van het AB kwam verder geen verandering. Het Algemeen Bestuur vergaderde op 10 juni en op 9 december. Onderwerp van bespreking waren vooral de ontwikkelingen rondom de fusie in het kader van het Limburgs Historisch Centrum. Daarover werd door projectleider Posthuma in de vergadering van 10 juni een toelichting gegeven. Het Algemeen Bestuur sprak in beide vergaderingen zijn verontrusting uit over het uitblijven van een financieel plan en een meerjarenbegroting van de beoogde fusieorganisatie. Tevens sprak het AB zich uit over de onwenselijkheid van afscheiding van de bibliotheek van het SHCL van de overige SHCL-collecties en over de mogelijkheid de SHCL-bibliotheek samen te voegen met de historische Limburgensis-collectie van de Stadsbibliotheek Maastricht. Zo'n samenvoeging werd wenselijk geacht, maar alleen als de verantwoordelijkheid voor het beheer van beide bibliotheken (en de daarbij behorende middelen) zouden overgaan naar het Limburgs Historisch Centrum (in samenhang met de overige activiteiten op historisch gebied). In de vergadering van 9 december werd de bereidheid van het SHCL om de opbrengst uit het eigen vermogen aan te wenden ten behoeve van het Limburgs Historisch Centrum onder meer gebonden aan de voorwaarde dat aan deze wensen t.a.v. de SHCL-bibliotheek zou worden voldaan. Het AB bevestigde verder zijn instemming met de voorgenomen fusie.

Dagelijks Bestuur

In de samenstelling van het Dagelijks Bestuur kwam geen verandering. Het DB vergaderde op 4 februari, 8 april, 10 juni, 19 augustus, 28 oktober en 9 december. Ook in het DB was de voorgenomen fusie het belangrijkste onderwerp van bespreking. Verder kwamen diverse extern gefinancierde projecten op het gebied van wetenschappelijk onderzoek en het beheer en de ontsluiting van verschillende collecties aan de orde, mede in het licht van de algemene financiële situatie van het SHCL.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 55 nieuwe contribuanten (van wie 32 via een wervingsactie onder abonnees van 'Het Land van Swentibold') stonden 68 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002
gemeenten, instellingen en bedrijven	144	117	110	109	109	101
personen	539	527	551	729	723	718
totaal	683	644	674	838	832	819

Personeel

Samenstelling

Uit dienst traden J. Sauren en mw. D. Lucassen (archieven); in dienst trad G. Crapts (idem). De samenstelling van het personeel en de verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2. In het voorjaar bleek dat het hoofd van de Algemene Dienst, Marleen Mommers, zo ernstig ziek was dat zij haar werkzaamheden niet zou kunnen hervatten. Marleen Mommers kwam op 15 augustus 1968 in dienst van het SHCL. Met haar ervaring, organisatietalent en sociale vermogens was zij een steunpilaar voor opeenvolgende directeuren en personeelsleden. Haar afwezigheid wordt door allen zeer betreurd. Om het verlies enigszins op te vangen kwam Maartje Hermsen, voorheen als werkstudente werkzaam bij de afdeling archieven, het secretariaat versterken.

Personeelsbeleid

Conform het voorgeschrevene in de Wet op de Ondernemingsraden werd tweemaal een voltallige personeelsvergadering gehouden. Op 5 maart vonden verkiezingen plaats voor een Personeelsvertegenwoordiging (PVT). Verkozen werden J. van den Boogard, Th. Heerings en C. Lit. De PVT overlegt tweemaandelijks met de directie. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden functioneringsgesprekken gehouden.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Rijksarchief in Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo, het Industrien, Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade en het Monumentenhuis Limburg te Roermond. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke en educatieve activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL bestond uit prof. dr P.M.J.E. Tummers (decaan FdCW) en prof. dr A. Labrie (voorzitter) namens de Faculteit der Cultuurwetenschappen, en mr H.J.J.M. van der Bruggen (voorzitter SHCL) en prof. dr A.M. van der Woude (Wageningen) namens de Stichting SHCL. De Commissie kwam in 2002 niet bijeen.

Onderwijs

Voor studenten van de Faculteit der Cultuurwetenschappen werd een *tutorial* aangeboden onder de titel 'Typisch vrouwenwerk? Vrouwenarbeid en seksesegregatie in Nederland in de 19e en 20e eeuw', met bijzondere aandacht voor de situatie in de Maastrichtse industrie. Onder verantwoordelijkheid van de bijzonder hoogleraar werd de doctoraalscriptie van Linda Vermeeren over Aken als aantrekkingsgebied voor Vaalser arbeidsmigranten tussen 1870 en 1914 begeleid door promovendus drs. Serge Langeweg (Industrion); de stage van Anna Rozema over grensobjecten in de provincie Limburg als industrieel erfgoed werd begeleid door SHCL-archivaris Wim Mes; SHCL-medewerker drs Jac van den Boogard begeleidde een *oral history* project van vier studenten van de Universiteit Maastricht (i.s.m. RWTH-Aachen en de Volkshochschule in Eupen). Door het hoofd onderzoek van het SHCL, dr Willibrord Rutten, werd een cursus verzorgd voor het HOVO UM (Hoger Onderwijs Voor Ouderen) onder de titel 'In een eeuw van uitersten. De geschiedenis van de provincie Limburg in de twintigste eeuw'. Hij begeleidde FdCW-studente Ynke Feenstra bij de samenstelling van haar literatuurpakket met bijbehorend essay.

Begeleiding promovendi

De bijzonder hoogleraar was als copromotor betrokken bij het promotie-onderzoek van drs Erika Kuijpers (Universiteit Utrecht) naar *Immigratie en vestiging in zeventiende-eeuws Amsterdam* (samen met prof. dr Maarten Prak (UU) en prof. dr Jan Lucassen (IISG)). Hij begeleidt het promotieonderzoek van drs Serge Langeweg (Industrion) naar *Arbeidsmigratie vanuit Nederlands Limburg naar Duitsland in de periode 1870-1914*. Een eerste resultaat van dit onderzoek werd in artikelvorm in jaargang 2002 van het Jaarboek van het SHCL gepubliceerd. Dankzij financiële middelen van de Faculteit der Cultuurwetenschappen en van het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA) kon drs Sophie Bouwens per 1-9-2002 als Assistent in Opleiding bij de FdCW worden aangesteld met als onderzoeksthema 'Grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn, 1945-2000'. Co-promotor is prof. Ton Nijhuis van het DIA. De hoogleraar was verder als lid van de promotie-of beoordelingscommissie betrokken bij promoties aan de Universiteit Maastricht (dr Cees Slegers), de Universiteit van Amsterdam (dr Henk Wals;

dr Bas de Melker), de Vrije Universiteit (dr Dini Helmers) en de Katholieke Universiteit van Nijmegen (dr Ben Gales en dr Marina Kessels-Van der Heijde).

Onderzoeksprojecten

Het samenwerkingsproject met de hoogleraren economische en sociale geschiedenis aan de universiteiten van Luik en Aken, waarvoor een voorstel voor ondersteuning door Interreg III is ingediend bij de Euregio Maas-Rijn, werd positief beoordeeld door Gedeputeerde Staten van de Provincie Limburg. GS besloten het voorgenomen project mede te financieren met een bedrag van 84.000 euro. Waarschijnlijk mede onder invloed van dit besluit keurden de Interreg-ambtenaren het voorstel in het najaar van 2002 rijp voor besluitvorming. Uit het feit dat die besluitvorming pas tegen juni 2003 wordt verwacht, blijkt dat de Euregionale molens traag malen.

In het kader van het Euregionale onderzoeksprogramma werd een projectvoorstel voor een promotieonderzoek over grensarbeid in de periode 1945-2000 uitgewerkt ter ondersteuning door de Faculteit der Cultuurwetenschappen en het Duitsland Instituut Amsterdam. Inmiddels is de financiering door FdCW en DIA gegarandeerd en is een AIO aangesteld (zie hiervoor onder promoties).

Samen met collega's van het Limburgs Universitair Centrum te Diepenbeek (prof. Mieke van Haegendoren) en de Vrije Universiteit Brussel (prof. Peter Scholliers) werd een projectvoorstel voor het Vlaams-Nederlands Comité (VNC) van de Commissie Geesteswetenschappen van NWO/FWO ingediend ten behoeve van de aanstelling van twee promovendi in een comparatief onderzoeksproject over 'De arbeidsmarkt voor mijnarbeid in Nederlands en Belgisch Limburg: convergentie en divergentie'. Het projectvoorstel werd door het VNC goedgekeurd, maar kon in deze ronde nog niet worden gefinancierd. Het is daarom in aangepaste vorm opnieuw ingediend voor de subsidieronde 2003. Bij het Duits-Nederlandse programma van NWO/DFG (Deutsche Forschungs Gemeinschaft) werd i.s.m. prof Paul Thomes financiering aangevraagd voor een derde comparatieve poot met betrekking tot het Akense mijnbouwgebied.

Aansluiting bij het NW Posthumus Instituut

Per 1-1-2002 werd het SHCL als deelnemende instelling toegelaten tot het N.W. Posthumus Instituut, de landelijke onderzoeksschool voor economische en sociale geschiedenis. Het is de bedoeling dat het SHCL gaat participeren in een onderzoekprogramma op het gebied van de regionale geschiedschrijving onder de titel: 'Ruimte en regio: constructie, interactie, transformatie'.

Onderzoek en publicaties

De studie naar de geschiedenis van de Maastrichtse woningstichting Sint Servatius door Paul Arnold en Luuk Schreven is voltooid. De publicatie is opgenomen in de reeks Cahiers.

In het kader van een workshop van het N.W. Posthumus Instituut over endogamie en partnerkeuze in Nederland en Vlaanderen presenteerde dr Willibrord Rutten een paper over huwelijk en partnerkeuze in de Zuid-Limburgse grensstreek in de 19e en 20e eeuw. Hij zal de paper bewerken voor publicatie.

De afdeling onderzoek, in de persoon van prof. Knotter en dr Rutten, verleende medewerking aan het opzetten van een internationale enquête, georganiseerd door de Universiteit van Luik naar grensoverschrijdende mobiliteit en politieke stemmingen in de Euregio Maas-Rijn. Het project valt onder de verantwoordelijkheid van het Département de Sciences Sociales (dr Marc Jacquemain) en wordt uitgevoerd in samenwerking met de Service de Psychologie Sociale (dr Patrick Italiano). De bijdrage van het SHCL bestond uit het verstrekken van wetenschappelijke en praktische adviezen. De enquête is intussen afgenomen. De uitslag wordt in 2003 bekend gemaakt op een wetenschappelijk symposium, waarbij onderzoekers van het SHCL de uitkomsten in historisch perspectief zullen plaatsen.

Ook de banden met de Duitse collega's zijn aangehaald. Prof. Knotter en dr Rutten waren op uitnodiging van prof. dr Hein Hoebink en prof. dr K. Düwell te gast bij het historisch seminarium van de Heinrich Heine Universiteit in Düsseldorf, waar zij voor medewerkers en studenten referaten hielden over het SHCL en zijn onderzoekprogramma. In november volgde een tegenbezoek aan Maastricht. Voor de gasten uit Düsseldorf was een colloquium georganiseerd, waaraan ook het Rijksarchief Limburg en het Industrion medewerking verleenden. Drs Serge Langeweg (Industrion) hield een referaat over Limburgse seizoensarbeiders in het Duitse Rijnland. Dr Gerard Venner verzorgde ten huize van het RAL een referaat over de Limburgse historiografie en de contacten met historische instellingen in het Duitse grensgebied sinds de negentiende eeuw.

De medewerking aan het opzetten van een website over de geschiedenis van Limburg, een project van de UM/FdCW en het Maastricht McLuhan Instituut, werd voortgezet. Van de kant van het SHCL zijn drs Paul Arnold en dr Willibrord Rutten bij het project betrokken voor redactionele adviezen en de beeldillustratie.

Medewerkers van de afdeling onderzoek participeerden in het kader van de beoogde fusie met RAL, GAM en LGOG in diverse taakgroepen, met name arbeidsvoorwaarden, educatie, huisvesting en wetenschap.

Een overzicht van de publicaties van de medewerkers van het SHCL treft men aan in bijlage 4.

Uitgaven

Er zijn vier boeken uitgegeven, twee door het SHCL en twee onder auspiciën van de Stichting Maaslandse Monografieën. In december verscheen de zeventiende jaargang van *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, met een omvang van 240 bladzijden en meer dan 40 illustraties (zw/w). De presentatie

op 14 december in het Museum het Industrion te Kerkrade werd bijgewoond door ongeveer 80 belangstellenden. Blijkens de reacties spreekt de variatie in onderwerpkeuze van het Jaarboek de lezers zeer aan. 'Het vernieuwde jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum in Maastricht wordt steeds beter ...', schreef *Dagblad De Limburger* (15 januari 2003).

Als deel 3 in de reeks Cahiers verscheen een studie van Paul Arnold m.m.v. Luuk Schreven, over *Woningstichting Sint Servatius 1902-2002. Honderd jaar sociale woningbouw in Maastricht.* (206 pagina's, geïllustreerd). Deze uitgave werd aangegrepen om de layout van de reeks Cahiers af te stemmen op die van het Jaarboek. De presentatie van het boek op 21 november in de Bonbonnière te Maastricht werd druk bezocht.

In reeks Maaslandse Monografieën verschenen studies over de dirigent Henri Hermans (MM 64) en over de taalverhoudingen in Maasticht (MM 65). Deel 66, een proefschrift over de verzuiling in Roermond en Helmond ging in druk. Meer bijzonderheden over deze uitgaven staan in het jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën (zie bijlage 7).

De eindredactie en de editing van het Jaarboek, van de Cahiers van het SHCL, en de uitgaven in de reeks Maaslandse Monografieën worden verzorgd door dr Willibrord Rutten en medewerkers van de algemene dienst van het SHCL. De beeldredactie van het Jaarboek is in handen van drs Jac van den Boogard.

Educatie

Het SHCL verleende medewerking aan het Studium Generale-project 'Vanuit de ondergrond', dat in november van start ging in het kader van 100 jaar Staatsmijnen. Drs Jac van den Boogard leverde bijdragen aan de samenstelling van diverse tentoonstellingen. Eén ging over 'Sint Barbara, patrones van de mijnwerkers', gevolgd door 'Koempels. Foto's van Frans Welters en Nol Pepermans'. Beide exposities werden gehouden in het Centre Céramique te Maastricht. De derde tentoonstelling werd gehouden in het provinciehuis te Maastricht onder de titel 'Mijnwerkers. Honderd jaar mijnverleden in Limburg'. Hierbij werd geput uit de fotocollectie van het SHCL. Ook werd medewerking verleend aan een expositie over de Oranje Nassaumijnen, gehouden in het schachtgebouw op het terrein van het Centraal Bureau voor de Statistiek in Heerlen.

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Het inlopen van achterstanden in het beheer van de archieven en documentatie vergde wederom een groot deel van de beschikbare capaciteit. De vier kerntaken binnen het beheer betreffen achtereenvolgens: het verwerven en

selecteren op blijvend te behouden materiaal; het verpakken en van een unieke signatuur voorzien; het toegankelijk maken op verschillende niveaus door middel van magazijnlijsten en inventarissen; en tenslotte het materieel verzorgen opdat het behoud op de langere termijn zo goed mogelijk is gewaarborgd. De volgende personen waren geheel of gedeeltelijk in het verslagjaar werkzaam ten behoeve van het archiefbeheer: Cees de Beyer, Guus Crapts, Harm Duursma, Hans van Hall, Theo Heerings, Maartje Hermsen, Henk Hondius, Marga Janssen, Math Koekkelkoren, Cees Lit, Wim Mes, Loek de Moor, Andrea Peeters, Rudolf Philips, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen.

Mede omdat binnen het reguliere budget nauwelijks middelen voorhanden zijn voor een adequaat beheer, werden wederom pogingen ondernomen om additionele financiële ondersteuning in de vorm van projectsubsidies te verwerven. Met het Vincent van Gogh Instituut werd overeenstemming bereikt over de ondersteuning van de inventarisatie van de verworven archieven van de belangrijke psychiatrische instellingen De Broeders en de Zusters van de Liefde te Venray. Het aan de Koninklijke Bibliotheek verbonden bureau Metamorfoze stelde een substantiële bijdrage beschikbaar voor de zeer kostbare conservering en verfilming van de archieven van de NV Koninklijke Sphinx Gustavsberg en voorgangers. De subsidie, een van de grootste ooit toegekend in het kader van het programma Metamorfoze, betreft 70 procent van de kosten van conservering en microverfilming van het negentiende-eeuwse gedeelte en de materiële verzorging van het totaal. Door het eveneens aan de Koninklijke Bibliotheek verbonden bureau Geheugen van Nederland werd een gezamenlijk met het Industrion ingediende aanvraag gehonoreerd om de beschikbaarstelling op Internet van de 21.000 aardewerkdecors uit het Sphinx-archief mogelijk te maken. Ook hierbij gaat het om een aanzienlijke subsidie. De grote financiële moeilijkheden waarin FNV-Bondgenoten zich momenteel bevindt, gaven aan het einde van het verslagjaar aanleiding tot overleg over de wijze waarop deze vakbond verder gestalte geeft aan haar gemaakte afspraken met het SHCL m.b.t. de ontsluiting van de archieven van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) en de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie (ANBM).

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Het is lang niet mogelijk om al het historisch bronnenmateriaal te verwerven. Daarvoor is het aantal bedrijven, instellingen en maatschappelijke groeperingen buiten de overheidssfeer in de Limburgse context veel te groot. Om verantwoorde keuzes te kunnen maken, is een acquisitie- ofwel collectievormingsprofiel een belangrijk hulpmiddel. Dit profiel werd in het verslagjaar vastgesteld en tevens ingebracht in het overleg rond de totstandkoming van het Limburgs Historisch Centrum. Overeenkomstig dit profiel werden archieven verworven van sectoren die binnen de collecties van het SHCL nog niet waren vertegenwoordigd. Voorbeelden hiervan zijn de archieven van de Broeders en de Zusters van de Liefde te Venray (voorlopers van het huidige Vincent van Gogh Instituut) en de

afdeling Limburg van de Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit/COC, een van de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen die sinds de jaren zestig ook in Limburg actief werden. Aan beide acquisities is in de Limburgse media op diverse manieren bijzondere aandacht besteed. Een compleet overzicht van aanwinsten en overdrachten, inclusief bijzondere collecties als vaandels en vlaggen, is te vinden in bijlage 9.

In een aantal archieven heeft volgens de gebruikelijke criteria selectie en vernietiging plaatsgevonden. Uit de in het verleden ongeschoond overgenomen archieven van de Mijnwerkersbonden, de familie Van Basten Batenburg en de archieven afkomstig van het Vincent van Gogh Instituut werden bestanddelen van enige omvang vernietigd. In het geval van de archieven van De Broeders en de Zusters van de Liefde te Venray gebeurde dat voorafgaand aan overbrenging. In totaal is ca. 200 m. vernietigd.

Verpakken en materieel verzorgen

Mede met het oog op verhuizing en vooruitlopend op definitieve materiële verzorging na schoning en inventarisatie werd ca. 210 meter archiefmateriaal in de depots Boschstraat en Andrienskapel ingepakt en ca. 370 meter geëtiketteerd. Een aantal volledig geschoonde en geïntariseerde archiefbestanden of bestanddelen werd definitief materieel verzorgd. De werkzaamheden omvatten het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van zuurvrije omslagen, dozen en etiketten. Op deze wijze werd 194 m. bewerkt.

Toegankelijk maken

De database archiefbeheer en de daarop gebaseerde depotlijsten en publieks-overzichten voor de studiezaal en de website werden systematisch bijgewerkt door Andrea Peeters. Door Wim Mes en Max Wijnen werd de inventarisatie van de archieven van de NV Koninklijke Sphinx Gustavsberg en voorgangers, waaronder de Société Céramique, voortgezet. Door eerstgenoemde werd de inventarisatie van het archief van de Société Céramique in eerste opzet voltooid. Laatstgenoemde voltooide de beschrijving van de beeld- en woordmerken alsmede de correspondentie over octrooien en patenten. Tevens werden de serie jaarverslagen, financiële jaarstukken en loonadministratie van de beampten beschreven. Ook werd de beschrijving van de documentatie afkomstig van het keramisch laboratorium voltooid. Tenslotte werden omvangrijke series loonkaarten geordend m.m.v. M. Koelkoren en C. de Beyer. In aanvulling op een eerder project samen met het Industrion waarin 6000 decors werden beschreven en op dia gezet, kon nu het resterende deel van ca. 15.000 stuks worden aanpakkt. De decors worden met steun van het Geheugen van Nederland beschreven en gedigitaliseerd terwijl t.b.v. HAVO/VWO tevens een onderwijs-applicatie zal worden vervaardigd. Voor dit project dat in ieder geval nog het gehele jaar 2003 bestrijkt, waren 2 medewerkers (Loek de Moor en Herman Wijenberg) wekelijks gezamenlijk 8 dagdelen werkzaam bij het Industrion.

Th. Heerings zette na een onderbreking wegens ziekte zijn werkzaamheden

voort aan het archief van de PLEM, voorheen Stroomverkoopmaatschappij Limburg. Tweederde van de beschrijvingen kwam gereed. Henk Hondius voltooide de inventarisatie van de archieven van de particuliere mijnonderneming Laura & Vereeniging. Na integratie van een voorheen door Marijke Best beschreven gedeelte en de beschrijving van een juist voor afsluiting verworven aanvulling met medewerking van Cees Lit, vond in oktober op lokatie van de voormalige mijnzetel de feestelijke aanbieding van de inventaris plaats. Cees Lit voltooide tevens de inventaris van het archief van Ir F.C.M. Wijffels. Aan de archieven van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) en de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie (ANBM) werd verder gewerkt door Henk Hondius en Harm Duursma, terwijl hieraan tevens werd bijgedragen door Cees Lit. Van het eerst genoemde archief kwamen de beschrijvingen voor driekwart gereed. De inventarisatie van het laatst genoemde archief inclusief de inleiding werd nagenoeg voltooid. Cees de Beyer werkte verder aan het toegankelijk maken van het omvangrijke archief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen. Tot en met 1942 is inmiddels alles gecontroleerd en toegankelijk. Door Andrea Peeters en R. Philips werd gewerkt aan het toegankelijk maken van het archief en documentatie van Dr J.F.R. Philips, oud-directeur van het SHCL. De toegang op het archief van het advocatenkantoor Van Oppen en Duynstee te Maastricht werd door Maartje Hermsen voltooid. Tenslotte werd door G. Crapts en L. de Moor nog gewerkt aan een toegang op de Bedrijvendocumentatie Limburg afkomstig van het ETIL. Afgezien van de hierna genoemde voltooide toegangen, waren in totaal ca. 600 m. archief en documentatie in min of meer gevorderde staat van bewerking.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- J. en G. Stroom, landmeters en taxateurs te Maastricht 1790-1953 (EAN 400) door G. Crapts en L. de Moor. Omvang 3,12 m. Niveau 2.
- Ir F.C.M. Wijffels (1899-1968) 1916-1968 (EAN 602) door J. Luyten en C. Lit. Omvang 8 m. Niveau 5.
- Mijnbedrijf NV Laura & Vereeniging te Eygelshoven (1857) 1899-1998 (EAN 950) door M. Best en H.D. Hondius, m.m.v. C. Lit, W.A.A. Mes, A.M.Th. Peeters en J. Pöttgens. Omvang 91 m. Niveau 5.
- Advocaten Van Oppen en Duynstee te Maastricht 1888-1972 (EAN 1026) door M. Hermsen en M. Rozendaal. Omvang 35 m. Niveau 2.

Bibliotheek

In 2002 werden 2.066 titels in PICA ingevoerd (2001: 2.193), waarvan 918 nieuwe titels en 1.148 gemuteerde beschrijvingen. Dit aantal omvat brochures, monografieën, periodieken en statistieken. Voorlopige beschrijvingen van brochures, handelend over Nederland, werden door Hans Janssen en Carin de Bruin ingevoerd in Access-bestanden. Cees de Beyer en Mietie Hanssen verleenden belangrijke assistentie bij de materiële verzorging van de collectie.

De bibliotheek ontving omvangrijke schenkingen van het ETIL, het MEMIC en het Staatstoezicht op de Mijnen. Een overzicht van schenkers is als bijlage opgenomen. In het belang van de beheersing van de aanwas van de collectie werd de noodzakelijke aandacht besteed aan de selectie van bibliotheekmateriaal.

In het voorjaar ronden Thea Brockbernd en Marjo Konings het rapport af over de kerntaken van de bibliotheek. Het collectie(vormings)profiel, opgesteld mede in het kader van de voorgenomen fusie, is ter bespreking aan het Dagelijks Bestuur voorgelegd. Belangrijkste conclusie van het rapport is dat de bibliotheekcollectie integraal samenhangt met de collectie archieven, wat niet wegneemt dat er hier en daar nog gedecollectieerd kan worden.

Twee medewerkers namen deel aan een workshop, georganiseerd door GO-opleidingen, over zoeken op het internet voor gevorderden.

De functie van wetenschappelijk bibliothecaris is vacant en kan helaas niet ingevuld worden vanwege de fusie.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

Dankzij financiële bijdragen van de Mondriaan Stichting (Amsterdam), het VSBfonds (Utrecht), de Provincie Limburg, verschillende Limburgse gemeenten, het SHCL en het Limburgs Museum kon per 1 juni het project 'Inventarisatie, conservering en concentratie van het beheer van Limburgse vakbondsvaandels en -vlaggen' van start gaan. Inventarisatie en registratie van elders berustende vlaggen en vaandels van de sociale beweging in Limburg is een onderdeel van dit drie jaar durende project. Doortje Lucassen voert dit project uit als zelfstandig textielconservator in opdracht van het SHCL. Op het SHCL bereidt Jac van den Boogard een catalogus en tentoonstelling voor. Hij organiseerde een intensieve mediacampagne. De aandacht in de media had een grote spin-off tot gevolg, waardoor 215 vlaggen en vaandels konden worden opgespoord, geregistreerd en gefotografeerd bij particulieren, diverse musea, oudheidkamers, heemkundekringen, parochiële instanties en verenigingen. Daarvan werden er 40 bij het SHCL gedeponeerd. De collectie van het SHCL is daardoor tot een aantal van 140 exemplaren uitgegroeid. Deze worden beschreven, gefotografeerd en materieel verzorgd. Na eenvoudige reiniging worden de stukken verpakt in zuurvrij materiaal en in het depot geplaatst. In 2002 werden daarnaast zeven restauraties uitgevoerd. De geconserveerde vlaggen en vaandels zullen later worden overgebracht naar het Limburgs Museum. In de archieven en collecties van het SHCL werd onderzoek gedaan naar de datum van vervaardiging, de ontwerper, het atelier en de kunstenaar. Op verzoek worden bij het SHCL voor belangstellenden van tijd tot tijd voordrachten gegeven over de collectie vlaggen en vaandels en het restauratieproject. Om sponsorgelden voor aanvullende financiering en het vervolgtrajec van het project bijeen te brengen is een Comité van Aanbeveling samengesteld.

Fotocollectie

Er werd gestaag verder gewerkt aan de invoer van beschrijvingen bij de fotocollectie in de database. In totaal werden 5.700 beschrijvingen ingevoerd die voorheen enkel in manuscriptvorm voorhanden waren.

Externe dienstverlening

Het jaar 2002 was het eerste jaar waarin gedurende de volledige verslagperiode geprofiteerd kon worden van de dienstverlening via de website die sinds einde 2001 'in de lucht' is. Uit het aantal bezoeken, meer dan 6.000, blijkt dat er volop werd geprofiteerd van deze nieuwe voorziening, die in het verslagjaar werd uitgebreid en geactualiseerd. Ook de dienstverlening in de studiezaal zelf werd verbeterd. Ten behoeve van een uniforme wijze van presentatie van de zoekmogelijkheden in archieven op papier, werden toegangen bewerkt op in totaal ca. 460 m archief.

Het aantal bezoeken aan de studiezaal bedroeg 661. Het aantal uitleningen bedroeg 573. Van dit aantal hebben 132 uitleningen betrekking op het interbibliothecair leenverkeer (IBL). Het aantal verzoeken om kopieën uit periodieken via IBL bedroeg 60. Daarnaast werd voldaan aan tal van verzoeken, telefonisch en schriftelijk, om inlichtingen.

Onderwerpen waarnaar bezoekers het afgelopen jaar tijdens meerdere bezoeken onderzoek verricht hebben zijn:

- Arbeidersbeweging in Venlo
- Maastrichts aardewerk
- Bruinkoolwinning in Kerkrade e.o.
- Limburgse Tramweg Maatschappij
- Heilig Hartbeelden in Limburg
- De IJzeren Rijn
- Emigratie van Limburgse boeren naar Luxemburg
- Geneeskundige Dienst van de Nederlandse Steenkolenmijnen (1918-1939)
- Vereniging Nederland-Amerika Instituut, afdeling Limburg
- Grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn (1945-2000)
- Mijkoloniën in Zuid-Limburg
- Glas-in-lood ramen van Joep Nicolas
- Algemeen Maatschappelijk Werk in Midden-Limburg
- Woningonderzoek der Gezondheidscommissie te Maastricht (1904-1908)
- De mijnbouwonderneming Laura & Vereniging

Bijlage 1

Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur

Ere-voorzitter: Dr G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Samenstelling van het Dagelijks Bestuur per 31-12-2002

Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), voorzitter (1987)

Prof. A. Beek RA (Meerssen), vice-voorzitter (1992)

Drs G.C.J. van der Velde (Maastricht), secretaris (1992)

Drs F.H. van Buren MFE (Geleen), penningmeester (2000)

Dr N.J.P.M. Bos (Brunssum), lid (1999)

Ing. G.H. Minkman (Meerssen), lid (1997)

Mevrouw drs M.J.I. Quint-Maagdenberg (Vaals), lid (1998)

Samenstelling van het Algemeen Bestuur per 31-12-2002

De leden van het Dagelijks Bestuur, alsmede

Prof. dr A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999

Mr F.L.M. Bouts (Roermond), 2000

Drs Th.J.F.M. Bovens (Maastricht), 1998

Ing. L.L.J. Daems (Heerlen), 1997

Prof. dr W.J. van der Dussen (Heerlen), 1995

Drs J.J.M. Helgers (Ravenstein), 1999

L.J.A. Heijenrath (Kerkrade), 1990

Drs F.L.J.F. Jadoul (Maastricht), 1993

F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001

J.J.G. Tonnaer (Sittard), 1992

Prof. dr P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000

F. de Vries (Sittard), 2000

Ir D.J. van Waes (Maastricht), 2000

Prof. dr A.M. van der Woude (Ede), 1979

Bijlage 2

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Organisatieschema per 31-12-2002

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@shcl.unimaas.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2002

Directie: prof. dr A. Knotter (8/10 directeur), dr W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouwbeheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit): mevrouw M.C. Mommers-Bakker (9/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (6/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), mevrouw M. Hermsen (4/10), H.M. Janssen (10/10), mevrouw E.M. Muyres-Schilder (6/10);

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs P.A.A.B. Arnold (5/10), drs J.J.F. van den Boogard (8/10), drs J.E.A. van Hees (10/10 gedetacheerd bij RAL), drs H.H.A. van de Wijngaard (10/10 WLD gedetacheerd bij KUN);

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): W.A.A. Mes (6/10 hoofd), A.F.L.N. Crapts (10/10), drs J. van Hall (8/10), T.G. Heerings (10/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), H.D. Hondius (8/10), M. Koekkelkoren (10/10), ing. C. Lit (8/10), M.L.P.M. de Moor (10/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10);

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): vacature (8/10 hoofd, waargenomen door dr W.J.M.J. Rutten), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), mevrouw drs J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens (5/10);

Vrijwilligers: C. de Beyer, mw A. de Bruin, mw C.S.A.M. de Bruin, mw R. Dullens, H. Duursma, mw C. van Lith, dr J.F.R. Philips, mw J.R. Wienk.

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs J.J.F. van den Boogard

- adviseur van het bestuur van het Limburgs Film- en Video Archief (LiFVA)
- lid van de commissie voorbereiding expositie wapenfabricage te Maastricht

Prof. dr A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- voorzitter van de Commissie Broncommentaren van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de Raad van Advies van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de jury van de Prof. Van Winterprijs voor regionale en lokale geschiedenis
- lid van de redactie van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
- lid van de stuurgroep 'Duitsland en zijn buurlanden' van het Duitsland Instituut Amsterdam

W.A.A. Mes

- voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht
- voorzitter van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht
- voorzitter van de Werkgroep Industriële Archeologie Limburg (WIEL; opgericht in 2001 i.s.m. het Monumentenhuis Limburg te Roermond)
- lid van de commissie competentieprofielen van de Vereniging voor de documentaire informatievoorziening en het archiefwezen (DIVA) te Amsterdam
- lid van de Stichting Beheer Limburgse Archieftoegangen (BLAT)

Dr W.J.M.J. Rutten

- secretaris van de redactie van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
- redactiesecretaris van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de redactie van het NEHA-Jaarboek
- lid van de begeleidingscommissie van het project 'Geschiedenis Atriumziekenhuis te Heerlen'

Drs H.H.A. van de Wijngaard

- secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten
- bestuurslid van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde
- lid commissie dialectologie en taalkunde van de vereniging Veldeke

Bijlage 4

Publicaties

Arnold, Paul, met medewerking van Luuk Schreven, *Woningstichting Sint Servatius 1902-2002. Honderd jaar sociale woningbouw in Maastricht*. Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg; 3 (Maastricht 2002) 208 pp.

Boogard, Jac van den, 'Een mijnbedrijf in beeld. Fotokatern', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 47 (2002) 181-193.

Idem, 'Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Kenniscentrum voor regionale geschiedenis'. *Museumregister Limburg*, 9 (2002) afl. 1, p. 5-8 en afl. 2, p. 3-6.

Knotter, Ad, recensie van: Hilde van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700*; Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw*; Paul Th. Kok, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930*; Albert L. de Kort, *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940*, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002) 487-490.

Wijngaard, Ton [=H.H.A.] van de, en Harrie Scholtmeijer, 'Dialectwoordenboeken', *Gelders Erfgoed* (2002) nr. 2, 3-6.

Bijlage 5

Lezingen

Arnold, Paul, 'Honderd jaar sociale woningbouw in Maastricht'. Referaat bij gelegenheid van de presentatie van het boek 'Woningstichting Sint Servatius 1902-2002', Maastricht 21 november.

Boogard, Jac van den, 'Regouts rijkdom'. Referaat voor Probus Maastricht, 30 januari 2002.

Idem, 'Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg'. Introductie voor toekomstig personeel van het Limburgs Historisch Centrum i.o., 11 april.

Idem, 'Stads- en industriegechiedenis van Maastricht'. Referaat en stadswandeling voor ladiesprogramma congres van Vlaamse en Nederlandse historici, 26 mei.

Idem, 'Celebrating Maastricht. 2000 years Burgundia Lifestyle in Maastricht'. Referaat voor AEGEE-congres, 28 november.

Idem, 'Maastricht, historisch en monumentaal'. Referaat en rondleiding voor studenten architectuurgeschiedenis van de RU Groningen, 6 september.

Idem, 'Sint Barbara-Sinte Berbe, schutsvrouw van de Limburgse mijnwerkers'. Referaat ter gelegenheid van de opening van de gelijknamige tentoonstelling, 4 december 2002.

Knotter, Ad, Referaat voor het historisch seminarium van de Heinrich Heine Universiteit te Düsseldorf, 9 januari.

Idem, 'Regionaal historische centra en wetenschappelijk onderzoek'. Lezing voor de Gelderse archievendag, 27 september.

Rutten, Willibrord, 'Das Sozial-Historische Zentrum für Limburg'. Referaat voor het historisch seminarium van de Heinrich Heine Universiteit te Düsseldorf, 9 januari.

Idem, 'De vreselijkste aller harpijen. Geschiedenis van de pokkenbestrijding in Limburg'. Lezing voor LGOG-kring Valkenburg, 28 mei.

Idem, 'Huwelijk en partnerkeuze in de Zuid-Limburgse grensstreek (19e en 20e eeuw)'. Paper Posthumus Workshop 'Endogamie en partnerkeuze in Nederland

en Vlaanderen', Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, 22 november.

Bijlage 6

Presentaties voor radio en televisie

'Briefhoofden van Maastrichtse bedrijven', uitgezonden in februari door TV-Maastricht, met medewerking van Jac van den Boogard.

'Vaandelrestauratie', interviews met Jac van den Boogard, uitgezonden door L1 Radio en L1 TV op 22, 23, 24 april en 16 juni.

'De vreselijkste aller harpijen', uitgezonden op 28 mei in het L1-radioprogramma De Estafette, met medewerking van Willibrord Rutten.

'Expositie Sint Barbara', uitgezonden op 8 december 2002 in het L1-radioprogramma Het Balkon van Europa.

Bijlage 7

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef in 2002 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2002 gevormd door mr W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr A. Knotter (1998), secretaris, A.F. Henrar (1991), penningmeester, prof. dr A.M.J.A. Berkvens (1994), dr N.J.P.M. Bos (2001), drs F.H. van Buren (2001) en dr J.G.C. Venner (1997). Het bestuur vergaderde in 2002 op 23 januari, 16 mei en 29 oktober. De beraadslagingen hadden met name betrekking op manuscripten in voorbereiding en nieuwe uitgaven, op de financiële afwikkeling daarvan, op de organisatie van boekpresentaties en op de vervaardiging van nieuw briefpapier en een presentatiemap.

De Raad van Advies bestond uit Gouverneur mevrouw H. Houben-Bertrand, Commissaris der Koningin mr B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, prof. dr Cl. Bruneel, prof. dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt, prof. dr W Janssen, prof. dr A. Labrie, prof. dr H. de Schepper, prof. dr M.G. Spiertz en prof. dr H. baron van der Wee. De Raad van Advies kwam dit jaar niet bijeen.

De redactie bestond uit prof. dr A.M. van der Woude (1983), voorzitter, dr W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, mevrouw dr J.C. Dekker (1997), prof. dr H. Cardon (1999), prof. dr A. Fl. Gehlen (1985), dr J.J. de Jong (1997), prof dr P. Nissen (2001), prof. dr R. van Uytven (1987) en dr M. van der Eycken (1985).

In 2002 werden in samenwerking met Uitgeverij Verloren BV te Hilversum twee monografieën uitgegeven. Als deel 64 verscheen *Henri Hermans (1883-1947). De grondlegger van het Limburgs muziekleven*, geschreven door dr Hans van Dijk (246 pp., geïll.). Het boek is in februari gepresenteerd in de kerk van de Heilige Antonius van Padua te Maastricht (Scharn), in aanwezigheid van tal van leden en vrienden van het orkest van Hermans. Deze uitgave is besproken in het *Financieel Dagblad*, 24 augustus en in het tijdschrift *Oorsprong*, 3e jaargang, afl. 2.

Als deel 65 werd het proefschrift uitgegeven van Marina Kessels-Van der Heijde, *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (318 pp., geïll.). Dr Kessels is op deze studie gepromoveerd aan de KU Nijmegen bij prof. A. Hagen en dr G.A.M. Beekelaer. Een week na de promotie is het boek gepresenteerd voor het Maastrichtse publiek in gebouw De Momus aan het Vrijthof. Het eerste exemplaar werd uitgereikt aan de loco-burgemeester van Maastricht, drs Th. Bovens. Het boek is besproken in het tijdschrift *Onze Taal*, afl. 11 (2002), p. 328.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 8

Schenkers van bibliotheekmateriaal

M = monografie, P = periodiek

Personen

T. Cranssen	Meerssen	M
A. Crolla	Noorbeek	M
J. Croonen	Reijmerstok	M
J. Hermens	Hoensbroek	M
J.C.G.M Jansen	Maastricht	M + P
A. Knotter	Maastricht	M
W. Krings	Bamberg (D)	M
G.C.P. Linssen	Roermond	M + P
P.J. Mars	Cadier en Keer	P
J.F.R. Philips	Maastricht	M + P
A. Weijts	Venray	M

Instellingen

COC-afd. Maastricht	Maastricht	M + P
ETIL	Maastricht	M + P
IISG	Amsterdam	P
MEMIC	Maastricht	M + P
Nederlands Foto Instituut	Rotterdam	M
Provincie Limburg	Maastricht	M
Staatstoezicht op de Mijnen	Heerlen	M + P
Streekgewest Westelijke Mijnstreek	Geleen	M

Bijlage 9

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven en documentatie

EAN: 1169.

Naam: LLTB, afdeling Stamproy.

Omvang: 0,87 m.

Bereik: 1897 - 1990.

Rubriek: 10.3. Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1170.

Naam: COC Zuid-Limburg.

Omvang: 4,25 m.

Bereik: 1967 - 2000.

Rubriek: 10.07. Minderheden, emancipatie.

EAN: 1173.

Naam: PPR, afdeling Nuth.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1974 - 1989.

Rubriek: 01.02.03. Regionale politieke groeperingen.

EAN: 1174.

Naam: Katholieke Vrouwengilde, afdeling Nuth.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1972 - 1988.

Rubriek: 10.03. Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1181.

Naam: De broeders van de Liefde en de Zusters van de Liefde te Venray.

Omvang: 194 m.

Bereik: 1905 - 1980.

Rubriek: 11.00 Gezondheidszorg.

EAN: 1182.

Naam: Voormalig Verzet Limburg.

Omvang: 1,5 m.

Bereik: 1970 - 1992.

Rubriek: 01.02.03. Regionale politieke groeperingen.

EAN: 1183.

Naam: Edelsmedengroep 54-64.

Omvang: 0,62 m.

Bereik: 1967 - 1992.

Rubriek: 15.03. Beeldende kunst, kunstnijverheid, foto, film.

DOC: 62.

Naam: Bedrijvendocumentatie Limburg (afkomstig van ETIL).

Omvang: 8 m.

Bereik: 1971 - 2001.

Rubriek: 21. Verzamelingen.

Voorheen verworven archieven en documentatie niet eerder afzonderlijk opgenomen

EAN: 1171.

Naam: Prof. dr J.G.C.M. Janssen te Maastricht, als bestuurslid van de regionale instelling voor beschermde woonvormen Heuvellanden Maasvallei (RIBW).

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 2000 - 2001.

Rubriek: 09.02. Volkshuisvesting.

EAN: 1172.

Naam: J. Denie en M. Denie, bakkerij te Limbricht, respectievelijk lid van de Katholieke Arbeidersbeweging, afdeling Limbricht.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: (1815) 1933 - 1961.

Rubriek: 16.01. Handel.

EAN: 1175.

Naam: Eerste Heldensche Boekdrukkerij L. Kassteen te Helden-Panningen, later L. Kassteen, boekdrukkerij, cartonnagefabriek, annex winkelbedrijf.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1912 - 1951.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 1176.

Naam: J.W. Mey, in zijn functie als penningmeester van de Katholieke Jeugdraad te Maastricht.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1949 - 1954.

Rubriek: 10.06. Jeugdzorg.

EAN: 1177.

Naam: M. Esser-Van Sloun te Holtum, rijwielhandel, reparatie-inrichting, manufacturen, koloniale waren.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1945 - 1957.

Rubriek: 16.01. Handel.

EAN: 1178.

Naam: Renier Nafzger, raadslid en wethouder van sociale aangelegenheden te Maastricht, lid van het Burgerlijk Armbestuur en lid en bestuurslid van diverse RK vakbonden en verenigingen.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1919 - 1922.

Rubriek: 10.10. Sociale Zorg. Welzijn e.d.: overig.

EAN: 1179.

Naam: Limburgs Thuisfront, afdeling Lermen-Venray.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1947 - 1951.

Rubriek: 05.03. Defensie: overig.

EAN: 1180.

Naam: Katholieke Vrouwelijke Jeugdbeweging, proostdij Meerssen en Jonge Garde met documentatie van de Katholieke Actie van het bisdom Roermond.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1946 - 1955.

Rubriek: 10.06. Jeugdzorg.

EAN: 1184.

Naam: Vloertegelfabriek NV Alfred Regout & Co te Maastricht.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1946 - 1955.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 1185.

Naam: Comité van Verweer tegen de komst van De Dageraad naar Limburg.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1931.

Rubriek: 01.02.03. Regionale politieke groeperingen.

EAN: 1186.

Naam: L.J.M. Beel, in zijn functie als afgevaardigde naar Duitsland in opzicht van het Katholiek Genootschap voor Geestelijke Vernieuwing.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1946 - 1947.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

DOC: 63.

Naam: Werkgroep tot oprichting van een personalistisch-socialistische partij.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: Ca 1945.

Rubriek: 21. Verzamelingen.

DOC: 64.

Naam: Bibliografie van geschriften over Pierre Kemp, dichter.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1980 - 1981

Rubriek: 21. Verzamelingen.

DOC: 65.

Naam: Publicatie van vestiging bedrijven en vennootschappen in Limburg.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: Ca 1908 - 1920.

Rubriek: 21. Verzamelingen.

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN: 611.

Naam: Provinciaal Samenwerkingsverband (PSV) van het RK Vereniging Het Limburgse Groene Kruis.

Omvang: 1m.

Bereik: 1989 - 1995.

Rubriek: 11.00. Gezondheidszorg.

EAN: 909.

Naam: Sociaal Economische Advies Raad Limburg, voorheen Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt voor de provincie Limburg.

Omvang: 6,5 m.

Bereik: 1990 - 1998.

Rubriek: 16.00. Handel, nijverheid e.d.: algemeen.

EAN: 957.

Naam: RK Stichting Moederschapszorg te Kerkrade.

Omvang: 1 deel.

Bereik: 1923 - 1972.

Rubriek: 10.08. Hulpverlening aan specifieke groepen.

DOC: 44

Naam: Vaandels en vlaggen: vlag van Glück Auf te Wijnandsrade. 1928; vlag van zangkoor St. Cecilia te St. Pieter. 1911; vlag van Kracht door Volharding. z.d.; vaandel van JB Stramproy. z.d.; vaandel van RK. Gymnastiek Vereeniging Kracht door Volharding te Bleyerheide. 1906; vaandel van St. Gerlachus R.K.W.V. te Houthem. z.d.; vaandel van Vroom en Dreesman Heren Sport Vereeniging te Maastricht. z.d.; Vlag van LVB Ulestraten te Ulestraten. z.d.; vaandel van RK Werklievenvereniging St. Gerardus te Sweykhuisen. 1917; vaandel van Glück Auf Limburg aan Christus te Sweykhuisen. 1917; sjerp vaandeldrager (3X) te Sweykhuisen. Ca. 1917; vlag van Zangvereniging te Spekholzerheide. 1952; vlag van RK Sportvereniging Velocitas te Heerlen. z.d.; vlag van RK Jonge Boeren te Montfort. z.d.; vlag van RK Jonge Boeren te Reuver. 1938; vlag van Limb. Boerinnen-Bond te Altweerterheide. z.d.; vaandel van Sanct Barbara Verein te Ophoven. 1930; vlag van RK Mijnwerkersbond te Eys. 1928; vaandel van RK Werklieven Vereeniging St. Petrus te Eys-Wittem. 1912; vlag 'Leve Pius XI'. 1871; 2 vlaggen LOZO. z.d.
Omvang: 22 stuks.
Bereik: 1871-1928.

Overgedragen archieven en documentatie

EAN: 449.

Naam: Sint Maartenshuizen te Maastricht.
Omvang: 1 deel.
Bereik: 1755 - 1955.
N.B.: Overgedragen aan het Gemeentearchief Maastricht.

EAN: —

Naam: Stichting Herstel Limburg.
Omvang: 1 omslag.
Bereik: 1945.
N.B.: Overgedragen aan het Rijksarchief Limburg.

DOC: 44

Naam: Vaandels en vlaggen: 8 vlaggen van Industriebond FNV. z.d.; vlag van FNV. z.d.; 4 vlaggen van Industriebond NKV. z.d.; vlag van ABVA KABO. z.d.
Omvang: 14 stuks.
N.B.: Overgedragen aan IISG te Amsterdam.

Bijlage 10

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1961)	Valkenburg a/d Geul

Bedrijven

Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)	Maastricht
Ars Drukkerij B.V. (1993)	Roermond
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
Buro 5 Maastricht (1995)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)	Weert
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
J.G.I. Holding B.V. (1979)	Weert
Laudy Bouw & Planontwikkeling b.v. (2002)	Sittard
Laura-fonds, Stichting (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Maaslands Antiquariaat, Veldeke B.V. (1961)	Maastricht
Maison Louis (1958)	Maastricht
Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)	Amsterdam
Recycled Paper Europe Roermond Papier b.v. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Satijn Architecten Ingenieurs (2000)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Aanvullende Thuiszorg, Stichting (1996)	Sittard
Adelbertabdij, Sint (1995)	Egmond-Binnen
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Atos vzw Literair Museum (1996)	Hasselt (B)
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk Centrum Rolduc (2000)	Kerkrade
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College Rolduc (1978)	Kerkrade

Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Culthi Redon (2000)	Amsterdam
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Dienst OCSW (1979)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Rotterdam
Erasmus Universiteit (1959)	Schaesberg
Eijkhagen College (1966)	Eijsden
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Weert
F.N.V.-Regio Zuidoost Nederland (1961)	Kerkrade
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Sittard
Fontys Lerarenopleiding (1980)	Weert
Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)	Venlo
Gemeentearchief Venlo (1973)	Lanaken (B)
Gerneentelijke Bibliotheek (1979)	Echt
Gemeentemuseum Echt (1961)	Thorn
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Geleen
Graaf Huyn College (1975)	Kerkrade
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Beek
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Geleen
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Panningen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Reuver
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Meijel
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Landgraaf
Heemkundevereniging OCGI (2000)	Sint-Odiliënberg
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Baarlo
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Hoeselt (B)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Maastricht
Hoge Hotelschool (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Roermond
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Hoensbroek
Janscollege, Sint (1979)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Sittard
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Klimmen
Kunsthandel Schiltaere (1999)	Venlo
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Roermond
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Amsterdam
Meertens-Instituut (1995)	Swalmen
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Valkenburg a/d Geul
Montfortanen, Paters (1959)	Sittard
Nicolas Reubsaet, Stichting (2000)	Brunssum
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Sittard
Openbare Bibliotheek (2000)	Horst
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Panningen
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Horn
R.K. Scholengemeenschap Sint Ursula (1978)	's-Hertogenbosch
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	Zeist
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Amersfoort
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Heerlen
Stadsarchief Heerlen (1979)	Sittard
Stadsarchief Sittard (2000)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Maastricht
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	

Stadsbibliotheek/Bibliotheek IGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland (1974)	Eindhoven
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Ursulinen van Sint-Salvator (2000)	Roermond
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Admiraal, mr W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, drs F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Alberts, mevr. C.M. (2002)	Nieuwstadt
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustus, drs L. (1975)	Heerlen
Augustijn, A. (1996)	Zuidhoorn
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Baas, N. (1995)	Bunde
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Bär, H.M. (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E. (2000)	Tynaarlo
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, J.J. (1974)	Landgraaf
Beckers, mr L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek RA, prof. A. (1999)	Meerssen
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, drs J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergen, W. van (1995)	Geleen
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979)	Beek
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bertens, drs J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré

- Bertrand, R.M.M. (2000)
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)
Betteray, mevr. J.J.H. van (1979)
Beugels-Brassee, mevr. F.V. (1982)
Beumer, F. (1993)
Beumer, mej. W.G.M. (1988)
Beurskens, H.J.H. (2000)
Beyer, C. de (2000)
Bie, P.J.C.M. de (1995)
Biggelaar, J.C. van den (1977)
Birken, mr H.H. (2002)
Block, Ed.J. (1982)
Bloemen, H.A.C. (1966)
Boelens, F.P. (1966)
Boersma, M.Th.L.W. (1982)
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)
Bogers, J. (1998)
Bogman, B. (1974)
Bohnen, drs M.M.M. (1993)
Bokken, H.L.M. (1979)
Bollen, F. (1998)
Bollen, L. (1997)
Bongaerts, C.G.G. (2000)
Bonnet, J.J. (1979)
Boom, Th.M.P.M. (1982)
Boreas, W.J.G.M. (1989)
Bos, dr N.J.P.M. (1990)
Bosch, dr M. (2002)
Bosch, R. (2000)
Botman, S.G.J.M. (1974)
Bots, dr A.C.A.M. (1976)
Bouts, mr F.L.M. (2000)
Bouvier, J.M. (2000)
Bouwens, J.G.T. (1967)
Boven, J.H.H. van (1981)
Bovens jr, Th. (1979)
Braad, R. (2000)
Brans, dr Med. H.O. (1988)
Brassé, Ir J.G.M. (1993)
Brassee, Ch.J.P. (1973)
Bremmers, W.R.H. (1997)
Breukers, H.A.M. (2000)
Brockbernd-Wijts, mevr. T. (2000)
Broens, J.W. (1974)
Bronckers-Reumkens, mevr. B. (2000)
Bronzwaer, P. (2000)
Brouwer, ir J.F.H. (1979)
Bruekers, A.W.J. (1988)
Bruggen, mr H.J.J.M. van der (1986)
Bruin, mevr. C.S.A.M. de (2001)
Bruijn, mr A.H. de (2000)
Bruyn, drs L.P.J. de (1999)
Buchem, G.J. van (1981)
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)
Klimmen
Maastricht
Vijlen
Amstenrade
Grevenbicht
Amsterdam
Heel
Cadier en Keer
Eijsden
Wintelre
Groningen
Kerkrade
Markelo
Groningen
Valkenburg a/d Geul
Heerlen
Maastricht
Hamme-Merchtem (B)
Urmond
Thorn
Hechtel-Eksel (B)
Bunde
Roermond
Maastricht
Roermond
Meerlo
Brunssum
Bemelen
Maastricht
Valkenburg a/d Geul
Nijmegen
Roermond
Maastricht
Maastricht
Nuth
Maastricht
Heerlen
Stolberg (D)
Roermond
Landgraaf
Maastricht
Thorn
Einighausen
Roermond
Rhenen
Maastricht
Heythuysen
Ospel
Roermond
Maastricht
Maastricht
Bunde
Mheer
Munstergeleen

Buren, F. van (1988)
 Busard, H.M.G. (2000)
 Busker, W.P. (2000)
 Buijs, mev. A. (2002)
 Bijsterveld, prof. dr A.J.A. (2000)
 Caljé, P.A.J. (2000)
 Camp, H.J.G. op den (2000)
 Candel, L.V.G. (2000)
 Cartigny, W. (2000)
 Castermans, mgr A.M.H.A. (1994)
 Castermans, W.P. (1979)
 Celen, A. (1985)
 Charpentier, P.H.M. (1983)
 Claessens, J.P.L. (2000)
 Claessens, drs Th.J.A.H. (1960)
 Claessens, V.Th.J. (1982)
 Cleuters, M. (2000)
 Cluitmans, drs J.H. (1958)
 Cobben, A.P.H.M. (2000)
 Cobben, H.P.M. (1988)
 Coelen, P.J.C. van der (1999)
 Coenegracht, J.N.J.A. (1987)
 Cohlst, J.M.F. (1982)
 Coolen, G.M.A. (1987)
 Corten, Alb.J.A.M. (1960)
 Corten, drs G.J.P.M. (1985)
 Cox, drs G.W.H. (1958)
 Cox, prof. dr H.L. (1989)
 Cox-Geraedts, mev. J.H. (2000)
 Cozijnsen, W. (1979)
 Creemers, J. (2000)
 Cremers, J.J.F. (2000)
 Crolla-Baggen, de heer en mev. A.M.G. (1964)
 Crombach, H. (1982)
 Crousen, dr A.M.F.B. (1960)
 Crugten, mr O.W.J.H. van (1986)
 Cruts, R. (2000)
 Crutzen, F.G.H.M. (1979)
 Crijns, ir A.W.N.J. (1967)
 Dackus, B. (2000)
 Dackus, W.M.F. (2000)
 Daelen, G.E.R. van (2000)
 Daniëls, A.L.M.J. (1977)
 Daniëls, mr J.H.J. (1987)
 Darley, W. (1968)
 Dassen, E.E.M.J. (1998)
 Debets, drs R.M.C. (1974)
 Defesche-Derks, drs P.M.C. (1974)
 Delescen, mr R.A.J. (2000)
 Deswyzen, G. (1998)
 Deursen, M. van (1992)
 Dicker, drs L.M.M. (2000)
 Didden, J.M. (1995)
 Dierick-Van Loo, mev. M.C.G. (1977)
 Geleen
 Maastricht
 Roermond
 Gronsveld
 Tilburg
 Maastricht
 Amersfoort
 Munstergeleen
 Utrecht
 Born
 Maastricht
 Borgloon (B)
 Eijsden
 Einighausen
 Valkenswaard
 Maastricht
 Simpelveld
 Swalmen
 Beek
 Beek
 Baarlo
 Maastricht
 Vaals
 Maastricht
 Heerlen
 Sittard
 Goirle
 Rheinbach (D)
 Swalmen
 Maastricht
 Stevensweert
 Sittard
 Noorbeek
 Voerendaal
 Roermond
 Roermond
 Beek
 Ransdaal
 Bunnik
 Oirsbeek
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Maastricht
 Maastricht
 Hoofddorp
 Bunde
 Roermond
 Bocholtz
 Nijmegen
 Hoensbroek
 Meerssen
 Stein

- Dieteren, H. (1971)
Dieteren, J.J.G. (1984)
Dieteren, J.W. (1964)
Dieteren, P.E.M. (1982)
Dinjens, G. (1988)
Dittrich, dr K. (2000)
Donker, mr J.G. (1974)
Donners, K.H.M. (2002)
Donners, W.A.B. (2000)
Dorenbosch, M.K.W. (1989)
Doorn, dr J.A.A. van (1999)
Dormans, E.H.M. (1979)
Douben, prof. dr N.H. (1987)
Drenth, J.H. (1981)
Driessen, J. (2000)
Driessen, P.M.A.J. (2000)
Drummen, mevr. M.H.H. (2000)
Duynstee, mr J.E.F.F.M. (1988)
Dijck, H.L.M. van (2000)
Dijck, drs R.E.P.M. van (1993)
Dijk, M. van (1999)
Dijksman, C. (1982)
Eck-Kat, mevr. E. van (2002)
Eggels-Erkens, mevr. J. (2000)
Einig, drs P.C.A. (1974)
Elfrink, J.H.B. (2000)
Engelen, C.F.M. (1979)
Engelen, dr Th.L.M. (1982)
Erdkamp, M.H. (2000)
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)
Eurlings, mr P.A.H. (1988)
Evers, drs I.M.H. (2000)
Evers, dr J.H.M. (1995)
Eijk, J.M.H. van (2000)
Feenstra, mevr. G.F.J. (2002)
Feller, drs J.C. (1979)
Fleré, mevr. drs E.C.M. (1998)
Franssen, drs G.H. (1977)
Franssen, H.L. (2002)
Franssen, M. (1979)
Frederix, drs L.L.M. (1980)
Frenken, A.C.B. (2002)
Frijns, Ch.H.F. (1988)
Frijns, P. (1995)
Gales, dr B. (1975)
Geelen, Ch.H. (1974)
Geenen, drs W. (1982)
Geer, C.J. v.d. (2000)
Gemmeke, drs Ch.E.A. (1960)
Geraets, J.H. (2000)
Geraets, M.H.L. (2000)
Gerards, A.J.M. (1979)
Gerards, F.M. (1998)
Gerwen, J. van (2000)
- Maastricht
Sittard
Spaubeek
Ubach over Worms
Maastricht
Maastricht
Afferden
Wijlre
Susteren
Roermond
Sint-Geertruid
Valkenburg a/d Geul
Eindhoven
Kerkrade
Lanaken (B)
Zutendaal (B)
Rotterdam
Maastricht
Kessel
Grathem
Heerlen
Neer
Sittard
Geleen
Roermond
Herten
Susteren
Cuijk
Linne
Posterholt
Voerendaal
Maastricht
Venray
Maastricht
Maastricht
Venlo
Geleen
Tilburg
Sittard
Vaals
Munstergeleen
Maastricht
Maastricht
Stein
Groningen
Heerlen
Wijlré
Schipperskerk
Maastricht
Best
Roermond
Sittard
Voerendaal
Amsterdam

- Gessel, J.J.M. van (2000)
 Geurts, A.J. (1977)
 Geurts, A.Th.G.M. (2000)
 Geurts, H.M.L. (2000)
 Geux, A.J. (1972)
 Ghijzen, drs J.W.J.M. (1989)
 Gielen, B. (2000)
 Gielen, P.M.P.J. (1978)
 Gielkens, ir J.W. (2002)
 Gierlings, R.E.J. (2000)
 Gilissen, mevr. I. (2000)
 Glaudemans, F.J.T.H. (1982)
 Goes, mevr. H.M. (1974)
 Goossens, B.F.G. (2000)
 Goossens-Probst, M. (2002)
 Gootzen, P.J. (1969)
 Goyen, L.M.W. (2000)
 Grothues, B.A. (1998)
 Gulikers, J.H.J. (1982)
 Haanen, drs E.P.H.P.T. (1974)
 Haas, dr J.A.K. (1963)
 Haegen, prof. dr H. van der (1971)
 Haesen, M.F.H. (1995)
 Hall, drs J.H.M.M. van (1999)
 Hamans, prof. dr P.W.F.M. (1986)
 Hammeleers RA, drs M.V.C.H. (1991)
 Hamers, G.W.F. (2002)
 Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)
 Hardy, L.V.H. (1958)
 Harren, G.H. (2000)
 Hautvast, J.P.G. (1979)
 Heerma van Voss, L. (1999)
 Helsen, J. (1981)
 Henquet, K.J.M. (1991)
 Henrar, A.F. (1975)
 Hermans, F. (2000)
 Hermans, G. (2000)
 Hermans, J.J. (1991)
 Hermans, prof. dr J.M. (1992)
 Hermans, M.J.F.L.G. (2002)
 Hermans, R.H.W.W.M. (2002)
 Hermans, ir W. (1997)
 Herp, drs P.J. van (1964)
 Hertog, C.G. (1979)
 Heus, G.M. de (1974)
 Heuts, W.G. (1990)
 Heijden, P.J. van der (2000)
 Heijden, drs R.P.W.J.M. van der (1974)
 Heijenrath, L.J.A. (1999)
 Heijnders, J. (2000)
 Heyen, J.P. (2000)
 Heythuysen-Corstjens, mevr. A. (1979)
 Hoebers, P.C.M. (1974)
 Hoen, J.H.M. (1988)
 Heerlen
 Almere
 Schinnen
 Weert
 Helden
 Maastricht
 Amsterdam
 Simpelveld
 Geleen
 Roermond
 Sittard
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Schinveld
 Tegelen
 Melick
 Herten
 Hoensbroek
 Maastricht
 Swartbroek
 Maastricht
 Heverlee (B)
 Amsterdam
 Banholt
 Thorn
 Berg en Terblijt
 Sittard
 Maastricht
 Epen
 Almelo
 Heerlen
 Diemen
 Tongeren (B)
 Oosterhout
 Maastricht
 Nijmegen
 Maastricht
 Hoensbroek
 Groningen
 Maastricht
 Papenhoven
 Heiligenberg (D)
 Treebeek
 Heerlen
 Valkenburg a/d Geul
 Eijsden
 Amsterdam
 Meerlo
 Kerkrade
 Geleen
 Mechelen
 Pey
 Horst
 Beek

- Hol, F.A.G. (2000)
Homburg, prof. dr E. (1994)
Hommes, mej. mr A.H.M.H. (1958)
Hoogerwerf, M. (2000)
Horsten, ing. A.H. (2000)
Horsten, drs M.M.M. (1994)
Houben, drs C.J.M. (1974)
Houben, E.G.P. (2000)
Houben, J. (2000)
Houwen, J.Th.M. (2000)
Hovens, F.E.R. (1996)
Huisman, F. (2000)
Hupperts, mr A.J.M. (1982)
Huskens, J. (2000)
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)
Hustinx, mr F.P.J. (1958)
Hutschemaekers, drs A.J. (1987)
Huyben, drs J.J.C. (1975)
Huys, J.S. (1999)
Jacobi, H. (1991)
Jacobs, H.L.J. (2000)
Jaegers, A.P.J.M. (1973)
Jamar, drs J.T.J. (1972)
Jammers, M. (1974)
Jansen, C.J. (1988)
Jansen, prof. dr J.C.G.M. (1999)
Jansen-Rompen, mevr. C.T.M. (2000)
Janssen, drs A.M.P.P. (1988)
Janssen, B.G.Chr. (1979)
Janssen, C.H. (1992)
Janssen, mr C.M.J.M. (1958)
Janssen, E.M.L. (1981)
Janssen, drs H.J.F.H. (2000)
Janssen, J. (1997)
Janssen, drs J.A.J. (1974)
Janssen, J.H.A.G. (1988)
Janssen, J.P.H.M. (1979)
Janssen, mr J.W.A.M. (1974)
Janssen, R. (1979)
Janssen, W.P.M. (1980)
Jenniskens, drs A.H. (1975)
Jessen, mevr. L. (1989)
Jetten, J.M.A. (1982)
Jochems, dr D.B. (1988)
Jongen, E. (1995)
Jongen, J.M.G. (1979)
Joosten, E.A. (1988)
Jöris Maassen, mevr. B. (2000)
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
Jötten, J.A.G. (2000)
Kamp, H.J. op den (1979)
Kasdorp, J.M.A. (1988)
Keizers, mr R. (2002)
Keltjens, J.G. (1998)
Heerlen
Eijsden
Maastricht
Landgraaf
Amstenrade
Ascot (G.B.)
Roermond
Maastricht
Ijsselstein
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Roermond
Maastricht
Maastricht
Roermond
Roermond
Weert
Grubbenvorst
Sittard
Geleen
Schinnen
Heerlen
Maastricht
Mook
Maastricht
Sittard
Sittard
Sittard
Nederweert
Nijmegen
Spaubeek
Valkenburg a/d Geul
Zonhoven (B)
Nuth
Weert
Molenhoek
Nijmegen
Maaseik (B)
Eijsden
Maastricht
Stevensweert
Gulpen
Schin op Geul
Lanaken (B)
Heerlen
Swalmen
Valkenswaard
Amsterdam
Maastricht
Munstergeleen
Maaseik (B)
Sittard
Arcen

Kempen, dr W. van (2000)
 Kentgens, Th.I. (2000)
 Kerckhoffs, drs J.H.H. (1974)
 Kerkhofs, mevr. H. (2000)
 Kerpershoek, R.C. (1995)
 Kessels, F.A.H. (1974)
 Kessels, G. (2000)
 Keijzers-Mesters, mevr. V. (2000)
 Kicken, R.J.A. (1986)
 Kikken, M.G. (2000)
 Kirkels, L. (1979)
 Kissels, W. (2000)
 Kitzen, Th.H. (2002)
 Klaassen, drs W.J.M. (1974)
 Klep, prof. dr P.M.M. (1978)
 Klerk, J.H.C. de (2000)
 Klerken, C.J.W.A. (1995)
 Kleynen, J. (2000)
 Kleutghen, A. (1979)
 Klomp, J.A.H.M. (1974)
 Klijn, mevr. A. (2000)
 Knapen, drs J.G.J. (1975)
 Knoors, H.J. (1979)
 Knoors, J.A. (1972)
 Knotter, J. (1999)
 Kohlbacher, J. (1988)
 Koken, H. (1999)
 Koldewey, dr J. (1982)
 Konings, mevr. M. (2000)
 Koolen, H.W.M. (2000)
 Koops, drs H.A.B. (1988)
 Korsten, G.H.M. (1999)
 Korsten, H.F.J. (1999)
 Kreukels, drs J. (2002)
 Kreukels, dr L. (2000)
 Kreuwels, ir W.G.J. (1984)
 Kunder, J. de (1988)
 Kuppens, M. (2000)
 Kuster, H.J. (2000)
 Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)
 Labrie, prof. dr. A. (1997)
 Lagas, A.F. (2000)
 Lakmaker, mevr. F. (1986)
 Lambriex, P.H.M.J. (1988)
 Lampe, P.P. (1998)
 Langeweg, drs S. (1994)
 Lardinois, P.M.J.P. (1975)
 Laudy, L. (2002)
 Lebens, mr R.P.M. (2000)
 Leclercq, R.M.F.M. (1981)
 Lemmens, B.M.P. (1974)
 Lemmens, E. (2000)
 Lemmens, H.J.A. (1998)
 Lemmens, L.A. (2002)

Geijsteren
 Montfort
 Spaubeek
 Riemst (B)
 Landgraaf
 Venlo
 Cadier en Keer
 Melick
 Schimmert
 Stein
 Meerssen
 Sittard
 Sittard
 Alphen a/d Rijn
 Nijmegen
 Roermond
 Blerick
 Bunde
 Overpelt (B)
 Kerkrade
 Maastricht
 Breda
 Roermond
 Grevenbicht
 Zetten
 Maasmechelen (B)
 Landgraaf
 Buren
 Maastricht
 Heythuysen
 Eijsden
 Jabeek
 Arnhem
 Geleen
 Maastricht
 Geldrop
 Heythuysen
 Sint Odiliënberg
 Beek
 Roermond
 Maastricht
 Maastricht
 Gronsveld
 Maastricht
 Banhoit
 Maastricht
 Maastricht
 Sittard
 Buchten
 Maastricht
 Nijmegen
 Brussel (B)
 Geleen
 Beek

Lendfers, J.M. (1972)	Maastricht
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lensen-Taxhet, J.-P. (1995)	Visé (B)
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leonards, dr Chr. (2002)	Maastricht
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Lievestro, H. (2002)	Heerlen
Linde, W. van der (1999)	Urmond
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr A.J.C. (1974)	Amsterrade
Linssen, dr C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Maasbracht
Loo, A.J.W. van (1982)	Kerkrade
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, prof. dr J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lumens, A.A.H. (2002)	Einighausen
Luthjens, dr ir L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luyt, drs P.B.N. van (1980)	Sittard
Luyten, H. (1998)	Heel
Luijten, M.G.J. (2000)	Merkelbeek
Madsen, mevr. W.B. (2000)	Roermond
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Magielsens, drs A.F. (2001)	Kerkrade
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, drs E.R.J. van der (1974)	Warmond
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathissen, mevr. M. (2000)	Heerlen
Mathijssen, mr H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W.H. (1974)	Pey-Echt
Metselaars, H.J. (2002)	Amsterdam
Meurders, H.L.M. (1995)	Nuth
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijer, ir J.B.M.A. (1961)	Lanaken (B)
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Meijsing, mej. J.C. (1978)	Valkenburg a/d Geul
Mingels, A.P.Y.M. (1982)	Maastricht
Minis, drs S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen

Mobers, H. (1979)	Hoogezand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, Th. van (2000)	Beek
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Nadorp, S.M.G. (2002)	Sittard
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neelen, H.J.H. (2000)	Roermond
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Niessen, drs L.F.P. (1974)	Klimmen
Niesten, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M.M.M. (1980)	Venlo
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr A.C. (2000)	Maastricht
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nillesen, J.H.M. (2002)	Eys
Nissen, prof. dr P.J.A. (1980)	Nijmegen
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg a/d Geul
Nuyens, dr C.M. (2000)	Roermond
Nijsten, mevr. dr M. (1988)	Maastricht
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Offermans, drs J.P.L.G. (1981)	Sittard
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Elsloo
Olivers-Bouvier, mevr. I. (2000)	Malden
Omloo, drs J.H.F.L. (2000)	's-Gravenhage
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Overhof, S. (2000)	Cadier en Keer
Paes, ing. F.M.H.E. (2000)	Nijmegen
Palmen, ir H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuyzen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Paulus, W.J.A. (2002)	Munstergeleen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, drs J.G.H. (1958)	Boxmeer
Penders, P.G.M. (2002)	Buren
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Peters, L.P.G.F. (2000)	Thorn
Peters RA, H.H.M. (2000)	Weert
Peters-Bijlmakers, M. (1999)	Geleen
Philippens, J.M.H. (2000)	Beek
Philips, dr J.F.R. (1999)	Maastricht

- Pierey, drs L.J.M. (1974)
Pieters-Thomassen, mevr. M.H.M. (2000)
Piets, J.P.M. (1983)
Pinckers, A. (1995)
Piters, M.Th.C. (1995)
Pluymakers, J. (2000)
Pluijmen, L.J.H. (1979)
Poell, drs W.A.G. (1974)
Poels, J.L.J. (2000)
Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)
Poulsen, W.J. (2002)
Purnot, J.H.M.G. (1982)
Puts, H.P. (1979)
Pijls, H. (2000)
Pijls, J.R. (2000)
Pijpers, drs J.H.F. (1982)
Quaedvlieg, J.J.M. (2000)
Quaedvlieg, drs N.T.J. (1982)
Quint-Maagdenberg, mevr. drs M.J.I. (1983)
Raedts, ir C.J.B.M. (1984)
Ramaekers, J.M.G. (1988)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)
Ramakers, J.L.M. (2000)
Renes, J. (1988)
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)
Rens, W.W.H.G. van (2000)
Rensch, mr T.J. van (1975)
Reijnders, H.M. (2000)
Richter, M.M.G.M. (1999)
Ritzerfeld, J.W. (2000)
Roberts, P. (1979)
Roebroek, J.M.G.F. (1981)
Roes, mr F.W.M. (2001)
Roll, J. (1978)
Roncken, B.J.G. (2000)
Ronckers, E.M.A. (1979)
Roost, P.M. (1982)
Rooij, J.W. van (2000)
Ros, Joh.J. (1979)
Royakkers, L. (2000)
Royen, E.J.G. van (1979)
Rutten, J. (1998)
Rutten, M.H. (2002)
Rutten, mr R.H.H. (2000)
Rutten, W. (2000)
Rijcken, R.J.L.M. (1979)
Rijsselt, E.F. van (2000)
Sandt, W.M. van de (1997)
Schaaf, G. (1980)
Schatorjé, drs J.M.W.C. (1980)
Schefman, P. (1979)
Schellinx, ing. J.H.W. (1979)
Schinck, drs P.J.G. (1991)
Schlösser, ir J.C. (1959)
Heerlen
Roermond
Eijsden
Mook
Valkenburg a/d/ Geul
Beek
Valkenburg a/d/ Geul
Mheer
Sittard
Baarlo
Sittard
Cadier en Keer
Rijswijk
Brunssum
Nijmegen
Maastricht
Venlo
Heerlen
Vaals
Horion-Hozemont (B)
Maastricht
Heerlen
Sint-Odiliënberg
Utrecht
Maastricht
Sittard
Gronsveld
Voerendaal
Linne
Heerlen
Nijmegen
Maastricht
Leiden
Gulpen
Roermond
Banholt-Mheer
Ittervoort
Nuenen
Reuver
Maastricht
Maastricht
Brunssum
Sittard
Bemelen
Melick
Heeze
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Horst
Maastricht
's-Hertogenbosch
Baarlo
Heerlen

Schmitz, H. (2000)	Verlo
Schoenmakers, drs P.J.J.M. (2000)	Roermond
Schouten, P. (2000)	Swalmen
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schreurs, J.H. (2002)	Papenhoven
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schreven, L.J.G. (2002)	Voorburg
Schrijnemakers, L. (1979)	Geleen
Schueler, mevr. J. (2000)	Maastricht
Schulpen, W.F.M. (2000)	Susteren
Schunck-Brouwers, mevr. J.H.L.M. (1979)	Maastricht
Schupp, ing. M.H.L.W. (2000)	Oirsbeek
Schuren, C. (2000)	Arnhem
Schutgens, N.H.J. (1966)	Maastricht
Schwanen, H.M.M. (1975)	Kerkrade
Seelen, drs Th.L.A.M. (1959)	Verlo
Seerden, mevr. W. (1990)	Weert
Segeren, J.G.M. (2000)	Geleen
Semmeling, R.J.J. (1982)	Maastricht
Severens, J.J. (1979)	Amstenrade
Sillekens, drs J.Th. (1972)	Nijmegen
Simonis, mevr. mr J.C.J. (2002)	Maastricht
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Slangen, drs J. (2000)	Sint-Odiliënberg
Sleijpen, G. (1988)	Valkenburg a/d Geul
Slicher van Bath, prof. dr B.H. (2000)	Wageningen
Sliepen, ing. W.L.A.G. (1960)	Geleen
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets, J. (2002)	Munstergeleen
Smeets BNA, mr ir J.J.W.M. (1982)	Merkelbeek
Smeets, V. (1979)	Hasselt (B)
Smeijsters, drs E.M.A. (1974)	Spaubeek
Smisdorn, R. (1979)	Antwerpen (B)
Snijders, P.J.M.A.T. (2000)	Beegden
Soest, K.W.Th. van (2000)	Heel
Somers-Creemers, mevr. J. (2000)	Maastricht
Soomers, J. (2000)	Klimmen
Speth, L.J.H. (1979)	Maastricht
Spierts, P.J.G. (1968)	Landgraaf
Spiertz, L.J. (1974)	Kerkrade
Spiertz, prof. dr M.G. (1972)	Nijmegen
Spits, L. (2001)	Valkenburg a/d Geul
Spitz, E.J.C. (1958)	Maastricht
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)	Maastricht
Stals, L. (1979)	Weert
Standaert, C.M.H. (1982)	Thorn
Starmans, drs J.C.J.M. (1988)	Dreischor
Stassen, mr R.J. (1969)	Roermond
Steen, F.M.J. van der (1970)	Helden
Stegge, C. aan de (2000)	Bunnik
Stevelmans, F. (1976)	Groningen
Stevens, H. (1988)	Maastricht
Stevens, M.F.M.N. (1981)	Landgraaf
Steijvers, J.L. (1974)	Eelde

- Stigter, G. (2000)
Stille, mr A.L.G.A. (1979)
Stoel, mej. J.G.M. (1979)
Straatman, R. (1986)
Stratum, drs J.C.M. van (1965)
Stroeken, mevr. M. (1996)
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)
Stroom, A.M.G.G. (1974)
Stuurman, J.A.G.M. (1967)
Stijnen, P.J.J. (1979)
Suilen, L.F.M. (2000)
Suylen, H.H.G. (1987)
Swelsen, J.J.P.M. (1979)
Tacken-van Wesseem, mevr. drs J. (2002)
Tagage, Pastoor S. (1982)
Teeuwen, dr P.J.M. (1980)
Teunissen, A. (1996)
Theelen, J.E. (1974)
Theelen, Th.J.H. (2000)
Thelen, dr A. (2000)
Theunissen, drs J.A.M.Th. (2000)
Theunissen, R.J. (1983)
Thewissen, drs E.J.C.G. (1982)
Thewissen, drs H. (1992)
Thewissen, R. (2000)
Thissen, H. (2000)
Thonon, mevr. B. (2000)
Thijs, drs P. (1975)
Tillmans, L. (2000)
Timmermans, C.J.M. (2002)
Tindemans, mevr. J.M. (2002)
Titulaer M.F.E. ir M.J.J. (1994)
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)
Tonnaer, dr F.P.C.L. (1999)
Tonnaer, J.J.G. (1958)
Tops, drs P.M.J.A. (2002)
Trijbels, J. (2000)
Tummers, E.L. (2000)
Tummers, dr P.M.J.E. (1971)
Tuijn, D.P. (2000)
Ubachs, dr P.J.H. (2000)
Urlings, A. (1998)
Urlings, P.J. (2000)
Vaessen, J.S.G. (1976)
Vaessen, J.W. (1972)
Valentijn, J.H.G.M. (2000)
Varst, J.L.A. van der (2000)
Veelen, M.J. (1990)
Veld, A.J.G. op het (1975)
Veld, H.H. op het (2000)
Velde, drs G.C.J. van der (2000)
Velden, P. van der (2000)
Ven, C.P.H.W. van de (2000)
Venne, P.M.A. v.d. (2000)
Utrecht
's-Gravenhage
Lomm
Amsterdam
Zaltbommel
Lanaken (B)
Dordrecht
Maastricht
Hoensbroek
Maastricht
Herten
Berg en Terblijt
Amsterdam
Maastricht
Maastricht
Venlo
Margraten
Roermond
Venlo
Gemert
Cadier en Keer
Sint-Odiliënberg
Wijlré
Maastricht
Gellik (B)
Gouda
Heerlen
Wenen (A)
Heemskerk
Urmond
Ingber
Mheer
Thorn
Thorn
Sittard
Sittard
Landgraaf
Schinveld
Maastricht
Roermond
Maastricht
Schimmert
Bunde
Ridderkerk
Sittard
Posterholt
Posterholt
Posterholt
Helden-Panningen
Ohé en Laak
Maastricht
Heerlen
Schin op Geul
Vlodrop

Venner, dr J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, dr G.J.B. (1960)	Maastricht
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verhagen, drs Th.J.P. (1977)	Lanaken (B)
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	Roermond
Verheijden, R. (2000)	Heerlen
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs J.H.H. (1989)	Weert
Verwey, H.P. (2002)	Munstergeleen
Verzijlbergh-Woittiez, dhr en mevr. (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Vleeshouwers, A.M. (2002)	Waalre
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, drs J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H. (2000)	Kerkrade
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir drs J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, dr H. de (2000)	Geleen
Vries, prof. dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van, (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Waes, ir D.J. van (1988)	Maastricht
Walle, J. van de (2000)	Maastricht
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	Sint-Martens-Voeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten
Wassink, J.F.A. (2000)	Weert
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de (1981)	Neerbeek
Werf, J.J.M. van der (1995)	Simpelveld
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Gouda
Weijer, mr L.W.S. van de (2001)	Lanaken (B)
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Wieërs, J.L.L.J. (1979)	Hasselt (B)
Wieland, drs J.H.M. (1984)	Lelystad
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond
Wind, mr G.A.T. (1998)	Roermond
Winkelman, mevr. drs H.J.M. (2000)	Utrecht

Winten, M.A.L.M. (2000)
Wintgens, D. (1981)
Witlox, drs Aristides P. (2000)
Witte RA, H.A.J. de (2000)
Wolters, drs F.L.A.J. (1999)
Woude, prof. dr A.M. van der (1987)
Wijers, drs J.J.M. (1959)
Wijk-Dirkx, M. van (2000)
Wijler, P.J.L. (2000)
Wijnen, prof. dr W. (1981)
Wijnen, drs W.G.N. (2002)
Wijshoff, H.M.A. (2000)
Xhonneux, ir G.S.J.A. (1982)
Zanders, dr H.L.G. (1969)
Zimmermann, D.R. (2000)
Zimmermann, H. (2000)
Zuidam, J. (1991)
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)
Zijlstra, N. (1982)

Beek
Heerlen
Maastricht
Roermond
Venlo-Blerick
Ede
Brunssum
Roermond
Opijnen
Bunde
Eijsden
Grevenbicht
Gulpen
Lage Mierde
Sittard
Elsloo
Schimmert
Weert
Hoensbroek